

ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК

МУЗЕЙ-КОМПЛЕКС У м. ФОРТ-ШЕВЧЕНКА

УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР НАУКИ І КУЛЬТУРИ
ПРИ ПОСОЛЬСТВІ УКРАЇНИ В РЕСПУБЛІЦІ КАЗАХСТАН

ГРОМАДСЬКИЙ НАУКОВО-ПРОСВІТНИЦЬКИЙ
«ІНСТИТУТ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА»

ДОЛЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА НА ЗАСЛАННІ

Збірник наукових праць

Четвертих Міжнародних Шевченківських читань,
присвячених 165-річчю від часу переведення Т. Г. Шевченка
на службу в Новопетровське укріплення

16 квітня 2015 року

Канів 2015

Друкується за рішенням учасників та згідно з Ухвалою
Четвертих Міжнародних Шевченківських читань

Редакційна колегія:

С. А. Брижицька (канд. іст. наук, м. Канів, Україна, *відповід. ред.*)

С. А. Гальченко (канд. філол. наук, м. Київ, Україна)

П. В. Токар (канд. соціол. наук, м. Астана, Казахстан)

Д. А. Чернієнко (канд. іст. наук, м. Уфа, Росія, *відповід. ред.*)

Доля Тараса Шевченка на засланні: Збірник наукових праць Четвертих Міжнародних Шевченківських читань, присвячених 165-річчю від часу переведення Т. Г. Шевченка на службу в Новопетровське укріплення / під ред. С. А. Брижицької, С. А. Гальченка, П. В. Токаря, Д. А. Чернієнка. – Черкаси: Видавець Олександр Третяков, 2015. – 296 с.

ISBN 978-617-7318-01-8

До збірника включено наукові статті учасників Четвертих Міжнародних Шевченківських читань «Доля Тараса Шевченка на засланні», присвячених 165-річчю від часу переведення Т. Г. Шевченка на службу в Новопетровське укріплення (Канів, 16 квітня 2015 року), які представляли науково-дослідні, освітні, музейні установи та заклади України, Росії, Казахстану.

Збірник містить матеріали круглого столу «Шевченкознавство на південному Уралі і Казахстані у ХХ-ХХІ ст.», а також наукові розвідки, спрямовані на вивчення оточення та зв'язків Тараса Шевченка на засланні, духовним та побутовим витокам його творчості, джерелознавчим аспектам шевченкознавства та формам збереження історичної пам'яті, сучасним інтерпретаціям спадщини Кобзаря, репрезентації періоду заслання Тараса Шевченка у поточному культурно-інформаційному просторі.

Видання адресується літературознавцям, історикам, культурологам, мистецтвознавцям, музейникам, краєзнавцям, викладачам навчальних закладів, усім, хто цікавиться життям та творчою спадщиною Тараса Шевченка.

Тексти подаються за авторською редакцією.

Відповідальність за достовірність інформації несуть автори.

© Колектив авторів, 2015

© Шевченківський національний заповідник, 2015

© Інститут Тараса Шевченка, 2015

ISBN 978-617-7318-01-8

ЗМІСТ

МАТЕРІАЛИ КРУГЛОГО СТОЛУ «ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВО НА ПІВДЕННОМУ УРАЛІ І В КАЗАХСТАНІ У XX – XXI СТОЛІТТЯХ»

<i>Суйин Н.</i>	
Шевченко и Мангистау	7
<i>Ананьева С.</i>	
Литературоведческое шевченковедение в Казахстане.....	12
<i>Чабан А.</i>	
Українці Казахстану і Тарас Шевченко	22
<i>Танана Р.</i>	
Представники казахського народу на могилі Тараса Шевченка	32

ОТОЧЕННЯ І ЗВ'ЯЗКИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА У ПЕРІОД ЗАСЛАННЯ І СЛУЖБИ В НОВОПЕТРОВСЬКОМУ УКРІПЛЕННІ

<i>Большаков Л.</i>	
«Портретная галерея» Шевченко в Новопетровском укреплении	40
<i>Тарахан В.</i>	
Тарас Шевченко і Олексій Бутаков: до питання взаємозв'язків (до 200-річчя від дня народження О. І. Бутакова).....	49
<i>Митарчук Е.</i>	
Шевченко и северяне: А. И. Макшеев, В. И. Аринин, Н. М. Рубцов.....	54
<i>Юрченко І.</i>	
Обставини життя Т. Г. Шевченка у Новопетровському укріпленні (1850–1857)	62
<i>Александренко І.</i>	
Миколаївські друзі і знайомі Т. Г. Шевченка часів заслання і солдатчини (За матеріалами виставки «Образ Вічного Сучасника» в Миколаївському обласному краєзнавчому музеї до 200-річчя народження Кобзаря).....	70

<i>Соколюк Ю.</i>	
Тарас Шевченко і Василь Лазаревський	77
<i>Наумова Н.</i>	
«Радуюсь твоєю радістю, друже мій єдиний...»:	
Броніслав Залеський – польський засланець,	
побратим Тараса Шевченка	83
<i>Савенко Є.</i>	
Тарас Шевченко і Катерина Піунова: муза, що не відбулась	98

ДУХОВНІ ТА ПОБУТОВІ ВИТОКИ ТВОРЧОСТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА НА ЗАСЛАННІ І В НОВОПЕТРОВСЬКОМУ УКРІПЛЕННІ

<i>Калижанов У.</i>	
Казахская земля – источник творческого	
вдохновения Тараса Шевченко	107
<i>Ергалиева Р.</i>	
Сакральные мотивы казахской культуры	
в произведениях Т. Г. Шевченко	112
<i>Лебединская Т.</i>	
Восточные мотивы в творчестве Т. Г. Шевченко	118
<i>Пилипак М.</i>	
Тема України у «невольничій поезії» Тараса Шевченка	125
<i>Харчук Р.</i>	
Джерела Шевченкового образу Дорошенка і Самойловича	130
<i>Кислий О.</i>	
«...Татарка Забаржада, незвичайної краси»: художній образ,	
кримські мотиви та сучасність	138
<i>Кухарєва Н., Калінович О.</i>	
Переяславщина в епістолярній та літературній спадщині	
Т. Г. Шевченка періоду заслання	146
<i>Павлик Н.</i>	
Одяг у мотиваційних рефлексіях	
Т. Г. Шевченка невольничого періоду	151

ТАРАС ШЕВЧЕНКО НА ЗАСЛАННІ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ АСПЕКТИ ТА ФОРМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Орлова Н.

Малюнки Тараса Шевченка періоду заслання
в «Описі гравюр, літографій та малюнків Т. Г. Шевченка»,
складеному Т. Г. Честахівським (1861) 159

Єсипенко Д.

«Шевченків „Кобзар” на селі»: творча та видавнича історія..... 169

Вербіцька О.

Академічне шевченкознавство у 1941–1945 роках
(за архівними джерелами)..... 178

Большакова Т.

Книга о Мангышлакском семилетии: нереализованный замысел
Леонида Большакова 189

Камскова Т.

Деятельность Оренбургской областной научной универсальной
библиотеки им. Н. К. Крупской по популяризации творчества 202
Т. Г. Шевченко

Долгіч Н.

Доля людська: поповнення музейної колекції
Шевченківського національного заповідника 208

ШЕВЧЕНКОВА СПАДЩИНА ПЕРІОДУ ЗАСЛАННЯ У СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ ТА КУЛЬТУРНО-ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ

Калинчук А.

Вірш Тараса Шевченка «У нашім раї на землі»: інтерпретація тексту 215

Дворніцька Л.

Ідейно-естетична роль поезії Шевченка періоду заслання 218

Яхімович А.

Прозові твори Тараса Шевченка періоду заслання 230

Манянина Е.

Художник и общество в произведениях «Художник» Т. Г. Шевченко
и «Портрет» Н. В. Гоголя..... 233

<i>Микитенко О.</i>	
Ідейно-художнє втілення «сербської теми» у творчості Т. Г. Шевченка.....	239
<i>Лебідь-Гребенюк Є.</i>	
Щоденники Тараса Шевченка і Василя Стуса: перегук мотивів.....	251
<i>Кононенко А.</i>	
Відображення періоду заслання Т. Г. Шевченка в освіті: українознавче наповнення	260
<i>Єременко О., Кравченко В.</i>	
«Встане Україна – світ правди засвітить...» (Нотатки про VII Міжнародний науковий конгрес в Мюнхені «Тарас Шевченко в Україні та в Європі» й однойменний збірник наукових праць)	276
ФОТОНАРИС	286
УХВАЛА	290
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	292

МАТЕРІАЛИ КРУГЛОГО СТОЛУ «ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВО НА ПІВДЕННОМУ УРАЛІ І В КАЗАХСТАНІ У ХХ – ХХІ СТОЛІТТЯХ»

ШЕВЧЕНКО И МАНГИСТАУ

Н. Суйин

Для большинства поколений украинцев Тарас Шевченко значит так много, что иногда создается впечатление, как будто все про него все знают. Хотя, может быть, это только ошибочное представление. Сегодня искренне восхищаются как его гражданской, так и моральной чистотой, чувством справедливости, преданности идеалам свободы, своей Родине и при этом бывает, что никто не задумывается, через какие муки и страдания пришлось ему пройти, сколько это требовало душевных сил, и в какой атмосфере бытия общества, исторической реальности XIX столетия он проходил свой жизненный и творческий путь.

Одним из таких сотканых из борьбы противоречий, разочарований и отчаяний, поиска и открытий, сомнений и убеждений был период жизни Т. Г. Шевченко на казахской земле. Годы солдатчины, как мы знаем, делятся на два периода. Первые три года (1847–1850) он провел в Оренбурге, Орске, в Аральской экспедиции. Второй период (1850–1857) – семилетняя ссылка на полуостров Мангышлак в Новопетровском укреплении. Каспийское море омывало опаленные солнцем обширные степи. *«Настоящая пустыня! Песок да камень; хоть бы травка, хоть бы деревцо – ничего нет»*, – писал Т. Г. Шевченко в своем письме Семену Гулаку-Артемовскому, делясь своими первыми впечатлениями.

Естественно первые годы пребывания в Новопетровском укреплении были очень тяжелыми. Ежедневная муштра, казармы, палительное солнце и пристальный надзор ротного командира и специально представленного солдата, который даже проверял карманы поэта, искал карандаши или бумагу. Позднее, благодаря коменданту Новопетровского укрепления А. Маевскому, а потом И. Ускову, положение Тараса Шевченко улучшилось. Летом 1851 г. Тараса Григорьевича зачислили в Каратаускую экспедицию, которая исследовала залежи каменного угля в горах Каратау. За три месяца в этой экспедиции он создал около 70-ти

рисунков: горные пейзажи, автопортреты, зарисовки старинных памятников, жанровые композиции. Это такие работы, как «Ханга-Баба», «Вид на Каратау с долины Апазир», «Туркменские абы (гробницы) в Каратау», «Туркменское кладбище в долине Долнапа», «Трио», «Песня молодого казаха», «Акмыштау», «Шеркала» и др. Нужно отметить, что Шевченко одним из первых поведал миру о том, что есть земля казахская и есть на этой земле удивительный уголок, который называется Мангышлак, и Тарас как никто другой сумел воспроизвести величие и красоту природы этой земли, которая для равнодушного человека может быть и не имела в себе живописных преимуществ, но он сумел ощутить и прочувствовать красоту сурового горного пейзажа, закатов и восходов солнца, красоту одинокого растения возле незаметного ручейка, лунные ночи и величие архитектурных памятников.

На многих рисунках Тарас Шевченко рассказывал про жизнь, быт и обычаи казахского народа, вложил свою любовь и сочувствие к бедной жизни местных жителей. Поэтому степные пейзажи Мангышлака и правдиво нарисованные жители этого края дали и дают право считать Тараса Шевченко основоположником казахской живописи. К сожалению, как украинской истории, так и истории многих других народов, известны неединичные случаи, когда имена сынов и дочерей или вообще замалчивались, или же о них писалось схематически, упрощено, как этого требовал «текущий момент» идеологической политики.

Не обошла судьба и Тараса Шевченко. Как мы знаем широкому кругу простых граждан в советские времена он был представлен, в первую очередь, не как известный поэт, художник, мыслитель, а как пламенный революционер, непоколебимый борец за обездоленных и почти как атеист, который отрекся от Бога. Хвала Всевышнему, прошли те времена и сегодня мы имеем возможность изучать Кобзаря в полном его объеме, идти путем познания феномена, который называется «ТАРАС ШЕВЧЕНКО».

В его письмах к друзьям, в Дневнике перед нами стоит ЧЕЛОВЕК, который в жизни руководствовался Божьими законами, которому присуще было все человеческое, но который смотрел намного дальше, чем другие, с болью в сердце воспринимал пороки тогдашнего строя, ненавидел бедность, в которой влачили жалкое существование простые люди.

Эти же чувства не покидали Тараса Шевченко и на казахской земле, где, кроме солдатской муштры, он имел постоянные встречи с кочевниками-казахами, вел с ними душевные разговоры, уважал и изучал обычаи казахского народа, который вдохновлял Шевченко, жизнь которого давала темы для творчества. Недаром его называли у нас «ақыном Тарази», и

не удивительно, что его именем и сегодня называют сыновей казахские матери.

Поэтому несколько упрощенным выглядят утверждения некоторых «знатоков» Шевченко, которые сильно акцентировали и акцентируют до сих пор внимание на страданиях солдатчины. Казахстан, и, конечно же, Мангышлак был не только местом ссылки поэта. Это было местом высокого творчества Шевченко, это было местом самого плодотворного периода в его творчестве. Это была воля судьбы, и если хотите воля Всевышнего для обретения нового, неизведанного вдохновения, которое возможно было необходимо Тарасу.

А вдохновение – это поток чувств, которые выходят из глубины сердца и рождаются при определенных условиях, как нескончаемый поток Ниагарского водопада, который создает отвесная скала. Не было бы той скалы – речка спокойно несла бы свою воду равниной. Вот такой отвесной скалой для водопада вдохновения Тарасу Шевченко служила именно земля Мангышлака и конечно Каспийское море

Мангистау – это благословенный край наших предков, который есть результат удивительных событий в истории земли. Неимоверной силы подводное землетрясение, выворотившее и поставившее на дыбы пласты, явившиеся горами, которые называются Каратау и Карамая, накопленные осадочные меловые каньоны, горы-останцы, которые мы знаем, как Северный и Южный Актау, легендарная гора Шеркала, долина замков Акмыштау – все выше перечисленные топонимы мы встречаем в названиях работ Шевченко. Наш благословенный край Мангышлак и суровый Каспий привлекали и привлекают многих писателей, поэтов, художников и даже непишущую братию до сих пор, которые искали, ищут и находят здесь особенное, не похожее ни на что вдохновение к творчеству. Наша благословенная земля дает новые силы, космический полет творчества. Так что Судьба и Всевышний возместили Тарасу его жизненные страдания условиями для создания прекрасного.

Но, как мы знаем, долгие годы казахстанский (мангышлакский) период в творчестве Тараса Шевченко оставался малоизученным, этот пробел восполнил простой учитель казахского языка и литературы Есбол Умирбаев, который после одного школьного литературного вечера увлекся темой творчества Тараса Шевченко, организовал экспедицию из числа школьников, которые прошли по маршруту Каратауской экспедиции, в которой, в свое время, принимал участие и Тарас Шевченко. Этот простой, скромный учитель, для которого не было большей ценности, чем книга, не было большей радости, чем открытие нового, открыл миру

новые грани творчества великого художника. И результатом этого кропотливого труда, как мы знаем, стала книга в соавторстве с Анатолием Костенко «Оживут степи».

Есбол Умирбаев родился и жил в городе, который носит с 1939 г. имя Тараса и называется **Форт-Шевченко**, был одним из руководителей уникального и единственного в Азии музейного комплекса Т. Шевченко, усадьба которого вмещает музей, где выставлены художественные и поэтические произведения Т. Шевченко, предметы украинского быта, вблизи – землянка, которую строил сам Тарас, и где он прятался от солнца и от унижительного надзора, прятался для того, чтобы созидать. Конечно, та экспозиция, которая функционирует сейчас, до обретения Независимости Казахстана, была другой во всех смыслах – и с точки зрения подачи материала, и по содержанию, и по фоновому сопровождению.

В 1997 г. по согласованию двух государств – Казахстана и Украины, была организована переэкспозиция музея, новую экспозицию оформляли сотрудники музейного комплекса совместно с группой художников с Украины во главе с народным художником Анатолием Гайдамакой, работники Государственного музея Т. Шевченко в г. Киеве.

Эта экспозиция в отличие от прежних, полноценно отражает и эпоху, и окружение Тараса в ссылке. Поэтому произведения Тараса Шевченко на нашей экспозиции представлены на фоне предметов декоративно-прикладного искусства казахов Мангистау – это походные принадлежности, предметы домашнего обихода, утварь, тканые изделия, предметы интерьера юрты, национальная одежда, снаряжение для верховой езды и т.д. Экспозиция состоит из шести залов и небольшой галереи.

В **вводном зале** центральными экспонатами являются чумацкий воз, как один из основных национальных атрибутов украинского народа, макет хаты, где родился Тарас Шевченко, а также национальные атрибуты – рушники, макитры, прялки.

Следующий зал – **«Украинская хата»**, где представлены произведения Т. Шевченко, имеющие значение *«первый»* – первый автопортрет (1840 г.), первые картины на профессиональном уровне – «Портрет отца», «Крестьянская семья», акварель «Цыганка-ворожка», первое издание сборника стихов «Кобзарь» (1840 г.), офорты.

В зале **«Новопетровское укрепление и Каратауская экспедиция»** в основном представлены работы Т. Шевченко периода ссылки, в Аральской степи и на Мангышлаке – первые работы, выполненные на казахской земле, значимыми из которых являются «Пожар в степи», «Казах на коне», «Шхуны у форта Кос-Арал», «Одинокое дерево» – работа, которая по

сути связана со стихотворением Тараса «Топор лежал за дверью у господ бога», пейзажи Мангыстау, в которых Тарас сумел воспроизвести величие и красоту природы Мангыстау. Также в этом зале представлены зарисовки, выполненные во время участия в Каратауской экспедиции, макет Новопетровского укрепления, экспедиционные принадлежности.

В зале **«Сюита одиночества»** – представлены сепии из одноименной серии «Диоген», «Милон Кротонский», «Робинзон Крузо», «Святой Себастьян», «Умиравший гладиатор», как нам известно это выражение мыслей, размышлений Шевченко на тему одиночества, посредством использования всем известных персонажей из литературы, мифологии, религии.

Следующий зал посвящен семье коменданта Новопетровского укрепления Ираклия Александровича Ускова. Представлены предметы быта и интерьера XIX столетия, а также произведения Т. Шевченко на темы казахского быта «Казахский мальчик разжигает печку», «Казахский мальчик дремлет у печки», «Байгуши», «Молитва по умершим» – эта работа Шевченко во всех академических изданиях, изданных в разные годы, в разных странах, на разных языках называется «Казашка Катя», но мы при построении этой экспозиции взяли на себя смелость назвать ее по сюжету, портреты семьи Усковых.

В зале **«Притча о блудном сыне»** представлены работы из одноименной серии: «В узнице», «Наказание шприцрутенами», «Казарма». Также в этом зале представлены две его Катерины – Катерина-казашка, Катерина-украинка, две работы, выполненные в разные периоды, но суть и смысл этих работ – одинаковая. Две женщины – представительницы двух великих народов, двух великих государств, двух великих вероисповеданий, но судьба этих женщин схожа между собой – беспросветное будущее, неравенство в обществе, каждодневный тяжелый труд, все это отражено в этих работах. Ну, а **«красной нитью»** нашей экспозиции являются верстовые столбы российской империи, которые измеряли короткую, но очень насыщенную и полную творчества и борьбы жизнь поэта и художника и автопортреты Тараса Шевченко.

И еще я хочу обратить внимание на очень важную информацию. Правильное название нашего полуострова – Манкыстау, Мангышлак – это азиатская интерпретация, хотя смысл почти одинаковый. Но самое главное в сути перевода. **Манкыстау переводится как «Вечный Оплот».** И я осмелюсь пофилософствовать, проведя параллель между судьбой Великого Кобзаря и судьбой своего сурового, неповторимого по красоте и непонятного многим края, Вечного Оплота – Манкыстау.

Тарас «...был сыном мужика, а стал властелином в царстве духа, он был крепостным, стал исполином в царстве человеческой культуры, он был самоучкой, но указал новые, светлые и свободные пути профессорам и книжным ученым, десять лет он томился под бременем российской солдатчины, а для свободы России сделал больше, чем десять победоносных армий. Но самое лучшее и самое ценное сокровище судьба дала ему лишь после смерти – бессмертную славу и всерасцветающую радость, которую в миллионах людских сердец пробуждают и будут пробуждать его творения», – так сказал о Тарасе Шевченко Иван Франко [1, с. 166; перевод с украинского автора статьи – *Редкол.*].

И вопреки всему, как завещал Пророк Шевченко, его почитают и помнят «*незлым, тихим словом*» как на Родине, так и в Казахстане, потому, что духовное наследие Тараса Шевченко способствует и будет способствовать работе сердца и мысли тех, для кого он не просто литературно-педагогическая догма, а ежедневный собеседник, помещенный в бессмертный жизненный пример.

Опубліковані джерела:

1. Франко І. Твори в 50-ти томах. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 39.

ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКОЕ ШЕВЧЕНКОВЕДИЕНИЕ В КАЗАХСТАНЕ

С. Ананьева

Опыт изучения многогранного творческого наследия Т. Шевченко в Казахстане имеет свою историю. «Сильный космический ветер колеблет все страны, народы и культуры. Чтобы устоять от этого ветра, нужна большая духовная сосредоточенность и углубленность», – резюмировал в свое время Н. Бердяев [1, с. 122]. Творчество Т. Шевченко, интерес к которому в Казахстане постоянен, волею судеб стало неотъемлемой частью истории и культуры республики, историей духовного родства украинского и казахского народов.

«Великий Кобзарь Тарас Шевченко провел десять лет в Казахстане, оставив более сотни художественных работ, посвященных нашей земле и народу», – подчеркивает Президент Республики Казахстан Н. А. Назарбаев в обращении к читателям уникальной книги-альбома «Украинцы

Казахстана» [8, с. 7]. Деятели искусства и литературы Казахстана не обходят этот исторический факт своим вниманием. Он получает освещение в книгах, очерках, фильмах. «Пребывание в Казахстане очень много дало поэту, здесь он пережил особый творческий период. Именно здесь, – отмечает Временный поверенный в делах Украины в Республике Казахстан Ю. С. Лазебник, – в укреплении Новопетровское в 1850 г. он напишет гениальные строки, в которых говорится о святой душе поэта и о том, что когда мы читаем поэзию, мы слышим голос Бога:

*... Жива
Душа поетова святая,
Жива в святых своїх речах,
І ми, читая, оживаєм
І чуєм Бога в небесах* [2, с. 4].

Литературоведческое шевченковедение в Казахстане выступает важной частью современной компаративистики. Основы его были заложены академиком М. О. Ауэзовым, убедительно раскрывшим в статье «Родной брат» значение личности и наследия Кобзаря, влияние его поэзии на развитие казахско-украинских литературных связей. Для казахстанского литературоведения особо значимы теоретические концепции современных украинских ученых, прежде всего академика М. Жулинского о воздействии художественного слова на современников и потомков: «Шевченко уповал на Слово, которое он «уполномочивает» на особую миссию создания мощного силового поля духовного взаимодействия между поэтом и его народом» [4, с. 11].

Литературным контактам Т. Шевченко, истории художественных переводов поэзии Кобзаря на казахский язык посвящены статьи, очерки, главы монографий, доклады и выступления на Международных научных конференциях и круглых столах в Институте литературы и искусства им. М. О. Ауэзова, в крупнейших вузах республики, проведенных совместно с Посольством Украины в РК и Генеральным Консульством Украины в Алматы. Итоги проведенных мероприятий обобщаются на страницах журнала «Керуен», на сайте Института, в коллективных монографиях «Международные связи казахской литературы в период независимости», «Современная литература народа Казахстана», ведь «в творчестве поэта и художника, – пишет директор Института литературы и искусства им. М. О. Ауэзова МОН РК У. Калижанов, – почти с первых месяцев ссылки находят отражение окружающая действительность – природа края и быт казахов» [6, с. 12].

В литературоведческой компаративистике, являющейся одним из ведущих направлений современной филологии республики, классика,

переосмысленная с новых позиций и вовлеченная в диалог культур, наполняется новым содержанием. Интенсивно осуществляемые типологические сопоставления в области сравнительного литературоведения на самых разных содержательных уровнях художественного текста с учетом всех его элементов (типология автора, персонажа, сюжета и т.п.) позволяют проводить исследования художественных классических текстов Пушкина, Шевченко, Абая с новых позиций. Великий казахский акын Жамбыл одним из первых раскрывал влияние поэзии Шевченко на родной народ:

*Песни твои, мой любимый Тарас,
Вместе с народом я слушал не раз.*

«Голос гнева, страданий, печали» Великого Кобзаря был близок и понятен казахскому народу и его поэтам-мыслителям.

В имагологическом дискурсе интересны художественные особенности изображения образа Т. Шевченко казахскими поэтами XX в., которые анализирует в первой главе монографии «Казахско-украинские литературные связи» Р. Кайшибаева [5]. Далее автор монографии изучает поэтические творения Т. Шевченко в казахских переводах, что очень важно для новой области гуманитарных исследований – translation studies. Поэзию Т. Шевченко на казахский язык переводили С. Муканов, А. Тажибаев, Т. Жароков, А. Токмагамбетов, Ж. Нажимеденов, К. Аманжолов, Т. Молдагалиев, С. Мауленов, Г. Каирбеков и другие мастера художественного слова республики.

Следующим этапом развития литературоведческого шевченковедения в Казахстане являются статьи и очерки Ш. Р. Елеукунова «Слово об акыне Тарази», «Певец национальной свободы», «Молодая поросль шевченковедения», опубликованные им позже в книге «Казахская литература: новое прочтение» [3]. Отвесной скалой для водопада вдохновений служила Кобзарю, по мнению Ш. Р. Елеукунова, казахская действительность, которая «стала предметом его дум, страданий и творчества. Судьба казахов, отданная в чужие, безжалостные руки, была во многом схожа с судьбами его далекой Родины, а может быть, еще печальней и горше» [3, с. 109]. За десять лет пребывания в Казахстане (1847–1857 гг.) поэт создал больше произведений, чем за весь период до ареста. Тем самым он опроверг молву, считает ученый-литературовед Ш. Р. Елеукунов, будто «в клетке соловей умолкает».

200-летие со дня рождения Великого Кобзаря, широко отмечаемое мировой общественностью в 2014 г., активизировало внимание к богатейшему творческому наследию Т. Г. Шевченко. Славной дате был посвящен специальный номер газеты «Українські новини» (главный редактор Т. Чернега) от 7 марта 2014 г.

Разнообразную источниковедческую базу для современного казахстанского шевченковедения представляют сборники материалов Международных научных конференций, приуроченных к 200-летию со дня рождения Т. Г. Шевченко и проведенных в Астане и Актау. Третьи Международные Шевченковские чтения «Шевченко – символ духовной связи украинского и казахского народов» начали свою работу 17 апреля 2014 г. в Зале заседаний Ученого совета ЕНУ им. Л. Н. Гумилева. Организаторами чтений выступили Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Украинской центр науки и культуры при Посольстве Украины в Республике Казахстан, Институт литературы и искусства им. М. О. Ауэзова МОН РК, Конгресс историков Казахстана, Республиканское объединение «Рада украинцев Казахстана», научное общество украинистов им. Т. Г. Шевченко.

Директор украинского центра П. Токар пригласил к диалогу ученых разных стран мира (И. Шишкин (Салермо, Италия) и др.). На Чтениях обсуждался широкий круг проблем: проблемы и перспективы исследования жизни и творчества Т. Г. Шевченко в научных трудах, шевченковедение как междисциплинарная область знания, образы Т. Г. Шевченко в современной культуре и искусстве, Т. Г. Шевченко и национальные литературы (произведения, переводы, издания), Шевченко и Казахстан, Шевченко и Украина, Шевченко в мировых интернет-ресурсах и медиа пространстве и др.

Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова в Актау выступил организатором Международной научной конференции «Кобзарь: идеи Независимости», перед началом работы которой состоялась презентации кафедры Ассамблеи народа Казахстана. Заместитель директора по науке Института литературы им. Т. Г. Шевченко НАН Украины С. А. Гальченко и главный редактор научно-образовательного портала «Институт Т. Шевченко и украинистики», руководитель Научно-методического центра по изучению славянских языков и культур Уфимского филиала МГГУ им. М. А. Шолохова Д. А. Черниенко получили уникальную возможность посетить музей Т. Шевченко в г. Форт-Шевченко, директор которого – Н. Суйин, не только провела экскурсию по залам музея, но и организовала поездку в укрепление, где поэт отбывал ссылку.

Пленарное заседание Международной научно-практической конференции «Кобзарь: идеи Независимости» открыл ректор Каспийского государственного университета технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова А. Ботабеков. К участникам конференции, преподавательскому соста-

ву вуза, студентам и магистрантам, представителям этнокультурных объединений с приветственными словами обратились депутат Сената Парламента Республики Казахстан М. Бортник и заместитель акима области Б. Нургазиева. Руководитель украинского этнокультурного объединения г. Актау Т. Лесниченко зачитала приветственный адрес участникам конференции от имени Временного поверенного в делах Украины в РК Ю. С. Лазебника, рассказала о проводимой работе, направленной на сохранение памяти Великого Кобзаря в Мангистау, и преподнесла в дар университету от украинской общины области портрет Т. Шевченко.

Внимательно и заинтересованно были заслушаны научные доклады заместителя директора по научной и издательской деятельности Института литературы им. Т. Г. Шевченко НАН Украины С. А. Гальченко «Авторское и национальное в стихотворении Т. Шевченко «Топор был за дверью у Господа Бога...», главного редактора научно-образовательного портала «Институт Тараса Шевченко и украинистики», руководителя Научно-методического центра по изучению славянских языков и культур Уфимского филиала МГГУ им. М. А. Шолохова, кандидата исторических наук Д. А. Черниенко «Тема свободы в творчестве Т. Шевченко в период службы в Новопетровском укреплении», заведующей отделом аналитики и внешних литературных связей ИЛИ им. М. О. Ауэзова МОН РК С. В. Ананьевой «Шевченко и Казахстан: орбита литературного сотрудничества», доцента кафедры «История Казахстана и социо-гуманитарные дисциплины» КГУТИ им. Ш. Есенова Э. А. Аблановой «Этническая история жителей Мангистау второй половины XIX века в записях Т. Шевченко» и старшего преподавателя кафедры «Языковые дисциплины» кандидата филологических наук Г. К. Джандалиевой «Мотивы природы в творчестве Т. Шевченко».

В библиотеку университета и в фонд кафедры Ассамблеи народа Казахстана были переданы научные монографии и книги из Киева, Алматы и Уфы. В университете большой интерес вызвала экспозиция книг о жизни и творчестве Т. Шевченко и выставка репродукций художника мангышлакского периода. Годы, проведенные на полуострове Мангышлак и в Новопетровском укреплении (1850–1857), художественно воплотились в творчестве поэта, художника, гравера, офортиста.

Юбилейные торжества были продолжены в Музее-комплексе г. Форт-Шевченко торжественной церемонией возложения цветов к памятнику Т. Шевченко и митингом с участием руководства города и представителей широкой общественности. Экскурсию по музею и обновленному к юбилею парку провела директор музея Н. Суйин, благодаря личному и нерав-

нодушному вкладу которой и состоялась конференция в местах ссылки Т. Шевченко на казахской земле. Мы безмерно благодарны нашей коллеге и руководителю-организатору за предоставленную возможность экскурсии по месторасположению Новопетровского укрепления. Нужно было видеть, как бережно и трепетно отнеслись к этой уникальной возможности наши украинские и российские коллеги. Казахская степь, ее жители и военнослужащие укрепления, их образы нашли отражение в творчестве свободолюбивого Кобзаря.

Гостеприимные хозяева и организаторы юбилейных Шевченковских мероприятий окружили участников конференции теплом и заботой. В наших сердцах останутся интересные экскурсии по музеям г. Актау, Мангистауского государственного историко-культурного заповедника и областного историко-краеведческого музея, раскрывающие уникальное богатство полуострова и вклад знаменитых династий нефтяников, ученых, педагогов в его освоение. Директор историко-культурного заповедника Н. Кулбаев рассказал о богатейшей истории и культуре Мангыстау. Музыкальные коллективы области и г. Форт-Шевченко, лучшие исполнители народной и эстрадной музыки, уникальный оркестр народных инструментов и украинские вокальные ансамбли края подарили своим искусством незабываемые мгновения знакомства с миром прекрасного.

В дар участникам юбилейных торжеств было преподнесено новое издание альбома «Мангистау в судьбе Кобзаря», подготовленное Управлением культуры Мангистауской области (автор проекта – Нурсулу Суйин) и т.д. Итогом проведенных торжественных мероприятий стала договоренность о продолжении сотрудничества ученых России, Украины и Казахстана по сохранению и популяризации памяти Кобзаря, дальнейшему всестороннему исследованию его богатейшего творческого наследия.

Шевченковедение в Казахстане на современном этапе пополнилось сборниками материалов названных конференций. Интересна статья Д. С. Чепижко «Ролевая лирика Тараса Шевченко» [9] и другие материалы.

Значительным событием в области казахско-украинских литературных связей стало издание книги А. Костенко и Е. Умирбаева «Оживут степи... Тарас Шевченко за Каспием», авторы которой прослеживают путь ссыльного Шевченко от Оренбурга до Мангышлака, Новопетровского укрепления. Исследователь жизни и творчества Т. Шевченко известный украинский писатель А. Костенко вместе с Е. Умирбаевым, в бытность его директором Мангышлакского музея Т. Г. Шевченко, первыми прошли по маршруту геологоразведочной экспедиции в горы Каратау и Актау.

Композиционно в книге выделены главы «Снова арест. Этапом за Каспий», «Немного истории», «Кое-что из истории Новопетровского фор-та», «Окрестности укрепления», «Неволя и творчество». Авторы книги опираются на исторические факты, цитируют письма Бр. Залесского, его примечания к письмам Т. Шевченко и т.д. На этапе Орск – Оренбург произошло несчастье, но поэту удалось увидеться с оренбургскими друзьями. Об этом сохранились «скупые строчки» в письме Бр. Залесского к А. Венгжиновскому от 13 октября 1850 г.: «Девять дней назад художник посетил меня – весь окровавленный, так как его понесли лошади в Губерлинских горах и едва не убили. Побыв здесь несколько часов, он отправился в Новопетровское, врата которого отворят ему разве что ангелы, как Альдони» [7, с. 152].

Повествование в книге образно, включает лирические отступления, что придает ему живость и увлекательность. 5 или 6 октября рядовой Шевченко прибыл в Уральск. «Мы не знаем, – продолжается неторопливое повествование, – что думал Шевченко, осматривая эти своеобразные памятники героической борьбы русского народа с царизмом, но, наверное, образ Пугачева в тот момент стоял перед его глазами. Думалось наверняка о собственной судьбе, которая привела его сюда и уже этим была сходна с судьбой того, кого везли в клетке этими улицами три четверти столетия назад». Параллель между судьбами Е. Пугачева и Т. Шевченко позволяет перейти к воссозданию картин возможных встреч украинского поэта с польскими политическими ссыльными. «Здесь же когда-то останавливался любимый товарищ Шевченко, известный художник Василий Штернберг, зарисовавший виды и исторические памятники города. Возможно, что именно в Уральске Шевченко познакомился с русским поэтом Алексеем Плещеевым, который был отдан в солдаты за принадлежность к революционному кружку петрашевцев» [7, с. 153].

Хорунжий уральского казачьего войска Никита Савичев специально приехал в Уральск, чтобы встретиться с Т. Шевченко, и оставил об этой исторической встрече ценные воспоминания и «собственный портрет, исполненный Шевченко, который хранится в историко-краеведческом музее города Уральска».

Повествование А. Костенко и Е. Умирбаева хронологически выверено и точно. 14 октября Шевченко прибыл в Гурьев-городок, но авторы книги, прослеживая путь следования Шевченко, кратко характеризуют встречавшиеся на его пути станции Кулагинскую и станицу Сарайчик. Кулагинская, бывшая крепость, «возле которой сохранились валы и траншеи – следы «Маринкина городка», куда в 1614 г. сбежала зло-

получная «царица на неделю» Марина Мнишек со своим сторонником и любовником, вожаком казацкого отряда Иваном Заруцким» [7, с. 154].

Бывшая столица ногайского хана Золотой Орды – Сарайчик описана офицером Генерального штаба М. Иваниным и цитируется по разделу «Поездка на полуостров Мангышлак в 1846 г. М. Иванина» из «Записок Русского Географического общества» (Санкт-Петербург, 1847).

Шаг за шагом восстанавливают путь следования Т. Шевченко А. Костенко и Е. Умирбаев, приводя сведения очевидцев того исторического периода, цитируя рапорты, дневниковые записки и т.д. Благодаря сохранившемуся и дошедшему до нас рапорту начальника гарнизона города Гурьева есаула Назарова военному губернатору Обручеву точно установлено, что в городе на Урале ссыльный поэт пробыл всего день: «12 числа сего октября из Новопетровского укрепления в Гурьев-городок прибыла почтовая лодка с хорунжим Ериклинцовым с почтою; а 13 числа отправилась обратно в укрепление с почтою же и политическим преступником рядовым линейного Оренбургского батальона №1 Тарасом Шевченко» [7, с. 155].

На просторах Западного Казахстана евразийство проявлялось исподволь. Так, в давние времена Мангышлак, пейзаж и окружающая действительность которого так тягостно были восприняты ссыльным поэтом («Пустыня, совершенная пустыня, без всякой растительности, песок да камень, и самые нищие обитатели ее – кочующие кой-где киргизы. Смотря на эту безжизненность, такая тоска одолеет, что сам не знаешь, что с собой делать, и если бы можно мне было рисовать, то, право, ничего не нарисовал бы, так пусто»), был известен «всему миру: через него проходили торговые пути, связывающие Восточную Европу с Азией. Через Мангышлак Киевская Русь держала связь с Индией, Китаем, Персией, Хорезмом» [7, с. 157].

Особо увлекательно читаются страницы книги, посвященные истории Мангышлака. Опираясь на источники самого разнообразного характера – от «Исторического обзора Туркестана» А. И. Машкеева (Санкт-Петербург, 1890) до книг XX в. – «Киевская Русь» В. Д. Грекова и др., А. Костенко и Е. Умирбаев воссоздают образно и художественно жизнь Хазарского каганата, Итиля, крупного торгового центра, принимающего купцов из Скандинавии, Кавказа, Киевской Руси, из Средней Азии, Персии, Индии. С полным на то основанием, авторы книги полагают, что «уже тогда славянам были известны полуостров Мангышлак и его обитатели... Отсюда регулярно отплывали небольшие морские суда к противоположному берегу в район нынешней Астрахани, в Европу. Отсюда же,

через пустыни, отправлялись большие караваны верблюдов с товарами, под охраной, в далекие восточные страны» [7, с. 158].

Казалось бы, предполагают авторы книги, «море и горы должны придавать величие ландшафту, пробуждать высокие чувства, создавать хорошее настроение, но здесь все было наоборот. Преобладание серого цвета в пейзаже, унылое чередование возвышенностей на горизонте, голый каменистый кряж Курганташ, на котором находилось укрепление, действовали на человека угнетающе». Окрестности форта не способствовали разнообразию впечатлений. «Но великий художник слова и кисти Тарас Шевченко, – продолжают далее авторы-исследователи, – и здесь сумел увидеть величие и красоту природы», что проявилось наиболее ярко в дневниковой записи от 28 июня: «Ночь, лунная, тихая, волшебная ночь. Как прекрасно верно гармонировала эта очаровательная пустынная картина с очаровательными стихами Лермонтова, которые я невольно прочитал несколько раз, как лучшую молитву Создателю этой невыразимой гармонии в своем бесконечном мироздании. Не доходя укрепления, на каменистом пригорке я сел отдохнуть. И, глядя на освещенную луной тоже каменистую дорогу, еще раз прочитал:

*Выхожу один я на дорогу,
Предо мной кремнистый путь блестит,
Ночь тиха, пустыня внемлет богу,
И звезда с звездою говорит.*

Отдыхая на камне, я смотрел на мрачную батарею, высоко рисовавшуюся на скале, и многое, многое вспомнил из моей прошлой невольнической жизни. В заключение поблагодарил всемогущего человеколюбца, даровавшего мне силу души и тела пройти этот мрачный, тернистый путь, не уязвив себя и не унизив в себе человеческого достоинства. Успокоив себя святою молитвою, я побрел тихонько на огород, нарушив глубокую тишину очаровательной ночи песнею...» [7, с. 165]. Удивительным образом перекликаются размышления Т. Шевченко с мыслями Ф. Достоевского («не убить в себе человека»).

Особую ценность для нас с литературоведческой точки зрения представляет последняя глава книги А. Костенко и Е. Умирбаева «Оживут степи...» – «Неволя и творчество», хотя с горечью пишут авторы: «... гайка жандармского надзора затянулась с такой силой, что невозможно было и думать о какой-либо деятельности». Но именно Шевченко стал первым художником в истории края, «ярко, мастерски и с большой любовью отобразившим его жизнь» [7, с. 169], ибо «непреодолимое желание *творить*, что означает для художника *быть, жить*, – взяло верх над всеми препятстви-

ями, над страхом еще более сурового наказания, полной изоляции, вечной неволи. Здесь, в жесточайших условиях, народный певец был верен себе до конца. Он жизнью доказывал следование идеалам, выраженным в собственной поэзии» [7, с.168].

А. Костенко и Е. Умирбаев предполагают, что живописью Шевченко занялся на Мангышлаке впервые в 1851 г., «скорее всего это было в мае, когда художник находился в составе Каратауской экспедиции». Повести были созданы им, «вероятно, в конце того же 1851 г., когда Шевченко вернулся из экспедиции со свежими впечатлениями и творческим настроением. Поэзией он, как известно, не занимался весь семилетний период мангышлакской ссылки. Явление исключительно загадочное и удивительное» [7, с. 169].

Таким образом, книга А. Костенко и Е. Умирбаева «Оживут степи... Тарас Шевченко за Каспием» встраивается в типологический ряд подобных изданий – Р. Джуглиани «Рим в жизни и творчестве Гоголя, или потерянный рай. Материалы и исследования» (Москва, 2009), Мусиной М., Тихомирова Б. «Петербург Ч. Валиханова» (Санкт-Петербург, 2011) и др. И вне всякого сомнения: литературоведческое шевченковедение в Казахстане будет расширяться и углубляться, так как богатейшее и уникальное наследие великого Кобзаря продолжает шествие по планете.

Источники и литература:

1. Бердяев Н. А. Судьба России. – М.: Советский писатель, 1990.
2. Вступительное слово Временного поверенного в делах Украины в Республике Казахстан Ю. С. Лазебника на открытии Третьих Международных Шевченковских чтений // Шевченко – символ духовной связи украинского и казахского народов. Сб. мат-лов выступлений, докладов и сообщений участников Третьих Международных Шевченковских чтений, посвященных 200-летию со дня рождения Тараса Шевченко / под общ. ред. П. В. Токаря. – Астана: ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, 2014. – С. 3-4.
3. Елеукинов Ш. Р. Казахская литература: новое прочтение. – Алматы: Алатау, 2007. – 180 с.
4. Жулинский М. Для того, чтобы быть «за що я вкраїну люблю?» // Шевченко – символ духовной связи украинского и казахского народов. Сб. мат-лов выступлений, докладов и сообщений участников Третьих Международных Шевченковских чтений, посвященных 200-летию со дня рождения Тараса Шевченко / под общ. ред. П. В. Токаря. – Астана: ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, 2014. – С. 8-13.
5. Кайшибаева Р. К. Казахско-украинские литературные связи. – Алматы: Наука, 1978. – 175 с.

6. Калижанов У. К. Кобзаря неизгладимый след // Шевченко – символ духовной связи украинского и казахского народов. Сб. мат-лов выступлений, докладов и сообщений участников Третьих Международных Шевченковских чтений, посвященных 200-летию со дня рождения Тараса Шевченко / под общ. ред. П. В. Токаря. – Астана: ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, 2014. – С. 14-19.

7. Костенко А., Умирбаев Е. «Оживут степи... Тарас Шевченко за Каспием» // Простор. – 2004. – №5. – С. 151-174.

8. Назарбаев Н. Читателям книги «Украинцы Казахстана» // Украинцы Казахстана. – Киев: Мистецтво, 2004.

9. Чепижко Д. С. Ролевая лирика Тараса Шевченко // Шевченко – символ духовной связи украинского и казахского народов. Сб. мат-лов выступлений, докладов и сообщений участников Третьих Международных Шевченковских чтений, посвященных 200-летию со дня рождения Тараса Шевченко / под общ. ред. П. В. Токаря. – Астана: ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, 2014. – С. 98-103.

УКРАЇНЦІ КАЗАХСТАНУ І ТАРАС ШЕВЧЕНКО

А. Чабан

Для української діаспори Казахстану життя, творчість, сама постать Тараса Григоровича Шевченка завжди мали особливе, можна сказати, сакральне значення. У багатьох вихідців з України на генетичному рівні глибоко в серці відклалися геніальні пророчі слова Великого Кобзаря, народні пісні на його тексти. Сокровенною книгою для них став шевченківський Кобзар зачитаний до дір, оскільки саме через нього, материнську колискову більшість долучалася до рідної Батьківщини.

Народна пам'ять про Шевченка в Казахстані має особливий характер, оскільки не лише українські діаспоряни свято його поважають. Ім'я і творчість Кобзаря глибоко шановане і серед корінної етнічної спільноти – казахів. Саме його у казахстанському суспільстві вважають першим творцем національного образотворчого мистецтва, виразником дум і тривог близького за духом українського народу. Традиційною є глибока повага казахстанців до українців, які своєю сумлінною працею, господарністю, гостинністю так багато зробили для становлення Казахстану.

Так було наприкінці XVIII ст., коли на північно-казахстанських просторах з'явилися вислані до Сибіру вихідці з Лівобережної України учас-

ники гайдамацьких повстань. Саме в цей час тут відбувається процес переходу казахів від кочового способу життя до осілості. Не випадково і до цього часу серед казахів можна почути, що саме українці навчили казахів вирощувати хліб. Так було і в часи появи переселенців з України на початку XX ст. в часи століпінської реформи. І, особливо, – в часи освоєння цілих і перелогових земель у другій половині XX ст.

Тут Тарас Шевченко провів своє майже десятилітнє заслання. Не випадково саме у Казахстані було споруджено у 1881 р. перший у світі пам'ятник Тарасу Шевченку, його іменем названі площі, вулиці, місто – Форт-Шевченка. У Мангистауській області 38 чоловіків носять рідкісне в цих краях ім'я Тарас.

Нині в українські національно-культурних товариствах Казахстану традиційними стали шевченківські березини, творчі конкурси українського мистецтва, виставки, літературні вечори. Дипломати Посольства України у РК завжди були активними учасниками цих заходів. Мені особисто довелося брати участь у шевченківських святах практично у всіх областях Казахстану. Особливо яскраво, на високому художньо-естетичному рівні вони проходили у Павлодарі, Костанай, Уральську, Рудному, Таразі, Алмати, Актау, Форті-Шевченко, Кзил-Орді, Караганді, Усть-Каменогоську, Семипалатинську. Особливо урочисто, за участю представників владних структур країни шевченківські заходи відбуваються у столиці держави – Астані. Для їх проведення виділяються кращі зали, залучаються провідні мистецькі колективи.

Зокрема, запам'ятався той значний позитивний резонанс в казахстанському суспільстві викликаний відзначенням у 2004 р. 190-ї річниці від дня народження Т. Г. Шевченка, Дня Незалежності України, 60-річчя визволення України від фашистських загарбників, 50-річчя початку освоєння цілих і перелогових земель.

До значних подій із життя діаспори слід віднести також відкриття в Костанай Почесного консульства, поїздки делегацій ряду українських національно-культурних центрів на Черкащину і Чернігівщину, підлітків до Івано-Франківської області, організований відпочинок дітей діаспори в міжнародному дитячому таборі «Артек». У травні 2005 р. журналісти провідних ЗМІ РК за сприяння Посольства відвідали Україну. Результатом їх поїздки стала публікація серії матеріалів в «Казахстанській правді», літературно-художньому журналі «Нива», телерепортажі на провідному казахстанському каналі «Хабар». Забезпечено виконання міждержавної угоди між сторонами про навчання студентів з Казахстану у вищих навчальних закладах України. Схвально була сприйнята видана Посольством книга

«Українці Казахстану», три тисячі якої направлено в усі українські національно-культурні центри Казахстану.

Безумовно, організаторами всіх цих заходів, шевченківських урочистостей є українські національно-культурні центри.

Нині в республіці діє 22 обласних, районних та міських українських товариств. У 2004 р. відновлена діяльність Алматинської обласна організація. Тобто Українські національно-культурні центри діють практично в кожній області Казахстану.

Координуючими центрами діяльності українських національно-культурних центрів (УНКЦ) є асоціація «Українці Казахстану», якою тривалий час керує Михайло Сергійович Парипса та «Рада українців Казахстану», яку очолює Юрій Євгенійович Тимощенко.

Згуртування української діаспори сприяє Громадська Рада при Посольстві України, до складу якої входять представники УНКЦ, а також інші авторитетні казахстанці українського походження, які не є членами Асоціації та Ради.

Варто зазначити, що у Республіці Казахстан забезпечується належний рівень реалізації політичних, соціальних, освітніх, культурних, мовних, інформаційних потреб етнічних українців. В Республіці Казахстан працює єдиний в Центральній Азії український навчальний комплекс в Астані, до якого входять дитячий садок, гімназія та недільна школа, при УНКЦ працює п'ятнадцять українських недільних шкіл. Тривалий час працював український культурний центр в Астані.

Хто ж вони нинішні українці Казахстану?

В Республіці Казахстан за даними статистичних органів на початку ХХІ ст. проживало близько 460 тисяч етнічних українців. Нині, за оперативними даними їх кількість становить трохи більше 330 тисяч. Це третя за кількістю, після казахів, росіян етнічна група громадян Казахстану. Слід відзначити, що кількість українців в країні рік від року скорочується. Так, за даними переписів у 1939 р. було 658 т. українців, 1959 р. – 762 т., 1979 р. – 897 т., 1989 р. – 896 т., 1999 р. – 684 т.

Найбільш чисельними є українські громади Костанайської області, Акмолинської, Карагандинської, Актюбінської, Алматинської областей.

Процес скорочення кількості етнічних українців об'єктивно обумовлений, оскільки відбувається старіння українського населення ранніх періодів еміграції, їх фізичне скорочення. Натомість відсутні масові переселення людей, як це було підчас освоєння цілини. Однак, слід відзначити те, що частина українців в час останнього перепису населення записали себе росіянами. Це відбувається в силу ряду життєвих проблем: можли-

вості набуття російського громадянства і переїхати на постійне місце проживання в Росію, необхідністю навчання дітей в російських вузах тощо.

Нинішні українці Казахстану це представники різних груп переселенців, які різняться ступенем усвідомлення себе як українця, часом переселення, а також тим, з яких областей України вони прибули. Ті хто прибув сюди із західних регіонів більше тягнуться до України, підтримують курс нашої держави на євроінтеграцію. Вихідці з східних та південних областей України більш схильні до співпраці нашої держави в рамках СНД.

Значну роль у згуртуванні української громади відіграє церква. Більшість з українців Казахстану за конфесійною належністю – християни. Свої релігійні потреби вони задовольняють переважно в приходах Російської Православної Церкви (РПЦ), Української Греко-Католицької Церкви (УКГЦ) (Астана, Караганда, Павлодар), Римо-Католицької Церкви (РКЦ), а також в протестантських громадах ЄХБ (Євангельських Християн Баптистів), АСД (Адвентистів Сьомого Дня), ХВЕ (Християн Віри Євангельської), деяких інших.

Перші українські поселенці на казахстанських землях з'явилися наприкінці XVIII ст., після придушення антифеодального повстання селян «Коліїщина», коли сюди були заслані в основному вихідці з Лівобережної України. Їх нащадки до цього часу проживають в Північноказахстанській області. Як правило, вони зберігають свою етнічну ідентичність. Тут функціонують українські об'єднання в місцях їх компактного проживання.

Значна частина українців Казахстану це нащадки українських малоземельних селян, які переселилися на казахстанські землі наприкінці XIX ст. за дозволом царського уряду, а також на початку XX ст. внаслідок столипінської аграрної реформи. Переважна їх більшість проживає в Західно-Казахстанській області, де також функціонують ряд національно-культурних центрів, в основному у сільській місцевості.

Майже на всій території Казахстану проживають діти та внуки українців, що з'явилися на казахстанських землях в роки революційних подій 1917–1921 рр., в часи будівництва Турксибу, промислових підприємств республіки у 20-30-х рр. XX ст.

Чимало етнічних українців залишилися в Казахстані з 40-х рр. минулого століття, коли вони перебували в сталінських таборах. Нині значна частина їх проживає в Карагандинській області.

В роки Великої Вітчизняної війни в Казахстан були евакуйовані близько 200 промислових підприємств з України, навчальних закладів а разом з ними і їх працівники, частина з яких залишилися тут після війни. Проживають вони в основному в промислових центрах. (Це — київська

кондитерська фабрика, яка була евакуйована до Караганди, Київський національний університет – до Кзил-Орди, туди ж Сімферопольський медінститут тощо).

У 50-60-х рр. минулого століття на освоєння цілинних та перелогових земель прибуло понад 300 тисяч вихідців з України. Значна частина з них залишилися в Казахстані. Більшість їх і нині проживають в Костанайській, Ақмолінській, Північноказахстанській, Павлодарській областях.

Незначна кількість етнічних українців прибула в Казахстан у 90-ті рр. минулого століття. Це представники так-званої «шлюбної» та трудової еміграції.

За соціальним складом серед нинішніх українців переважають люди пенсійного віку, які прибули на освоєння цілинних та перелогових земель, а також онуки та діти ранніх періодів еміграції, що працюють в різноманітних галузях економіки Республіки Казахстан.

Особливою сторінкою формування української діаспори у Казахстані стало освоєння цілинних та перелогових земель. Варто зазначити, що із 234 новостворених цілинних радгоспів нашими земляками засновано – 94. 145 вихідців з України стали Героями Соціалістичної праці. Серед них відомі на весь колишній Радянський Союз:

Горбань Мотрона Дмитрівна, родом з Головкивки, що в Чигиринському районі. Більше сорока років працювала дояркою в Талди-Курганському буряковому радгоспі. Там і стала Героєм Соціалістичної праці у 1966 р.

Дитюк Володимир Аврамович, родом із Харківщини. Прибув на освоєння цілинних земель. Очолював тракторну бригаду. За доблесний труд у 1976 р. було присвоєно звання Героя Соціалістичної праці.

Довгаль Василь Павлович, відноситься до другої хвилі українських переселенців, народився в Кустанайській області у 1919 р. Тривалий час очолював найбільший Федорівський район цієї області, в якому проживало близько 30 тисяч українців. У 1957 р. став Героєм Соціалістичної праці.

Єфименко Федір Лазарович, народився у 1923 р. на Полтавщині. У 1954 р. зібрав молодіжний загін у кількості 38 осіб і прибув у радгосп «Московський» Ціліноградської області. В числі перших проклав першу борозну. За доблесну працю у 1957 р. удостоєний звання Герой Соціалістичної праці.

Довжик Михайло Єгорович, 1928 р. народження, бригадир тракторно-рілничої бригади радгоспу «Ярославський», Тургайської області. Прибув із Запорізької області, де народився у селі Шелюги. На цілині з 1954 р., прибув за комсомольською путівкою. Обирався депутатом Верховної Ради СРСР, Казахської РСР. Звання Героя присвоєно у 1972 р. На жаль вже покійний.

Золотарьов Євген Михайлович, 1936 р. народження. Народився в селі Халтурине на Полтавщині. З 1961 р. працював головним зоотехніком цілинного радгоспу, начальником районного управління сільського господарства, першим секретарем Ціліноградського райкому партії. Звання Героя присвоєно у 1972 р.

Кулик Михайло Сергійович, 1930 р. народження, родом з Черкащини. Працював механізатором в Кустанайській області. У 1967 р. присвоєно звання Героя Соціалістичної праці.

Мірошніченко Василь Семенович, родом з Херсонщини, 1899 р. народження. Голова колгоспу «Перше травня» Талди-Курганської області. Звання Героя Соціалістичної праці присвоєно у 1948 р.

Моргун Федір Трохимович (1924–2008). Родом із села Іванівка, Донецької області. В Казахстані працював головою колгоспу ім. Толбухіна, Кокчетавської області, начальником крайового управління сільського господарства, першим секретарем Павлодарського обкому партії. Звання Героя присвоєно у 1976 р.

Нечитайло Данило Іванович, народився на Харківщині. Тривалий час очолював відомий на весь Казахстан цілинний радгосп «Дальний». Під його керівництвом побудовано селище цілинників, закладено фруктовий сад, споруджено гідроелектростанцію, школу, лікарню. Звання Героя Соціалістичної праці присвоєно у 1957 р.

Багато з них вже пішли із життя, але добра пам'ять про них залишається як серед цілинників так і нинішніх казахстанців. Про що доводилося неодноразово чути, перебуваючи в місцях цілинної слави.

Добре знані в Казахстані і багато інших етнічних українців. Насамперед до цього списку пошанування слід віднести:

Білинського Володимира Броніславовича, який народився у 1936 р. на Хмельниччині, добре знаного будівничого мостів на залізничних магістралях Казахстану. У свій час він очолював службу будівельного забезпечення Казахстану, кампанію «Меридіан».

Білика Анатолія Петровича – відомого казахстанського скульптора (1928 р.н.), випускника Дніпропетровського художнього училища, автора значних скульптурних композицій в Караганді, Теміртау.

Галушак Саву Кириловича вінничанина, колишнього голову Атбасарського райвиконкому, Ціліноградського краю, Героя Соціалістичної праці. Нині покійного.

Гаркавця Олександра Миколайовича – відомого вченого-сходознавця, доктора наук, професора. Нині очолює центр з вивчення історії кипчаків АН Казахстану. Гаркавець О. М. – Заслужений журналіст України, лауре-

ат Президентської премії Казахстану миру і духовної злагоди. Очолював український культурний центр м. Алмати.

Гаценка Миколу Антоновича, доктора технічних наук, професора, колишнього проректора з науки та міжнародних зв'язків Євразійського університету ім. Гумільова. Гаценко М. А. – автор більше 50 наукових праць, 40 винаходів.

Грицуляк Зиновія Никифоровича (1936–1997) – відомого лікаря, кандидата медичних наук. Працював головним лікарем Кайминської сільської лікарні, Акмолінської області, викладачем. Створив і був першим головою Акмолінського українського культурного центру.

Дорохову (Труш) Поліну Михайлівну (1938 р.н.) – викладача Казахського державного інституту театру і кіно, Заслуженого працівника культури України. Дорохова П. М. відома виконавиця українських вокальних творів, керівник музичних студій в Алмати.

Дупленко Тамілу Михайлівну (1935 р. н.) – учительку українського навчального комплексу м. Астани, Заслужена учителька України.

Кирилюка Андрія Михайловича (1938 р. н.) – відомого лікаря, поета, керівника українського національно-культурно центру Костанайської області, заслуженого працівника культури України.

Кияницю Андрія Петровича (1911 р. н.) – вченого, письменника, публіциста, заслуженого працівника культури Казахської РСР. А. П. Кияниця – учасник Великої Вітчизняної війни. Очолював колектив провідної газети «Казахстанская правда», а також кафедру журналістики Алматинської вищої партійної школи.

Колінка Миколу Сергійовича (1935 р. н.) – відомого казахстанського журналіста, письменника, громадського діяча. Народився на Чернігівщині. У 1954 році прибув на освоєння цілини. З того часу працював редактором ряду районних та обласних газет, працював у партійних та радянських органах.

Колотіліну Лію Петрівну – відомого казахстанського скульптора. Дитячі роки пройшли в Україні. Закінчила Дніпропетровське художнє училище. Автор сесії скульптурних портретів цілинників, монументальних робіт з історії Казахстану.

Кузеленко Ольгу Дмитрівну – художника-портретиста, члена Спілки художників Казахстану (1911 р. н.). Її картини експонуються в музеях Казахстану, України, приватних колекціях США, Франції, КНР.

Лизогуб Марію Сергіївну – Заслуженого художника Казахстану, члена Спілки художників колишнього СРСР. Творчість М. С. Лизогуб високо цінували П. Тичина, О. Корнійчук, Джамбул.

Макаренко Олексія Феодосійовича, кандидата історичних наук, доцента, Заслуженого працівника культури РК, Заслуженого журналіста України. Народився О. Ф. Макаренко у 1929 р. на Черкащині. В Казахстані працював в міській, обласній, республіканській пресі, викладав в Казахському держуніверситеті. Нині проживає у Підмосков'ї.

Нечитайла Григорія Васильовича – вченого правознавця, державного діяча. Працював заступником голови міськвиконкому Алмати, головою виконкому м. Актюбинськ, заступником Наркома торгівлі Казахської РСР. До виходу на пенсію працював старшим науковим співробітником Інституту філософії і права АН Казахстану, кандидат наук.

Осика Юрія Івановича (1949 р. н.), доктора наук, професора. Його перу належить понад 100 наукових робіт. Нині на викладацькій роботі в м. Караганда.

Осипенка Миколу Миколайовича (1945 р. н.), учителя, керівника дитячого танцювального колективу «Марічка». М. М. Осипенко – Заслужений діяч мистецтв України, очолював Алматинський український національно-культурний центр.

Стаднічука Івана Яковича (1913–2000) – одного із провідних художників Казахстану, члена спілки художників СРСР. Створив власну школу майстрів пензля, учасник Великої Вітчизняної війни. Його роботи експонуються в Казахстані, Україні в багатьох інших країнах.

Тарасенка Анатолія Володимировича (1939 р. н.), підприємця з м. Костанай, письменника, дослідника історії. Нині очолює поліграфічне підприємство «Печатныйдвор», Почесний консул України в Костанайській області, де проживає найбільша в Казахстані українська діаспора.

Томаровського Петра Федоровича – Героя Соціалістичної праці, вченого, відомого в Казахстані організатора сільськогосподарського виробництва. Займався виведення нових сортів та вирощенням тютюну. Очолював, відомий на весь Радянський Союз радгосп «Табаксовхоз». Помер у 1990 р.

Фаворську Ладу Володимирівну – відомого вченого Казахстану, доктора наук, професора. Під її керівництвом розроблена технологія отримання і виробництва скандію. Нині працює в інституті мінеральних ресурсів і сировини АН Республіки Казахстан.

Чернегу Тараса Андрійовича, етнічного українця, котрий народився в Казахстані. Головний редактор газети «Українські новини», кандидат наук. Колишній директор української гімназії в м. Астана. Коли газета була на грані загибелі, в час переходу столиці до Астани став її головним редактором, зберіг і примножив творчий доробок тижневика.

Шевченка Олександра Олексійовича (1927–2004) – відомого казахстанського художника, який до недавнього проживав у місті Семипалатинськ. Його пензлю належать чимало художніх полотен із життя Казахстану та України. Навесні 2003 р., перебуваючи в Каневі подарував музею Т. Шевченка свої роботи з життя Кобзаря в Казахстані.

З більшістю зазначених в цьому переліку непересічних особистостей мені довелося спілкуватися, сприяти розквіту їх талантів, організовувати поїздки до України, аби і там про них довідалися.

Хочу зазначити, що життя українців в Казахстані повнокровне і соціально захищене, власне так як і представників інших національностей і народів. Цьому сприяє продумана політика державної влади, шанобливе відношення, насамперед казахів – представників титульної нації до наших співвітчизників.

Однак це зовнішня сторона, хоча й надзвичайно важлива, та все ж не єдина. Існує і багато і інших стержневих питань – родичі і близькі, які залишилися в Україні, з віком все більш щемне бажання відвідати рідну землю.

До важливих проблем свого життя в Казахстані відноситься намір осмислення свого стану. Для багатьох українців, як вони вважають – Казахстан став другою батьківщиною. А як відноситься до них Україна?

Саме про досить непрості взаємостосунки представників української діаспори зі своєю етнічною Батьківщиною присвячена прекрасна книга відомого українця Казахстану, Почесного консула України в Костанай, письменника, вченого – Анатолія Володимировича Тарасенка «Емігрант».

Мені доводилося спілкуватися з ним під час підготовки цього видання до друку. З яким трепетом і відповідальністю Анатолій Володимирович – автор майже десятка книг з унікальних проблем історії і сучасності – відносився до кожного речення своєї нової книги. Аби кого не образити, не чіпати політику, водночас показати весь спектр болю і турботи людини, яка проживає за межами своєї етнічної Батьківщини за те щоб Україна ввійшла в коло цивілізованих і визнаних у світі держав.

Вважаю, а це підтверджують всі ті хто встиг її прочитати, що ця книга відноситься до унікальних, саме в тому устремлінні осмислити досить непрості процеси соціального буття сучасної України і своє відношення до них українців, які проживають за її межами в нині суверенних державах.

Що ж висловити всі почуття представників української діаспори можуть краще всього лише самі вони. Сьогодні обмежитися лише культурологічними проблемами практично неможливо. Тому так багато чуємо за-

питань про внутрішню і зовнішню політику України від наших земляків під час зустрічей. До того слід врахувати, що дуже часто до них доходить спотворена інформація. І одна справа, коли на досить гострі питання дають відповіді дипломати, представники української влади, і зовсім інше, коли – свої ж громадяни, такі як **Анатолій Володимирович Тарасенко, Андрій Михайлович Кирилюк, Микола Федорович Дворченко, Федір Леонтійович Клименко** і сотні інших активістів, палких прихильників України. Серед них не лише етнічні українці, а й казах – **Булат Султанович Куанишев** – палкий патріот України, росіяни **Володимир Романович Гундарєв, Олександр Юрійович Тараков** та багато інших.

Нинішня українська діаспора займає активну життєву позицію у казахстанському суспільстві. Чимало з них є депутатами обласних і районних масліхатів (місцевих представницьких органів влади), а Валерій Григорович **Вишниченко** і Юрій Євгенович **Тимощенко** обиралися депутатами Мажалісу Парламенту Республіки Казахстан.

Інформаційні запити представників української діаспори частково забезпечуються україномовною газетою «Українські новини». З 2004 р. на території Казахстану поширюються телепрограми українського супутникового каналу «Інтер-Плюс». При Посольстві тривалий час діяв інформаційно-культурний центр.

У Республіці Казахстан відпрацьована нормативно-правова база у сфері взаємовідносин з національними меншинами. Всі вони об'єднані в Асоціацію народів Казахстану, яку очолює Президент країни Н. Назарбаєв. Ці питання регламентуються також законами РК «Про міграцію», «Про облаштування оралманів». В обласних центрах є умови для плідного функціонування УНКЦ. Переважна більшість заходів, які проводяться українськими громадами відбуваються за підтримки та участі представників акіматів (адміністрацій) областей та міст Республіки.

У відповідності із затвердженою Національною програмою «Закордонне українство» та Законом України «Про правовий статус закордонних українців», Посольство України в Республіці Казахстан проводить відповідну роботу із налагодження належної співпраці з українськими громадами, що діють в Казахстані. Існує дієвий контакт з усіма національно-культурними центрами, що діють в областях Республіки.

За ініціативи Посольства проведено цілий ряд заходів для задоволення національних, культурних, мовних запитів українців Казахстану. Дипмісія надає дієву допомогу згадуваному українському навчальному комплексу. Працівники дипустанови сприяють виданню загально казахстанської україномовної газети «Українські новини», ре-

дакція якої знаходилася в українському інформаційно-культурному центрі. Під особливою турботою українські недільні школи, яким протягом лише 2002–2004 рр. передано понад 3,5 тис. примірників шкільних підручників, наочність. Ряду колективів художньої самодіяльності, які діють при УНКЦ подаровані комплекти національних концертних костюмів.

Готуючись до Шевченківських березин, в Республіці Казахстан за сприяння Посольства України були організовані візити офіційних та творчих делегацій з України, в ході яких відбувалися відвідини пам'ятних шевченківських місць на Аралі та Мангишлаку, зустрічі в УНКЦ, проведення літературно-мистецьких заходів. Зокрема під час візиту Президента України В. А. Ющенка у 2005 р., делегації Черкаської області у 2011 р. та інших заходів.

Відрадно, що шевченківська тематика, висвітлення історії та сьогодення України присутні в казахстанському інформаційному просторі, Зокрема у провідній республіканській газеті «Казахстанська правда» віддруковані публікації «Шевченко и Казахстан» (Чабан А. Ю.), «Республики на Днепре», «Взращённый грешниками рай» (Тараков А. Ю.), у популярних літературно-художніх журналах «Аманат» (Чабан А. Ю.) та «Нива» (Гундарев В. Р.) статті про Т. Шевченка, святі шевченківські місця України, переклади поезії В. Симоненка (Гундарев В. Р., Чабан А. Ю.), в республіканській газеті «Українські новини» публікації про родовід Т. Шевченка, його автопортрети, з історії українського козацтва, про Дмитра Вишневецького, пам'ятні події з історії України. Важливою подією культурного життя стало видання українсько-казахського розмовника (Чернега Т. А.), книги Надії Сапожникової «Кобзарь и степь». Чимало шевченківських сюжетів демонструє провідний телеканал Казахстану «Хабар».

Усе це засвідчує, що життя і творчість Тараса Григоровича Шевченка, який майже десять років провів у Казахстані, пронизує діяльність казахстанської української громади, створює потужне підґрунтя для вибудовування тісних взаємостосунків між Україною і Республікою Казахстан.

ПРЕДСТАВНИКИ КАЗАХСЬКОГО НАРОДУ НА МОГИЛІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Р. Танана

За 153 роки вічного спочинку Кобзаря в Каневі на Чернечій горі його священній могилі поклонилися мільйони його шанувальників. Це представники не тільки з України, а й з багатьох країн світу.

У цьому списку відвідувачів видне місце посідають і представники казахського народу. І це не випадково. Адже український поет став сином і казахської землі, з якою пов'язана його доля. Тут він провів свої довгі роки заслання, створив безсмертні твори, сповнені жагучою любов'ю до простого люду. Тому Тараса Шевченка вони вважають і своїм поетом.

Про перебування Шевченкових шанувальників із братнього Казахстану на Тарасовій горі можна довідатись із «Книги обліку відвідувачів», «Книг вражень» та з записів у «Літописі» Тарасової гори.

У 1961 р. все прогресивне людство світу відзначало 100 років від дня смерті Великого Кобзаря. 21 травня на Тарасовій горі в Каневі відбувся багатотисячний мітинг, у якому взяли участь представники не тільки з усіх куточків України, а й представники братніх республік та зарубіжних країн.

Наступного дня, 22 травня, в музеї Т. Г. Шевченка на Тарасовій горі розпочала роботу ювілейна десята наукова шевченківська конференція, яка продовжувала свою роботу в Києві. У роботі конференції брав участь і гість із Казахстану – кандидат філологічних наук І. Т. Дюсенбаєв (Інститут мови і літератури АН Казахської РСР). Він розповів про перебування Тараса Шевченка на казахській землі. А на завершення виступу наголосив на тому, що «...коштовні зерна палкого серця геніального Кобзаря залишилися і на казахській землі. І ми, нащадки Джамбула й Шевченка, з любов'ю використовуємо їх і тепер як невичерпний скарб у творенні нового, щасливого й світлого життя...» [1, с. 254].

У 1964 р. широко відзначався наступний ювілей – 150-річчя від дня народження Тараса Шевченка. Дев'ятого березня в Києві, в приміщенні державного академічного театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка відбулося урочисте засідання за участю представників усіх республік СРСР та багатьох зарубіжних країн. А десятого березня учасники цих торжеств приїхали до Канева, щоб віддати шану Великому Кобзареві. У покладанні вінків на поетову могилу брала участь і делегація із Казахстану: академік АН Казахської РСР, письменник С. М. Муқанов, скульптор, заслужений діяч мистецтв Казахстану Хакімджан Наурузбаєв, поет Сирбай Мауленов. Після покладання квітів всі вони разом з іншими учасниками урочистостей посадили біля Шевченкової могили молоді дубки на знак 150-річного ювілею від дня народження Т. Г. Шевченка. Гостей вітав піснею «Реве та стогне Дніпр широкий» самодіяльний хор Канівського районного будинку культури. До самодіяльних митців приєдналися і гості: космонавт П. Р. Попович, народний артист РСР С. Ф. Бондарчук, письменник із Казахстану С. М. Муқанов та інші учасники ювілейних свят. І полинула Шевченкова пісня далеко з Тарасової гори.

Перегортаючи сторінки книги вражень за 1965 рік, серед численних записів Кобзаревих шанувальників можна зустріти і запис казахських письменників Музафара Алімбаєва і Таганбека Султанбекова (31.09.1965).

А казахський поет-перекладач творів Т. Шевченка казахською мовою Г. Каїрбеков після відвідування музею і могили Кобзаря 24 червня 1981 р. до книги вражень записав: «Посетил музей Великого Кобзаря в городе Каневе. Вечно благодарен тот народ, о котором он писал пером и кистью, оставив отличный памятник на вечные времена. Мы, казахи, считаем его своим именно великим акыном Тарази. Вечная слава его великой музе» [3, с. 100].

З 1981 р. в Україні започатковано проведення літературно-мистецького свята «В сім'ї вольній новій». Воно зібрало багатьох діячів братніх літератур народів СРСР. Розпочалося свято в Києві, а завершувало роботу в Каневі. У наступні роки учасники цього свята за традицією обов'язково приїздили до Канева, щоб віддати шану тому, хто все своє життя боровся за дружбу і братерство між народами.

Запис «Літопису» від 23 червня 1983 р. розповідає про перебування на Шевченковій могилі директора Республіканського меморіального музею-комплексу Т. Г. Шевченка в м. Форт-Шевченка Казахської РСР Кабибола Садикова. Він приїздив з дружиною Гульшат Омаровою, науковим співробітником музею Т. Г. Шевченка в м. Форт-Шевченка та сином Манасом. Під час розмови гості розповіли про свою роботу з популяризації спадщини Кобзаря на братній казахській землі. У дарунок музею передали альбом «Щедрість серця», ювілейну медаль, випущену до 50-річчя заснування їхнього музею Кобзаря.

Влітку 1987 р. вклонитися Кобзаревій могилі приїздили група студентів із м. Шевченко Казахської РСР. Спершу вони піднялися на поетову могилу, хвилинним мовчанням вшанували його світлу пам'ять. У цей час тут був присутній відомий український кобзар Олексій Сергійович Чуприна, який майже тридцять років співав на Тарасовій горі. Затамувавши подих, слухали гості з Казахстану спів цього сивочолого кобзаря. У одного із присутніх студентів, Ташмамата Шалабаєва, був із собою музичний національний інструмент казахського народу – домбра. Він підійшов до Олексія Сергійовича сів поруч і разом вони заспівали українською мовою пісню на слова Т. Г. Шевченка «Заповіт». І линула вона далеко в задніпровські далі ще раз нагадуючи про любов і шану казахського народу до геніального українського поета Тараса Шевченка. На прощання Ташмамат Шалабаєв подарував музею свій музичний інструмент Кобзаревому дому.

А 12 вересня 1988 р., Тарасова гора гостинно зустрічала учасників Днів літератури і мистецтва Казахстану на Україні. Під звуки безсмертного Шевченкового «Заповіту» піднялися гості на поетову могилу. Хвилинним мовчанням вшанували його світлу пам'ять, продекламували кілька поезій, присвячених Великому Кобзарю. Потім ми запросили їх до музею ознайомитися з експозицією, один із розділів якої і був присвячений перебуванню Тараса Шевченка на казахській землі під час заслання. Після огляду експозиції гості з Казахстану подарували Кобзаревому дому цікавий портрет Тараса Шевченка, зроблений із зерен рису та документальний фільм Алтин Сахарієвої «Прощай, мой друг», знятий за малюнками Тараса Шевченка. Ця документальна стрічка – дебют молодого режисера.

У книзі вражень гості лишили записи. Зокрема, секретар правління Спілки журналістів Казахстану Надія Гаріфуліна записала таке: «Спасибо тебе, Украина, что дала миру Тараса. Твой великий сын стал сыном и нашей казахской земли. Это святое место – навсегда в нашем сердце» [4, с. 24-25].

У 1989 р. минало 175 років від дня народження Тараса Шевченка. До цього ювілею в музеї Кобзаря на Тарасовій горі була побудована нова експозиція. Один із її залів, третій, був присвячений перебуванню поета на засланні. Кожний, хто заходив до цього залу, ніби потрапляв у ті місця, де пробув Шевченко довгі роки. І це не випадково. Адже по центру залу стояла справжня казахська юрта. Вона була привезена науковими співробітниками музею Манжарою Г. І. і Татариним А. О. із півострова Мангишлак, на якому поет провів сім останніх років неволі. Велику допомогу в її придбанні надав відомий казахський шевченкознавець, директор шевченківського та краєзнавчого музеїв у м. Форт-Шевченка Есбол Умірбаєв. У юрті знаходилися предмети побуту казахів, які зустрічаються на малюнках Шевченка. В даний час юрта зберігається у фондах Шевченківського національного заповідника, а частина предметів побуту казахського народу – в діючій експозиції музею.

Приїздила делегація із братнього Казахстану до Канева і в 1991 р., щоб взяти участь відзначенні 177-ї річниці від дня народження Тараса Шевченка. У її складі були: голова виконкому Форт-Шевченківської міськради А. Є. Жунібеков, заступник голови Шевченківської міськради Ж. Д. Єрубаєв, директор каміннодобувного кар'єру, лауреат республіканських фестивалів народних талантів К. К. Тасбулатов. Коли гості зайшли до музею Кобзаря, тут їх піснею зустрів фольклорний ансамбль «Червона калина» з м. Переяслав-Хмельницький Київської області. А студенти

Переяславського педагогічного інституту продекламували кілька поезій Тараса Шевченка.

Потім гостей із братнього Казахстану привітав піснею самодіяльний народний хор із села Циблі Переяслав-Хмельницького району Київської області. Їхнє національне вбрання, майстерне виконання пісень справило на гостей неабияке враження. І один із них, К. К. Тасбулатов, теж вирішив заспівати. Він узяв у руки казахський національний інструмент – домбру – і заспівав казахську пісню XIX ст., яку за його словами, слухав Тарас Шевченко, коли був на засланні. Потім у його виконанні прозвучала українською мовою «Пісня про рушник», яку підхопили всі присутні і вже співали всі разом.

А о 16 годині в міському будинку культури відбувся літературно-мистецький вечір, присвячений 177-й річниці від дня народження Великого Кобзаря. У ньому взяли участь і наші гості з братнього Казахстану. У своєму виступі голова виконкому Форт-Шевченківської міськради А. Є. Жунібеков наголосив на тому, що казахи вважають Тараса Шевченка своїм, що всі місця, пов'язані з ім'ям українського поета, вони бережуть як зіницю ока: «Корни нашей дружбы – глубоки. Мы гордимся тем, что первый памятник Тарасу Шевченко в мире был открыт у нас в 1891 г. Поэт был у нас 7 лет и очень любил казахов. Поэтому и наша дружба должна расцветать. И сегодня на этом вечере должна звучать и бандура, и домбра» [6, с. 110]. Сказавши ці слова, наш гість взяв у руки свій національний музичний інструмент – домбру, і загравав український «Гопак», потім полонез Огінського «Прощання з Батьківщиною» та казахську мелодію «Агадай». Після цього передав Кобзаревому дому вишитий портрет Тараса Шевченка і двохрічний саджанець від тієї верби, яку в свій час на казахській землі посадив Великий Кобзар.

У 1980–1990-х рр. традиційними були в Україні Дні культур братніх республік. З 13 по 19 листопада 1996 р. в Україні проходили Дні культури Республіки Казахстан. Заспівом до цього свята стало відкриття виставки казахської книги в національній парламентській бібліотеці України, що відбулася 14 листопада.

А 15-16 листопада гості з братнього Казахстану відвідали Канів. Це був перший приїзд казахської делегації після того, як п'ять років тому український і казахський народи здобули державну самостійність. Із благодійним піднялися гості на Тарасову гору. Серед прибулих гостей були: Мамашев Талгай Асимович – міністр культури Республіки Казахстан; Куліхметов Зійнер-Габіден Садикович – перший секретар Співки письменників РК; Клочков Юрій Олексійович – Посол Республіки Казахстан

в Україні; Богатир Віктор Васильович – Посол України в Республіці Казахстан; Серкебаєв Єрмек Бекмухамедович – голова Спілки музичних діячів РК, Народний артист РК; Тулегенова Бібікуль Ахметівна – Народна артистка Казахстану; Кайсенов Касим Кайсенович – Народний письменник РК, Національний герой Казахстану, член Спілки письменників Казахстану; Сулейменов Мехміс Сулейменович – академік Академії сільсько-господарських наук, голова товариства «Казахстан – Україна».

Під звуки безсмертного шевченкового «Заповіту» гості піднялися на Кобзареву могилу і поклали корзину живих квітів. До присутніх звернувся казахський письменник Касим Кайсенов. Він розповів про те, як під час Великої Вітчизняної війни він партизанів у загоні ім. Чапаєва, що діяв на Переяславщині. Згадав і про той день, коли він бачив пам'ятник на Шевченковій могилі, пробитий нацистами в 17 місцях. Цікавою і хвилюючою була його розповідь і про те, як Тарас Шевченко допомагав їм бити ворога, як він разом з іншими казахськими письменниками брав участь у відзначенні 150-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка в Каневі на Тарасовій горі.

Потім для гостей була проведена екскурсія по експозиції музею. Мені вдалося поспілкуватись з Касимом Кайсеновим. Він був дуже зворушений, коли в одній із вітрин побачив свою книгу «Партизанской тропой». А ще більше його схвилювало те, що поруч із книгою побачив портрет командира партизанського загону ім. Т.Г. Шевченка О. Д. Ломако і стримуючи своє хвилювання сказав: «Я добре знав Омеляна Дмитровича. В свій час я подарував йому таку книгу з дарчим написом». І яким же було його здивування, коли я повідомила, що саме ця книга і представлена в експозиції, що Кобзаревому дому її подарувала донька Омеляна Дмитровича Марія Омелянівна з м. Черкаси. Книга була розкрита якраз на тій сторінці, де автор розповідає про те, яку роль відігравало слово українського поета в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу: «Редко выдавалась у партизан свободная минута, но и ее люди умели проводить с пользой. Часто я видел в руках своих товарищей книгу, и почти всегда оказывалось, что это книга Тараса Шевченко. Их бережно хранили, они переходили из рук погибшего к другому партизану, как бесценная реликвия. Стихи и песни Тараса ходили в списках, а когда не оказывалось под руками книг, в отряде всегда находился человек, знавший наизусть шевченковские строки. Он декламировал товарищам стихи, разучивал с ними песни поэта. Эти минуты и часы надолго оставались в памяти людей» [2].

Із запису в «Літописі» від 5 березня 2002 р. довідуємось, що цього дня Канів і Тарасову гору відвідав Надзвичайний і Повноважений Посол

Республіки Казахстан в Україні і Республіці Молдова Чардабаєв Равіль Тажигарійович разом із співробітниками посольства та членами їх сімей. Спершу гості піднялися на Шевченкову могилу, поклали квіти, хвилиною мовчання вшанували його світлу пам'ять. Потім зайшли до музею, у вестибулі оглянули виставку до 10-річчя незалежності Казахстану «Духовна спадщина Т. Шевченка – невичерпне джерело дружби між казахським і українськими народами». Вона була побудована з експонатів, наданих посольством Казахстану. Після цього гості ознайомилися з експозицією музею. До книги вражень Равіль Чердабаєв записав: «Особое уважение вызывает труд людей, создавших этот прекрасный храм хранения памяти о Великом Кобзаре Тарасе Шевченко. Гений украинского народа является гением всего прогрессивного человечества. Попадая в мир памяти его жизни, человек испытывает чувства – чувства ответственности перед предками, перед своей совестью и ответственностью за будущее. Пусть память о великом человеке будет вечным компасом в нашей жизни» [5, с. 479].

18 травня 2003 р. у Міжнародний день музеїв розпочалися урочистості з нагоди 142-ї річниці повернення Т. Шевченка в Україну. Біля Успенського собору відбувся мітинг, у якому взяли участь і гості із Казахстану, з міста Семипалатинська і півострова Мангістау. Потім, за традицією, учасники мітингу пішки вирушили до Тарасової гори. Під звуки Шевченкового «Заповіту» піднялися на могилу поета, поклали квіти, хвилиною мовчання вшанували його світлу пам'ять. Після цього відбувся реквієм за участю Державної заслуженої капели бандуристів України, капели бандуристів Черкаського обласного управління культури, хору «Криниця» міста Дніпропетровська.

Цього ж дня у музеї Тараса Шевченка було підписано договір про співпрацю та співдружність між Шевченківським національним заповідником та нашими колегами «Музейного комплексу» Тупкараганського району Мангистаутської області Республіки Казахстан. З казахської сторони договір підписав акин Тупкараганського району Тарас Хітуов. На завершення всі присутні мали змогу оглянути виставку робіт почесного громадянина м. Семипалатинська, народного художника України Олександра Шевченка, який цього дня подарував музею 22 картини, присвячені перебуванню Тараса Шевченка на засланні.

Будемо сподіватися, що нинішній і наступні роки подарують нам ще не одну цікаву зустріч з представниками братнього казахського народу на Тарасовій горі.

Джерела та література:

- 1 Збірник праць ювілейної десятої наукової Шевченківської конференції. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962.
2. Кайсенов К. Партизанской тропой. – Алма-Ата: Вид-во «Казуши», 1965.
3. Книга вражень за 1981–1982 роки. – Фонди Шевченківського національного заповідника. – №21855.
4. Книга вражень за 1988–1989 роки. – Фонди Шевченківського національного заповідника. – №21860.
5. Книга вражень за 1996–2004 роки. – Фонди Шевченківського національного заповідника. – №21864.
6. Літопис Тарасової гори. 1988–1995 роки. – Науковий архів Шевченківського національного заповідника.

ОТОЧЕННЯ І ЗВ'ЯЗКИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА У ПЕРІОД ЗАСЛАННЯ І СЛУЖБИ В НОВОПЕТРОВСЬКОМУ УКРІПЛЕННІ

«ПОРТРЕТНАЯ ГАЛЕРЕЯ» ШЕВЧЕНКО В НОВОПЕТРОВСКОМ УКРЕПЛЕНИИ¹

Значительная часть научного наследия Л. Н. Большакова в настоящее время хранится в его личном фонде в Государственном архиве Оренбургской области [далее в тексте и примечаниях – ГАОО. – Д.Ч.]. Среди документов, в том числе, имеется текст книги под названием «Разведка пути» (машинопись, 210 с.), датированный 1979 г. [Ф. 2919. – Оп. 1. – Д. 71]. Книга имеет большую познавательную ценность с точки зрения реконструкции мангышлакского замысла Л. Н. Большакова, хотя ее содержание и выходит за рамки исключительно Новопетровского периода жизни Т. Г. Шевченко. В книге, например, проводится анализ «домангышлакских» поэтических произведений Кобзаря, «русских» повестей, переписки со своими многочисленными адресатами в ссылке, рассматривается художественное творчество Шевченко, которому Л. Н. Большаков дал меткое определение «Живописный Дневник», приводится некоторая информация об обстоятельствах Каратауской экспедиции, культуре местного казахского населения, об исторических памятниках Мангышлака, связанных с Шевченко и многое другое. Приводимый ниже фрагмент книги дает представление об окружении поэта в Новопетровском укреплении, ближнем круге его общения, известных и неизвестных портретных работах. Материалы об истории портретной живописи Шевченко в ссылке в таком виде ранее не публиковались, но частично вошли в издания Л. Н. Большакова более позднего времени, в том числе, в «Оренбургскую Шевченковскую энциклопедию» (1997), «Там за Уралом, за Елеком» (2003) и другие.

¹ Название публикуемого фрагмента [Ф. 2919. – Оп. 1. – Д. 71. – Лл. 168-177] дано составителем на основе текста рукописи Л. Н. Большакова «Разведка пути».

**Текст к публикации, предисловие
и комментарии подготовлены Д. Черниенко**

* * *

Л. Большаков

<...> Полугодие активной работы над портретами и другими живописно-графическими произведениями² сменилось для Шевченко несколькими месяцами, в течение которых его «портретная галерея» ни одним новым образцом пополниться не могла. Это месяцы, когда он был привлечен к строжайшему ответу за нарушение царской воли, подвергся обыску, аресту, а затем вновь оказался в Орской крепости, причем в течение длительного времени пребывал в ее каземате, а все остальное – под надзором неусыпным, деспотичным³. Они, эти меры, не могли помешать Шевченко видеть, думать, узнавать новых людей, вынашивать творческие планы, но писать и, особенно, рисовать мешали безусловно.

Возвращение к портретированию произошло уже в другом конце обширнейшего Оренбургского края – на полуострове Мангышлак, где Шевченко находился около семи лет (октябрь 1850 – август 1857 гг.).

В оригиналах или копиях нам известны:

1. Автопортрет 1851 г. (16⁴)
2. Портрет Н. Ф. Савичева. (29)
3. Овальный портрет А. Е. Усковой. (34)
4. Портрет А. Е. Усковой. (35)
5. Портрет И. А. Ускова. (36)
6. Автопортрет 1851–1853 гг.⁵ (37)
7. Портрет А. Е. Усковой с дочерью Наташей. (41)
8. Портрет Е. А. и Н. Е. Бажановых. (42)
9. Портрет Е. А. Бажановой. (43)
10. Портрет офицера. (44)

2 Имеется в виду период, который Л. Н. Большаков назвал «оренбургской зимой» – от возвращения из Аральской экспедиции 31 октября 1849 г. до второго ареста 22 апреля 1850 г., это время характеризуется высокой творческой активностью поэта и художника.

3 Вероятно, это период от второго ареста Т. Г. Шевченко 22 апреля 1850 г. в Оренбурге до отправки на службу в Новопетровское укрепление в октябре 1850 г.

4 Здесь и далее в скобках указан порядковый номер произведений Т. Г. Шевченко, которые приводятся Л. Н. Большаковым по изданию: Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів в десяти томах. – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – Т. 9: Живопис, графіка 1851–1857.

5 В издании, на которое ссылается Л. Н. Большаков [Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів в десяти томах... Т. 9] этот автопортрет датирован периодом 1853 – 22.IV.1857 г.

В том же издании произведение имеет название «Казах. Ребенок».

11. Казашка Катя. (61)
12. набросок портрета казаха⁶. (132)

Не найдены ни в оригиналах, ни в копиях, но описаны на основе мемуарных источников, дневниковых записей или переписки:

1. Портрет поручика А. Г. Фролова.
2. Портрет подпоручика В. П. Воронцова.
3. Портрет Е. М. Косарева.
4. Автопортрет 1854 г.
5. Портрет Н. Е. Бажановой 1857 г.
6. Портрет Наташи Усковой.

Помимо того, в перечне не найденных (Т. 9.⁷ С. 78-90) значатся «портреты солдат и офицеров».

Но ранее всего уясним себе состав населения отдаленного пункта России – Новопетровского укрепления⁸.

К 1858 г. в самом укреплении и примыкавшей к нему станице Николаевской насчитывалось 884 лица мужского пола и 228 – женского (ГАОО. Ф. 173. Оп. 9. Д. 393). Большинство составляли военные. Из оренбургских линейных батальонов тут пребывали 437 человек, из Уральского казачьего войска – 206, из гарнизонной артиллерийской бригады Оренбургского округа – 44. Офицеров насчитывалось 13, унтер-офицеров и урядников – 45. «Статских» среди жителей было 16 человек: 9 мужского и 7 – женского пола (ГАОО. Ф. 6. Оп. 12. Д. 1762).

Более точное представление о составе должностных лиц дает штатное расписание укрепления, утвержденное в 1847 году и не претерпевшее существенных изменений в течение всего периода службы Шевченко.

Комендантское управление состояло из коменданта, плац-адъютанта, переводчика и двух писарей. Крепостной артиллерийский штат – из одного обер-офицера, заведывавшего всей крепостной артиллерией и артил-

6 Здесь и далее Л. Н. Большаков использовал принцип, который позднее сохранил и в других публикациях: ссылки на тексты Т. Г. Шевченко даются по изданию: Повне зібрання творів у шести томах / Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963-1964; на художественные работы – по изданию: Повне зібрання творів в десяти томах. Т. 7-10. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961-1964.

7 Здесь и далее Л. Н. Большаков использовал принцип, который позднее сохранил и в других публикациях: ссылки на тексты Т. Г. Шевченко даются по изданию: Повне зібрання творів у шести томах / Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963-1964; на художественные работы – по изданию: Повне зібрання творів в десяти томах. Т. 7-10. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961-1964.

8 Новопетровское укрепление было основано 22 июня 1846 г.; ко времени прибытия Т. Г. Шевченко на службу гарнизон состоял из 723 человек и 26 орудий [см.: ГАОО. – Ф. 6. – Оп. 6. – Д. 12941. – Лл. 5-6].

лерийским имуществом в укреплении, унтер-цейхвартера, цейхдинера и писаря. «Для заведывания казенными зданиями и наблюдения за производством работ» предусматривались один обер-офицер от Оренбургского инженерного округа, унтер-цейхвартер, кондуктор и писарь. При церкви находились: священник, два причетника из нижних чинов и служитель из инвалидов, при провиантском магазине – смотритель, вахтер (он же писарь) и два служителя, при полугоспитале – «по части медицинской» – два лекаря, два фельдшера и аптекарский ученик, «по части комиссариатской» – смотритель, письмоводитель и два писаря (ГАОО. Ф. 6. Оп. 10. Д. 5 895/е).

Знание состава и структуры Новопетровского укрепления в сочетании со знакомством с портретами, опубликованными со свидетельствами относительно портретных занятий Шевченко вообще, позволяет высказать и более определенные предположения о тех, кого он мог портретировать, но чьи портреты не выявлены.

Поиск не безнадежен, когда представляешь, что именно следует искать. Обнаружение неизвестных работ, в том числе Новопетровского периода, наиболее перспективно через потомков тех, с кем Шевченко общался. Отыскание же их немыслимо без выяснения основных данных о современниках, портретировать которых он мог.

Обратимся к конкретному материалу.

Нам известны портреты двух семейных групп – Усковых и Бажановых.

Комендант Новопетровского укрепления Ираклий Александрович Усков⁹ сыграл в судьбе Кобзаря роль благородную. Несмотря на угрозу всей своей карьере и благополучию семьи, не имевшей никаких иных источников существования, кроме его должностного оклада, он дал Шевченко возможность рисовать и не препятствовал занятиям литературным, раскрыл перед ним двери своего дома, освободил от муштры. Актом дружбы со стороны коменданта явился отпуск освобожденного из неволи поэта в Петербург без заезда в Уральск и Оренбург.

Жена Ускова, Агафья Емельяновна, вызывала в поэтической душе Шевченко нежные, теплые чувства: «...Я полюбил ее возвышенно, чисто, всем сердцем и всей благодарной моею душою. Не допускай, друже мой, и тени чего-либо порочного в непорочной любви своей»¹⁰ (Т. 6. С. 109-110). Много радости доставили ему дети Усковых: Дмитрий,

9 Усков Ираклий Александрович (1810–1882) – комендант Новопетровского укрепления в 1857–1865 гг. (с 1853 г. – исполняющий обязанности).

10 Письмо Бр. Залескому от 10.02.1855 г.

который умер вскоре по приезде¹¹, Наталья и Надежда, родившиеся уже в Новопетровском укреплении¹².

Все они, члены этой семьи, запечатлены в шевченковском художественном творчестве. Он не успел нарисовать лишь скоро умершего Дмитрия, зато стал архитектором его памятника: существует предположение, что сепия «Молитва матери» навеяна горем Агафьи Емельяновны, вызванным смертельной болезнью сына (Т. 9. № 31, прим. с. 22). Все остальные Усковы известны нам по портретам, выполненным в разные годы (исчез лишь индивидуальный портрет Наташи с надписью «Милой умнице Наташеньке на память от дяди Тараса Шевченка»; он известен по воспоминаниям Надежды Усковой-Смоляк, которая и собрала бесценную коллекцию шевченковских работ, выполненных на Мангышлаке).

Бажановы такого места в жизни Шевченко не занимали.

Николай Ефремович служил в Новопетровском укреплении с 1845 года¹³; в период пребывания здесь ссыльного поэта он был плац-адъютантом, а затем смотрителем полугоспиталя. «Я полагаю, Вы помните еще некоего Бажанова, с которым жили довольно мирно, бродили вместе от нечего делать по саду или так называемому огороду...»¹⁴, — напоминал Бажанов о себе в 1860 году («Листи...», с. 188-189). Он первым поздравил Тараса Григорьевича с долгожданной свободой; его имя упоминается в «Дневнике» и письмах (Т. 5. С. 16, 61, 80; Т. 6. С. 166). Не без иронии относился Шевченко к уму Е. А. Бажановой (Т. 5. С. 74, 83).

Тем не менее, известны два портрета Бажановых: один – парный, другой – Екатерины Агафангеловны; в «Дневнике» также значится, что художник портретировал подпоручика Бажанова в последние дни пребывания в ссылке – портрет либо не сохранился, либо завершен не был.

Наличие портретов Бажановых прямо, на наш взгляд, указывает, что других портретированных Шевченко лиц следует искать, прежде всего, среди окружения Усковых – тех, кто в разное время был к этой семье близок. Наводящие сведения мы находим в дневниковых записях и переписке поэта, получению их служат и метрические книги церкви.

Среди этих лиц – молодая чета Жуйковых. Бракосочетание 28-летнего поручика 1-го Оренбургского линейного батальона и 19-летней дочери есаула Уральского казачьего войска Решетнова состоялось 16 октября 1856 года в Новопетровском укреплении (ГАОО. Ф. 173. Оп. 11. Д. 234-а). Шевченко был знаком и дружен с ними. Приветы Жуйковым он передавал в ряде пи-

11 Дмитрий умер 18 июня 1853 г.

12 Наталья родилась 4 июня 1853 г., Надежда – в ноябре 1856 г.

13 См.: ГАОО. – Ф. 6. – Оп. 12. – Д. 1251.

14 Из письма Н. Е. Бажанова от 8.08.1860 г.

сем к Ускову (Т. 6. С. 180, 207, 219). Вот почему, думается, есть основания искать портрет (или портреты) Александра Гавриловича и Олимпиады Петровны Жуйковых, а пока числить их среди неотысканных.

Мешковы симпатиями Шевченко не пользовались. С унтер-цейхвартером, а затем цейхвартером Новопетровского арсенала связаны две дневниковые записи, вызванные арестом друга поэта – Мостовского (Т. 5. С. 84, 90). Упоминается в «Дневнике» и «миледи Мешкова» – как источник сведений о побоище между «будущим тестем и будущим зятем» (Т. 5. С. 18). Этот разговор состоялся у Усковых, где Шевченко, по всему судя, доводилось встречаться с ними часто. А. Е. Ускова впоследствии вспоминала: «Мешков – комиссариатский чиновник, был старик, имел молодую жену, о них болтали много» (Науковий збірник за 1926 рік...¹⁵ С. 179). Портрет или портреты Михаила Федотовича и Варвары Васильевны Мешковых не известны, а они, скорее всего, были.

В тех же письмах, где и Жуйковы, упоминаются Бурцевы. В укреплении на Каспии Шевченко знал только Льва Александровича Бурцева, переведенного сюда на должность плац-адъютанта в июне 1856 года (ГАОО. Ф. 6. Оп. 12. Д. 1388). Знакомство с Софьей Александровной могло состояться уже в Астрахани, куда Бурцев выехал в связи с подготовкой к свадьбе, и где Шевченко почти ежедневно с ним встречался (Т. 5. С. 97, 99, 101, 104–105). Среди ненайденных портретов офицеров портрет Бурцева относится к числу весьма вероятных (нелишне заметить, что в Государственном музее Тараса Шевченко¹⁶ имеется групповой снимок работы И. А. Ускова, на котором запечатлен и Бурцев, правда середины [18]60-х гг. Эта фотография может быть использована для атрибутирования портретных произведений кисти или карандаша Шевченко).

Стоит обратить также внимание на семью, которая в названной переписке, как и в дневниковых записях, не упоминается, но до 1855 года занимала в Новопетровском укреплении положение заметное. Это семья гарнизонного инженера-прапорщика, участника польского восстания 1830 года К. О. Добровольского¹⁷.

Рядом с Добровольским должны быть поставлены другие лица, близость которых к дому коменданта устанавливается исключительно на ос-

¹⁵ Науковий збірник за рік 1926. – Т. 21: Записки українського наукового товариства у Києві тепер історичної секції Української Академії Наук. – К., 1926. – 190 с.

¹⁶ С 2001 г. – Национальный музей Тараса Шевченко (Киев).

¹⁷ Добровольский Карл Онуфриевич (1814–1883) – гарнизонный инженер-прапорщик Новопетровского укрепления, находился в поднадзорном положении, и Добровольская Анна Герасимовна.

новании метрических книг. В этом списке – ветеринарный лекарь Фавст Данилович Эггерт с женой Екатериной Николаевной, штабс-капитан 14-й гарнизонной артиллерийской бригады Карл Адамович Зелинский и его жена Евдокия Калиниковна, подпоручик 1-го Оренбургского линейного батальона Николай Станиславович Расевич и его жена Анна Андреевна, смотритель Новопетровского военного полугоспиталя (до Мешкова) капитан Александр Васильевич Балагуров и его жена Мария Алексеевна, священник Никанор Ильич Малиновский с женой Анной Ивановной.

Факт портретирования одних (скажем, Усковых или Бажановых) в условиях небольшого военного поселения, все обитатели которого жили в пятнадцати крепостных зданиях, тайной не являлся и, естественно, как одно из немногих доступных развлечений, не мог не побуждать других становится заказчиками известного художника. Здесь играло роль и обыкновенное эгоистическое соперничество, особенно развитое в таких маленьких крепостных городках.

«Дневник» Т. Шевченко, его переписка, источники мемуарного характера подсказывают, что объектами портретирования могли быть люди из различных слоев Новопетровского «общества».

Много теплых слов написано Шевченко о чете Зыгмунтовских. Константин Николаевич¹⁸ и Софья Самойловна радушно принимали ссыльного поэта. «Странные старые люди эти Зигмунтовские! – раздумывал над их судьбой Шевченко. – Бездетные, старые, одинокие, имеют обеспечивающее даже прихотливую старость состояние, вздумали поселиться в этой безводной, бесплодной пустыне. И добро бы на отдых...» (Т. 5. С. 38-41). Супруги интересовались творчеством Шевченко, знали, что он продолжает сочинять и рисовать. Выписывая позднее из Петербурга новое издание «Кобзаря», Зыгмунтовский писал Шевченко в Петербург: «...надеюсь, что в нем найду соображение здешней местности и людей» («Листи...» С. 180-181).

Своих приятелей Шевченко окрестил «Телемоном и Бавкидой», сравнив со старыми, счастливыми и гостеприимными супругами из древнего греческого мифа. Представляя неизвестный ныне портрет Зыгмунтовских, мы думаем, что мотивы древнего мифа нашли художественное воплощение и в портретных образах милых художнику стариков.

18 Зыгмунтовский Константин Николаевич – чиновник 12-го класса (губернский секретарь) в отставке, служил поверенным Астраханского акцизного комиссионерства, жил при укреплении постоянно.

О казащем сотнике Ф. Е. Чаганове¹⁹ речь в книге²⁰ уже шла. Казарма при батарее – постоянное место жительства сотника – являлась для Шевченко и местом сохранения «рисовальных принадлежностей», и мастерской – местом выполнения ряда работ, в том числе, например, портрета Н. Ф. Савичева²¹ (на воспоминания которого мы ссылаемся). Естественно, что портрет Чаганова представляется нам реальным, равно как портрет Зыгмунтовских, как портреты С. Р. Никольского²² и М. В. Мостовского²³ – тоже близких знакомых Шевченко в эту пору его жизни.

В своих воспоминаниях А. Е. Ускова писала: «В форте он [Шевченко. – Л. Б.] много рисовал портретов сепиею, лицо и руки отделял пунктиром, что ужасно мелкая работа, и он боялся, что потеряет зрение». Е. М. Косарев²⁴ указывал: «Он рисовал с солдат и офицеров»²⁵. О том, что портретные работы Шевченко выполнял довольно быстро, свидетельствует и рассказ Савичева о создании его портрета, продолжавшемся всего несколько часов. Если сопоставить эти «несколько часов» с бесконечными семью годами пребывания на пустынном полуострове, без любимого дела и без средств, то вывод приходит сам собой: портретов было сделано даже больше, чем названо здесь.

Не вдаваясь в подробности связей Шевченко с другими офицерами и солдатами Новопетровского укрепления, скажем, что в предположительный список тех, кого он рисовал, могут быть внесены и прапорщик В. А. Михайлов²⁶, о котором, как о добром знакомом Шевченко, писал Савичев и тепло отзывался в письмах сам поэт; прапорщик

19 Чаганов Федор Ефимович – хорунжий, сотник Уральского казачьего войска, в Новопетровском укреплении служил на батарее №1; в 1860- гг. дослужился до войскового старшины, получил личное дворянство.

20 Имеется в виде книга «Разведка пути». [См.: Ф. 2919. – Оп. 1. – Д. 71. – Лл. 84-85].

21 Савичев Никита Федорович (1820–1885) – хорунжий Уральского казачьего войска, познакомился с Т. Г. Шевченко во время своего приезда в Новопетровское укрепление в мае 1852 г., автор мемуаров.

22 Никольский Сергей Родионович – старший лекарь полугоспиталя в Новопетровском укреплении, Т. Г. Шевченко пользовался газетами и журналами из его библиотеки.

23 Мостовский Мацей Валентьевич – штабс-капитан Оренбургского артиллерийского округа, служил в Новопетровском укреплении с 1853 г., близкий друг Т. Г. Шевченко.

24 Косарев Егор Михайлович (1818–1891) – командир роты и полубатальона 1-го Оренбургского линейного батальона в Новопетровском укреплении в период службы Т. Г. Шевченко, автор мемуаров.

25 Т. Г. Шевченко по воспоминаниям полковника Косарева // Киевская старина. – 1898. – Кн. II. – С. 35-41.

26 Михайлов Владимир Алексеевич – прапорщик 1-го Оренбургского линейного батальона, в Новопетровском укреплении служил до середины 1853 г., дружил с Шевченко.

Г. А. Нагаев²⁷ – добровольный переписчик «Матроса»; прапорщик К. П. Сергеев²⁸ – сам любитель живописи и художник-дилетант; переводчики Герасим Турпаев²⁹ и Ахмет Хаиров³⁰; а из солдат – прежде всего польские ссыльные Ф. Фиалковский³¹, Л. Балинский³², С. Доморацкий³³ и другие.

Особое внимание стоит обратить на такие значительные фигуры, как А. П. Маевский³⁴ – комендант Новопетровского укрепления до конца 1852 года, и А. И. Антипов³⁵ – начальник экспедиции по разведкам месторождений каменного угля в горах Каратау³⁶.

Шевченко мог портретировать морских офицеров, участников Каратауской и других экспедиций, поселенцев станицы Николаевской, астраханских купцов и торговцев.

Шевченковская «портретная галерея» сегодня невелика.

Была она намного больше.

Хочется верить, что утрата портретов, выполненных великим сыном Украины, не во всех случаях является окончательной.

Только нужно искать.

Искать активнее и – изобретательнее... <...>

27 Нагаев Григорий Николаевич - прапорщик 1-го Оренбургского линейного батальона, в Новопетровском укреплении служил с сентября 1853 г., был в числе неформальных знакомых Шевченко, поэт доверил ему быть переписчиком повести «Матрос».

28 Сергеев Капитон Порфирьевич – прапорщик 1-го Оренбургского линейного батальона, служил с Шевченко нескольких первых лет, любитель живописи, художник.

29 Турпаев Герасим – купец 3-й гильдии, служил переводчик Новопетровского укрепления с 1852 г. много лет.

30 Хаиров Ахмет – переводчик Новопетровского укрепления в 1849–1852 гг.

31 Фиа(я)лковский Феликс – рядовой, унтер-офицер 1-го Оренбургского линейного батальона, служил в Новопетровском укреплении с 1856 г., стал другом Шевченко.

32 Балинский Людвиг – рядовой, унтер-офицер 1-го Оренбургского линейного батальона, служил в Новопетровском укреплении вместе с Шевченко несколько лет.

33 Доморацкий Станислав Северинович – рядовой 1-го Оренбургского линейного батальона, служил в Новопетровском укреплении с 1854 г., был уволен одновременно с Шевченко и покинул гарнизон всего на несколько дней позднее.

34 Маевский Антон Петрович (?–1853) – комендант Новопетровского укрепления в 1846(?)–1853 гг.

35 Антипов Александр Иванович (1824–1887) – горный инженер, начальник ряда экспедиций по геологическому исследованию Оренбургской губернии.

36 В составе этой экспедиции Т. Г. Шевченко находился с 21 мая по 7 сентября 1851 г.

**ТАРАС ШЕВЧЕНКО І ОЛЕКСІЙ БУТАКОВ:
ДО ПИТАННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ
(ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ О. І. БУТАКОВА)**

В. Тарахан

На життєвому шляху Тараса Григоровича Шевченка зустрічалося багато добрих, вірних друзів, які відіграли у його подальшому житті невелику роль. Так, у лютому 2012 р. відзначали 200-літній ювілей з дня народження Євгена Гребінки, який одним із перших оцінив поетичний талант Шевченка. У квітні 2012 р. відзначали 200-літній ювілей з дня народження Олександра Герцена, який теж дуже шанував Шевченка, виступав на його захист у «Полярной звезде» і «Колоколе». Минулого року ми відзначили 200-літній ювілей з дня народження Тараса Шевченка, а 19 лютого наступного року виповниться 200 років з дня народження Олексія Бутакова, який відіграв у Шевченковому житті значну роль.

Т. Шевченко про О. Бутакова сказав: «Він був мені друг, товариш і командир» [7, с. 58].

У 2013 р. виповнилося 165 років від початку діяльності наукової експедиції на Аральському морі за участю Тараса Шевченка.

На засланні тяжко було талановитому поетові та художнику переживати заборону писати й малювати. Тож можна вважати як справжній подарунок долі Тарасу Григоровичу запрошення до участі в науковій географічній експедиції, що мала дослідити маловивчене Аральське море. Чутки про похід на Аральське море виникли навесні 1848 р. у зв'язку з приїздом до Оренбурга у грудні 1847 р. штабс-капітана О. Макшеева. Він щойно закінчив Академію Генштабу і за власним бажанням був відряджений в Оренбурзький корпус для вивчення природних умов Середньої Азії. Шевченко ще нічого конкретного про цей похід не знав, про що він писав у листах до А. Лизогуба від 1 лютого 1848 р. та до В. Репніної від 25-29 лютого того ж року. Але його непокоїла думка, що це може бути надто виснажливий похід по безлюдному, безводному степу та ще й у нестерпну спеку. А ще тоді в степу лютувала холера, цинга, інші хвороби, тож у Шевченка додавалося побоювання, що туди ніхто не буде писати листів, не буде ніякої вісточки про батьківщину, про рідних, друзів, знайомих. Він, навіть, хотів просити, щоб його залишили в Орську: «...якщо пошлють весною в степ на Раїм, бо є така чутка, то тойді вже проситиму, та може, Бог дасть, що тут остануся» [8, с. 40].

Та вже, коли він дізнався про характер і свої обов'язки, то полегшено зітхнув: «Я тепер веселий йду на оте нікчемне море Аральське. Не знаю, чи вернусь тільки!... А іду, ей-богу, веселий» [8, с. 46].

Керівником експедиції було призначено Олексія Бутакова – капітан-лейтенанта, людину інтелігентну і високоосвічену.

Наступного року 19 лютого виповниться 200 років від дня народження цього видатного мореплавця і географа. Народився Олексій Іванович в родині військового моряка, віце-адмірала Івана Миколайовича Бутакова 19 лютого 1816 р. у місті Миколаєві. Всі п'ять синів батька Олексія Бутакова – Івана Миколайовича обрали морську кар'єру. Всі вони зробили великий внесок у розвиток мореплавства, особливо, Григорій Іванович Бутаков (1820–1882) – адмірал флоту.

Бутакови – дві старовинні дворянські родини, одна з яких започатковується від Михайла Федоровича Бутакова з 1649 р., оскільки він був записаний у VI частину родовідної книги Новгородської губернії. А інша родина іде від Петра Бутакова і його синів Казарина та Івана, що жили у другій половині XVII ст. Вони записані до VI частини родовідної книги Костромської губернії. Відомі найбільш видатні представники роду Бутакових: 1) Олександр Миколайович, який в 1830-х рр. був директором департаменту корабельних лісів, письменник і перекладач; 2) Олексій Іванович; 3) Григорій Іванович; 4) Іван Іванович Бутаков (1822–1882), віце-адмірал, генерал-ад'ютант. Родинне дерево Бутакових дуже розгалужене, їхньою малою батьківщиною є невелике село Пчёлкіно в Костромському краї. Дослідник історії костромського дворянства А. А. Григоров так описує це село: «По большой дороге, протегающей из Костромы в город Галич, недалеко от Судиславля, лежит село Антипино. Если свернуть направо, едучи из Костромы, то вскоре покажется деревушка Пчёлкино, недалеко от реки Мезы. Это Пчёлкино, где в XVIII столетии стояла небольшая усадьба того же имени, и есть родина Бутаковых. С незапамятных времён поселившиеся в костромском крае Бутаковы на протяжении почти двухсот лет верно служили морскому флоту, и до самой последней войны 1941–1945 гг. имена Бутаковых неизменно украшали славные страницы военно-морской истории» [1, с. 1].

А. Григоров закінчує свою розповідь про Пчёлкіно так: «Ныне Пчёлкино входит в состав колхоза «Трудовик» Судиславского района. В усадьбе сохранился каменный дом, построенный Григорием Николаевичем Бутаковым в первой половине XIX века, и три крестьянских дома. В бывшем барском доме помещаются механизаторы колхоза и их семьи. От парка, фруктового сада, прудов остались только следы» [1, с. 17].

У львівському часописі «Дзвін» Іван Чернецький опублікував передрук із газети «Вільна думка» (Австралія), де була, на завершення, подана наступна інформація: «Від редакції «ВД». Для інформації наших читачів подаємо, що внук О. І. Бутакова – Олександр Бутаков – був учасником визвольних змагань, полковником армії УНР, начальником штабу Запорізької дивізії. Правнуки О. І. Бутакова перебувають в еміграції в Австралії» [6, с. 153-155].

У недавно створених українських енциклопедіях значиться ще ім'я одного з Бутакових, Григорія Івановича Бутакова, який народився 21 лютого 1873 р. в Афінах. У 1914 р. він – капітан І-го рангу. А в 1919 р. був начальником штабу Морського управління Української республіки. У 1920 р. удостоєний звання контр-адмірала флоту. Пізніше емігрував до Франції і у французькому флоті дослужився до адміральського чину. Від першого шлюбу з Вірою Василівною Гротгус мав двох синів: Володимира – помер у 1980 році, Михайла – помер у 1934 р. у Парижі. У другому шлюбі з Варварою Григорівною Боборикіною у 1917 р. у подружжя Бутакових народився син Іван, який помер у 2000 р. у Парижі. На жаль, не вдалося встановити контакти з нащадками роду Бутакових, за винятком Карла-Томаса фон Кристіерсона, який живе у Данії. Він відвідав могилу і музей Тараса Шевченка влітку 2003 р. Побачив в експозиції «Дневные записки плавання А. И. Бутакова по Аральському морю в 1848–1849 г.г.», почув розповідь про Аральську експедицію, що її очолював Олексій Бутаков і, глибоко вражений, залишив запис у Книзі вражень, пов'язаний з родинами Бутакових і Кристіерсонів. Повернувшись до Данії, надіслав кілька листів з інформацією про публікації за кордоном про О. Бутакова в енциклопедичних виданнях різних країн. Старший науковий співробітник Шевченківського національного заповідника Дзима Віта у газеті «Дніпрова зірка» 25 липня 2003 р. (с. 3) опублікувала статтю про зустріч з Карлом-Томасом фон Кристіерсоном під заголовком «Нащадок великого мореплавця – на Чернечій горі». Старший науковий співробітник Національного музею Т. Шевченка у Києві Остафіїва Людмила у журналі «Музеї України» також опублікувала статтю «Про данця Карла Томаса – далекого нащадка О. Бутакова, який відвідав музей Т. Шевченка і розповів про родовід сім'ї Бутакових».

Багатогранною людиною був Тарас Григорович Шевченко – він геніальний поет, чудовий художник, письменник і драматург, знавець українського фольклору, історії України, неабиякий співак, географ, топограф, картограф, гідрограф. Шевченко розумівся також і на геології. Будучи допитливою дитиною, ще маленьким хлопчиком вирушив на пошуки

залізних стовпів. За своє коротке життя Тарас Григорович сходив-об'їздив безліч сіл і міст в Україні, жив і працював в Росії, Прибалтиці, Казахстані. Під час роботи Аральської експедиції розкрились інші грані таланту Шевченка. Метою експедиції було більш систематизоване дослідження району Аральського моря, вивчення акваторії моря, дослідження флори та фауни, складання карт. Учасники експедиції на чолі з Бутаковим на шхуні «Константин» обійшли все Аральське море, нанесли на карту всі його куточки. В результаті першого 56-денного плавання, крім рекогносцировки всього моря, знахідки родовища кам'яного вугілля, відкриття і зйомки кількох островів, невідомих навіть місцевим жителям, Бутаков здійснив значні за площею проміри, причому була знайдена найбільша на Аралі 68-метрова глибина, визначені швидкість і напрямок постійної течії, що йде за ходом годинникової стрілки, що саме відрізняє Аральське море від інших морів, вивчені геологічні особливості берегів Арала з крейдоподібного (верхня крейда) вапняка. Тоді це море простягалося з північного сходу на південний захід на 428 км, ширина його досягала 284 км. З півдня і північного сходу в Аральське море впадають дві великі ріки – Амудар'я і Сирдар'я. Під нижньою рамкою карти, виданою Гідрографічним управлінням радянських військово-морських сил, праворуч надруковано: «Составлена по карте Бутакова 1850 года» [2, с. 4].

Із Аральської експедиції Шевченко вивіз багато рисунків, які свідчать про його багатий досвід не лише в одній геології. Часто його рисунки і картини оцінюють з професійної точки зору як окремі художні роботи. Це не зовсім правильно. Тарас Григорович був членом наукової експедиції, він брав участь в опису Арала і на його художні роботи, апробовані вченим колективом екіпажа, слід поглянути очима геолога, ботаніка, зоолога.

Перебуваючи в Оренбурзі, Шевченко впродовж листопада 1849 – квітня 1850 рр. багато і плідно працював над завершенням опису видів Аральського моря, а крім цього, виконав ряд портретних робіт. На жаль, не всі портрети збереглися. Невідомо, де знаходиться портрет Томаша Вернера, «Портрет невідомої в кріслі», «Автопортрет» у білому картузі та інші.

Що стосується нагород, то 27 січня 1849 р. начальник Аральської експедиції капітан Бутаков пережив радість першого визнання свого високого наукового подвигу – з черговою поштою на Кос-Арал було доставлено почесний диплом про обрання Олексія Івановича дійсним членом Російського географічного товариства. За опис Аральського моря Бутаков, за пропозицією Гумбольдта, у 1853 р. був обраний Почесним членом Берлінського географічного товариства, а в 1867 р. за ту ж роботу – отри-

мав медаль від Лондонського «Королівського товариства». А нижні чини, тобто матроси і серед них рядовий Тарас Шевченко, були удостоєні за ці морські кампанії 1848–1849 рр. «высочайше дарованной денежной награды», кожен в розмірі по п'ять рублів сріблом.

Після експедиції у Шевченка була надія, що йому дадуть офіційний дозвіл малювати і, що можуть задовольнити піклування його друзів, щоб його підвищили до звання унтер-офіцера.

Це був би реальний крок до волі. Але зі столиці надійшла категорична відповідь: «Высочайшего соизволения не последовало!» [3, с. 184]. Якби не було поруч Бутакова, справжнього дружнього оточення, йому було б значно тяжче пережити цю відмову.

З Олексієм Бутаковим вони подружилися назавжди. Із листа до Варвари Репніної: «Проживая в Одессе, быть может, встретитесь с Алексеем Ивановичем Бутаковым; это флотский офицер и иногда бывает в Одессе, у него в Николаеве родственники и родные. Это мой друг, товарищ и командир при описании Аральского моря. Сойдитесь с ним. Благодарите его за его доброе, братское со мною обращение, он, ежели встретитесь с ним, сообщит все подробности о мне. Прощайте, добрая моя Варвара Николаевна, кланяюсь Глафире Ивановне, князю Василию Николаевичу и всему дому вашему. Шевченко, 14 листопада 1849 р., Оренбург!» [7, с. 58].

У своїх наступних листах Шевченко частенько скаржився «на поганое море», «нікчемное море». І дивувався, що теж саме «поганое море» так захопило командира Аральської експедиції Бутакова, що, одружившись, той знову поїхав на Арал. У 1858 р., повертаючись із заслання, поет зустрів його на поштової станції у Владимирі: «Теперь он едет с женой в Оренбург, а потом на берега Сырдарьи. У меня об одном воспоминании об этой пустыне сердце холодеет, а он, кажется, готов навсегда там поселиться» («Дневник», 10 марта 1858 г.)» [8, с. 160].

Працюючи над темою, вдалося відкрити нові джерела про спадкоємців Бутакових, про взаємозв'язок і взаємовплив Олексія Бутакова і Тараса Шевченка, про набутий Шевченком флотський досвід під час його роботи в Аральській експедиції. Вражає те, що під час експедиції з допомогою О. Бутакова поет освоїв астрономію, штурманську справу, проводив гідрографічні заміри, які потім переносив на карту Аральського моря. Цікавим матеріалом для подальшого дослідження були б теми: «Ольга Бутакова та її художні твори», короткий аналіз творів про Аральську експедицію і її учасників.

Таким чином, завдяки Тарасу Шевченку, його мистецькому доробку, безпосередній участі у складанні карт і звітних матеріалів, результати

Аральської експедиції були високо оцінені в Росії та за кордоном. Олексій Бутаков допоміг Тарасу Шевченку, а той навзаєм – Бутакову.

Джерела та література:

1. Григоров А. Бутаковы / Из истории Костромского дворянства. – Кострома: Костромской фонд культуры, 1993.
2. Дмитриев В. И. А. И. Бутаков. – М.: Государственное издательство географической литературы, 1955.
3. Документи та матеріали до біографії Тараса Шевченка. – К: Видавництво «Вища школа», 1982.
4. Короцінська М. Л. Т. Г. Шевченко – географ–дослідник [Електронний ресурс]. – URL: <http://geograf.lnu.edu>
5. Пипко О. Тарас Шевченко – географ і картограф в експедиції О. І. Бутакова [Електронний ресурс]. – URL: <http://geograf.lnu.edu>
6. Чернецький І. Друг Шевченка О. І. Бутаков // Дзвін. – 1991. – № 3 (557).
7. Шевченко Тарас. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. – 2003. – 496 с.
8. Шевченко Тарас. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 6: Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – 2003. – 632 с.

ШЕВЧЕНКО И СЕВЕРЯНЕ:

А. И. МАКШЕЕВ, В. И. АРИНИН, Н. М. РУБЦОВ

Е. Митарчук

Общеизвестно, что творческое наследие Тараса Шевченко – литературное и художественное – неразрывно связано с Россией. Тарас Шевченко был воспитанником Петербургской академии художеств, а потом её академиком. Прозаические произведения Кобзарём создавались на русском языке.

200-летний юбилей со дня рождения Шевченко планировалось провести совместными усилиями Украины и России.

Можно констатировать, что план осуществился. Россия приняла участие в чествовании Шевченко и на государственном уровне, и на народном. В Государственном литературном музее А. С. Пушкина в Москве в 2014 г. проходила выставка, посвящённая Шевченко. Национальный культурный центр Украины в Москве давно уже осуществляет проект «Тарас Шевченко» с участием российских и украинских литераторов, учёных, артистов и художников. В 2014 г. все программы этого проекта посвящались 200-летию Поэта и Художника.

Не остались в стороне от юбилея и провинциальные города России, в которых энтузиасты своими силами отпраздновали это важное культурное событие.

Остановимся на Вологде. Вологда упоминается как одно из мест действия повести Шевченко «Капитанша». В этот северно-русский город попадает героиня повести Варочка.

В Вологде жил знаменитый писатель и журналист казацкого происхождения Владимир Алексеевич Гиляровский – исследователь жизни Гоголя – великого современника Шевченко, в частности, Полтавщины и Миргородчины, которым именно он дал название Гоголевщины.

В 2014 г. в Вологде к юбилею Шевченко вышла книга современного российского писателя, драматурга и журналиста Владимира Ивановича Аринина «Гении и вологжане», на обложке которой отдельно обозначены воспоминания о Т. Г. Шевченко А. И. Макшеева [1].

По признанию автора книги: «К этой небольшой книжке «Гении и вологжане» я проделал большой и сложный путь почти в сорок лет» [1, с. 88]. Естественно, что эта небольшая книжка не может быть не интересна украинским шевченковедам, поэтому я и пишу о ней и её героях.

В предисловии к книге В. И. Аринин сообщает: «Считаю, что между гоголевской и шевченковской темой есть некоторая психологическая связь. Они как бы дополняют друг друга, образуя литературную, но не менее документальную фантазмагорию, в которой действуют и Гоголь, и Шевченко, и уроженец Вологды – «вологодский Хлестаков», – поэт и авантюрист Платон Волков, и устюжане – городничий Устюжны И. Макшеев и его сын А. Макшеев, генерал и учёный, сыгравший положительную роль в судьбе Шевченко» [1, с. 4].

Несколько слов о содержании книги, её художественных достоинствах и неповторимом своеобразии. В аннотации к книге, не доступной из-за маленького тиража (150 экз.) украинским учёным, которую при-

вою полностью, читаем: «В этой книге говорится о литературных гениях – Гоголе, Шевченко, отчасти о Пушкине. И об уроженцах вологодского края, с которыми столкнула их судьба в обстоятельствах необычных и удивительных. Первая часть книги «Хлестаков в Устюжне» (о вероятных прототипах гоголевской комедии «Ревизор») – выходила отдельным изданием в 2008 г. В этом издании, во второй его части, рассказывается об отношениях Т. Г. Шевченко и устюжанина А. И. Макшеева, который много помогал во время ссылки опальному кобзарю. Впервые в книжном издании публикуются воспоминания А. И. Макшеева о Т. Г. Шевченко, юбилей которого – 200 лет со дня рождения – отметили в марте 2014 г.

Автор издания Владимир Иванович Аринин, член Российского союза писателей, издал 19 книг (в том числе двухтомник в московском издательстве «Современник») и поставил на сцене 9 своих пьес» [1, с. 2].

Книга условно делится на три части. Первая часть включает три главы: «Предупреждение читателям *От автора*», «Хлестаков в Устюжне *Документальная повесть*», «Из стихов Платона Волкова». Во второй части две главы, посвящённых Шевченко: «Незаконные акварели *Очерк*», «А. И. Макшеев. Воспоминания о Т. Г. Шевченко». В третьей части помещена мини-комедия «Русский чисто анекдот», и завершается она «Эпилогом».

Первая часть книги посвящена автором прототипам гоголевских Городничего и Хлестакова, которыми, по мнению Аринина, подкреплённому архивными документами, были отец Алексея Ивановича Макшеева – городничий Устюжны Иван Александрович Макшеев и помещик Платон Волков, принятый городничим и чиновниками за ревизора. Случай, произошедший в Устюжне, расследовало Третье отделение, и городничий получил за проступок выговор.

Аринин рассказывает о том, как в бытность Ивана Александровича городничим города Устюжна, в Устюжну приехал чиновник с мальтийским крестом, поселился в местной гостинице... Далее действие развивалось по Гоголю: «Приехав в Устюжну, Волков действовал весьма решительно. Нацепил на себя Мальтийский орден, хотя ношение этого ордена в России к тому времени было запрещено. И выдал себя за ревизора... корпуса жандармов (так сказать, грозного учреждения). Как докладывал генерал-майор Балабин Бенкендорфу, Волков «выдавал себя за чиновника канцелярии Вашего превосходительства, требовал себе квартиру, продовольствие для людей и лошадей, был на нескольких обедах у разных чиновников, обещал всем свою протекцию и, как говорят, оставлял адреса в канцелярии Вашего превосходительства...» Надо ж... в адрес

самого Бенкендорфа. Вот это размах! Хлестаковский – никак не меньше. Устюженское начальство, перепугавшись, ни на миг не усомнилось, что к ним прибыла важная персона, и пытались умиловить эту «персону», как могло. Волков, вероятно, хорошо пользовался этим» [1, с. 25-26].

Рассказывая историю, случившуюся с городничим Иваном Александровичем Макшеевым, Аринин готовит читателя к выводу, что ласковое отношение сына городничего Устюжны генерала Алексея Ивановича Макшеева к ссыльному Шевченко, с которым они вместе оказались в Аральской экспедиции, связано с тем, что Алексей Макшеев хотел доказать, что их семья была вовсе не такой, какой была семья Сквозник-Дмухановского. История, случившаяся в Устюжне с отцом генерала Макшеева, стала предметом слухов и пересудов в столицах и дошла до Гоголя.

Далее Аринин пишет: «А. И. Макшеев (1822–1892), сын устюженского городничего, который пытался обелить память отца, был интересным человеком, он почитается в Устюжне в качестве знатного земляка. О нём стоит сказать особо. Он закончил Аракчеевский корпус, а затем ещё два учебных заведения, в том числе Академию Генерального штаба. Но, будучи высокопоставленным офицером, отличался либеральными взглядами, был близок даже к некоторым петрашевцам» [1, с. 18].

Дополню рассказ Аринина о друге Шевченко Алексее Макшееве. Отец Алексея Макшеева Иван Александрович был героем войны 1812 г., капитаном Кексгольмского гвардейского полка. За битву под Бородино был награждён золотой шпагой «За храбрость». Отличился при взятии Данцига. После ранения ушёл в отставку и зажил баринком в своём небольшом поместье Гряда в Новгородской области (ныне Вологодская область). Женат был на Вере Васильевне Еремеевой – двоюродной племяннице Алексея Андреевича Аракчеева – сподвижника и друга Императора России Александра Первого.

Аракчеев был профессиональным военным, артиллеристом. Именно он подготовил русскую армию к войне с Наполеоном, переоснастив артиллерию по последнему слову техники. На средства Аракчеева был открыт в одном из его поместий в Новгородской губернии военный корпус, получивший впоследствии по приказу Императора Николая Первого имя Аракчеева.

В этом корпусе получил первоначальное образование Алексей Иванович Макшеев. А. И. Макшеев был выпущен из корпуса вторым выпуском. И считается, по праву, его звездой. Обучались в Аракчеевском корпусе, в основном, дворяне, дети военных. Учащиеся овладевали са-

мыми разнообразными знаниями: это были и обычные для классических гимназий предметы и военные дисциплины. Не последнее место в обучении занимал спорт. Обучали аракчеевцев и прекрасному: в корпусе преподавались музыка, танцы, история искусств, ставились спектакли. Обстановка в корпусе была домашняя. После окончания корпуса А. И. Макшеев обучался в Дворянском полку, впоследствии переименованном в Константиновское военное училище и в Академии Генерального штаба.

В Петербурге Макшеев сблизился с членами кружка М. В. Буташевича-Петрашевского. В этот кружок входили знаменитые литераторы: Ф. М. Достоевский, поэты Аполлон Майков, Алексей Плещеев и др. Члены кружка были выданы провокатором и арестованы. Лидеры петрашевцев были осуждены на смертную казнь, по молодости их лет заменённую каторгой. А. И. Макшеев избежал ареста. В это время он находился в экспедиции в Оренбургской губернии. Пребывание там приравнялось к ссылке. Именно там, в Оренбурге познакомился Макшеев с ссыльным поэтом и художником Тарасом Шевченко.

В Средней Азии Макшеев прожил довольно долго, около шести лет (1847–1853). Участвовал в экспедиции по Аральскому морю, в которой Шевченко принимал участие как художник, в обязанности которого входила зарисовка местных видов, что Шевченко делал с огромным удовольствием.

Исследование Аральского моря проходило в два этапа: летом 1848 года два месяца и три с половиной месяца в 1849 году (с мая по сентябрь). Всего Аральская экспедиция продолжалась полтора года, включая не только исследование моря на шхуне «Константин», но и исследование степи. Во всё время морской экспедиции её начальник капитан-лейтенант А. И. Бутаков, его помощник штабс-капитан Макшеев и Тарас Шевченко жили в замкнутом пространстве корабля. Макшеев делил с Шевченко одну каюту.

После Аральской экспедиции Макшеев участвовал во взятии крепости Ак-Мечеть, в которой участвовал также поэт Алексей Плещеев. С 1850-х гг. он начинает писать и публиковать научные труды. После взятия Ак-Мечети Макшеев участвует в военных действиях при крепости Силистрия. В конце 1854 г. Алексей Иванович был прикомандирован к Академии Генерального штаба, где работал 38 лет.

Во время командировки в Западную Европу Макшеев встречался в Лондоне с А. И. Герценом. Впоследствии познакомился Алексей Иванович и с Н.Г. Чернышевским. О знакомстве своего отца с литераторами на-

писала в воспоминаниях дочь Макшеева Наталья Алексеевна (статья «Посещение Герцена»): «Отец вернулся в Россию под обаянием Герцена и привёз с собою его сочинения, которые бережно хранил в своей деревенской библиотеке, прикрывая их толстым фолиантом на случай приезда станового пристава. Фотографический портрет Герцена работы Ге висел у него в кабинете вместе с портретами Шевченко и Добролюбова» [3].

Во время экспедиции по Аралу Шевченко написал портрет А. И. Макшеева, но он не сохранился, сгинул в блокадном Ленинграде, где хранился у потомков генерала. К сожалению, не сохранилась и Аральская тетрадь Шевченко.

В книге «Гении и вологжане» Аринин цитирует уникальный документ – отрывок из стихотворения Шевченко, присланного ему из Петербурга Л. А. Беляевым, который тесно общался с представителями рода Макшеевых:

*Мы долго в море пропадали.
Пришли в Дарью.
На якорь встали.
С ватаги письма принесли.
И все тихонько их читали,
А мы с коллегой легли,
Беседовали, вслух мечтали.*

(Из макшеевского архива) [хранение архива не указано – Е.М.].

Конечно это лишь стихотворный набросок, но сделанный как раз во время экспедиции. Так сказать, из экспедиционного быта, который был по своим условиям и однообразным и тяжёлым, и требовал какой-то внутренней разрядки» [1, с. 65-66]. Интересно, употребление Шевченко слова «коллега». Слово это было новым для русского лексикона, и упоминает его Шевченко не случайно. Видимо, так воспринимали Шевченко Бутаков и Макшеев.

После Аральской экспедиции жизнь коллег «шла» в разных руслах, но параллельно. Шевченко вернулся в Петербург, где стал ещё более знаменитым, чем был: получил звание академика гравюры.

В 1861 г. Макшеев унаследовал от родителей небольшое поместье Олехово на берегу озера Великое. В 47 лет Алексей Иванович весьма счастливо женился на Анне Васильевне Форейганг (1844–1917), которая была на 22 года моложе мужа. У них родилось шесть детей: сын и пять дочерей.

В 1989 г. на месте бывшей усадьбы генерала А.И. Макшеева был установлен памятный знак – плита с надписью: «Здесь в усадьбе Олехово жил русский географ, исследователь Средней Азии, военный историк,

участник тайного кружка революционера М. В. Петрашевского, друг Т. Г. Шевченко – генерал Алексей Иванович Макшеев (1822–1892)».

Несколько слов о главе «Незаконные акварели». В ней Аринин пишет о той ответственности, которую взяли на себя начальник экспедиции и помощник, назначая на должность рисовальщика ссыльного Шевченко: «Так в состав Аральской экспедиции, используя свои возможности, его включил начальник экспедиции капитан-лейтенант А. И. Бутаков. Причём в качестве художника, хотя, повторюсь, Шевченко было запрещено рисовать. Как Бутаков этого добился, до сих пор не совсем объяснимо. А. Макшеев, который был заместителем Бутакова, представителем Генерального штаба военного министерства, создал для Шевченко условия, чтобы он мог не только жить нормально, но и рисовать. Оба они – и Бутаков, и Макшеев (особенно это относится к Бутакову) – рисковали своей карьерой, нарушали повеление самого императора» [1, с. 59].

Аринин сообщает читателю, что ему непонятно, почему Макшеев взял на себя такую ответственность. Позволю себе ответить на этот вопрос. Макшеев был новгородским дворянином. А новгородцы по натуре республиканцы, люди вольные. Это, что теперь называют иностранным словом «менталитет», и сближало вольнолюбивого генерала с Шевченко-потомком гайдамаков и горячим ненавистником крепостного права.

В воспоминаниях А. И. Макшеева, которые Аринин приводит в своей книге полностью, что непозволительно сделать в статье, Шевченко таким и предстаёт перед нами – богема и своенравник, великий труженик и талант.

Воспоминания генерала Макшеева об Аральской экспедиции были изданы в 1896 г. под названием «Путешествия по Киргизским степям и Туркестанскому краю». Описание Четвёртого путешествия, которое Макшеев совершал вместе с Шевченко, в книгу не вошло.

Оно было издано дочерью Макшеева.

В заключение очерка «Незаконные акварели» В. И. Аринин сообщает о их публикации следующее: «И важный факт – публикация в этой книге также воспоминаний А. И. Макшеева. Они написаны в мае 1871 г. по просьбе одного из первых биографов Шевченко – В. П. Маслова (Муслия), однако широкой известности не получили. Опубликованы дочерью Макшеева Натальей Алексеевной в альманахе «Русская старина» за 1914 г. (Т. 158. Вып. № 5) с её кратким предисловием и послесловием. Это первая книжная публикация воспоминаний А. И. Макшеева о Т. Г. Шевченко, что должно привлечь к ней внимание специалистов по литературе и истории» [1, с. 74].

В Предисловии Наталья Алексеевна Макшеева пишет: «Среди рядовых экспедиции находился ссыльный Т. Г. Шевченко, прикомандированный в качестве художника для снятия береговых видов. К сожалению, зарисованный им альбом с видами оказался утерянным. ...В 4-м путешествии Макшеева, ещё не появлявшемся в печати, появляется воспоминание о товарищеской жизни автора с Т. Г. Шевченко, которое и предлагается вниманию читателей. У А. И. остался на память портрет художника-поэта. Н. М.» [1, с. 76]. [Портрет утерян во время блокады Ленинграда – Е.М.]

Несколько эпизодов из воспоминаний А. И. Макшеева о Тарасе Шевченко: «Во время похода на Сыр-Дарью и описи Аральского моря я прожил с Шевченко, не разлучаясь, 4 с половиной месяца и во всё это время видел его постоянно бодрым и весёлым. Ко всем неудобствам походной обстановки он принаравливался легко и вёл жизнь совершенно трезвую...» [1, с. 77].

Хотя случился и такой эпизод: «Перед отходом шхуны из Раима я купил у единственного бывшего там торговца 6 последних бутылок скверной наливки, настоящей на сушёных вишнях. ...В начале нашего плаванья, когда я был всё время на палубе, Т. Г. попросил у меня позволения приютиться на моей койке и с книгой в руках пролежал на ней день или два, а потом, когда я стал вытаскивать бутылки из-под койки, оказалось, что все они были пусты» [1, с. 77].

Как истинный казак Шевченко не смог устоять перед вишнёвой наливкой!

«В Петербурге Шевченко чуть не носили на руках, он оказался знаменитостью, но я с ним не виделся. Он не нашёл нужным навестить старого товарища, с которым в трудную минуту своей жизни делил хлеб и соль и не имел никогда малейшей неприятности, а я не счёл возможным ехать на поклон знаменитости, в которой желал видеть прежде всего человека. Только раз мы встретились издали на каком-то представлении в огромном зале Руадзе, и Шевченко послал мне глазами и рукою дружеское приветствие, на которое я ответил ему тем же. Вскоре он скончался», – читаем у Аринина [1, с. 79].

Как удивительно напоминает этот эпизод последнюю встречу Максима Максимыча с Печорным!

Остаётся в заключение рассказать о четвёртом герое этой статьи – великом русском национальном поэте Николае Рубцове. Рубцов тоже вологжанин. В Вологде он жил в детстве и в годы своей поэтической зрелости, в Вологде погиб.

В шестидесятые годы двадцатого века в Вологде сложился очень сильный круг русских писателей-почвенников, входивших в состав Вологодского отделения Союза писателей СССР. Они даже называли свою организацию «Вологодский союз писателей».

Среди членов Вологодской писательской организации, кроме Рубцова, значились Виктор Астафьев, Василий Белов, Сергей Викулов, Сергей Чухин, Виктор Коротаев, Нина Груздева, Ольга Фокина и другие.

В их кругу, несомненно, чтити Тараса Шевченко. Так в воспоминаниях Людмилы Дербиной «О Рубцове» читаем мнение поэта о Шевченко: «Да, Люда, вот Тарас Шевченко! Сколько он пережил! А его поэзия добрая» [2].

Отметим, что в 1964 г., когда Рубцов учился в Литературном институте, в Москве на Шевченковской набережной был открыт памятник Тарасу Шевченко.

Проза Шевченко и его поэзия не могли не оказать влияние на прозу писателей-«деревенщиков», как их называла советская критика – Астафьева и Белова и на лирику Николая Рубцова.

Источники и литература:

1. Аринин В. И. Гении и вологжане. – Вологда, 2014. – 88 с.
2. Дербина Л. «О Рубцове» / «Душа хранит»: Жизнь и поэзия Николая Рубцова [Электронный ресурс]. – URL: <http://rubtsov.id.ru>
3. Макшеева Н. А. Посещение Герцена // Русская старина. – 1914. – Т. 158. – Вып. №5.

ОБСТАВИНИ ЖИТТЯ Т. Г. ШЕВЧЕНКА У НОВОПЕТРОВСЬКОМУ УКРІПЛЕННІ (1850–1857)

І. Юрченко

Період перебування у Новопетровському укріпленні (1850–1857) – найважчі роки в житті Т. Г. Шевченка періоду заслання. На поч. 50-х рр. XIX ст. Новопетровське укріплення – фортеця в Оренбурзькій губернії на півострові Мангишлак з гарнізоном понад 700 чоловік. Тут були комендантський і караульні будинки, кілька кам'яних флігелів для офіцерів, казарми, шпиталь та невелика кам'яна церква. Поблизу фортеці, під горою, розкинулося кілька вірменських крамничок, а навкруги – голий степ [5,

с. 190]. «Настоящая пустыня! Песок да камень: хоть бы травка, хоть бы деревцо – ничего нет. Даже горы порядочной не увидишь... Смотришь, смотришь, да такая тебя тоска возьмет – просто хоть давься; так и удавиться нечем», – писав Т. Г. Шевченко у листі до С. С. Гулака-Артемовського від 1 липня 1852 р. [7, с. 324].

Т. Г. Шевченко відбував покарання у цьому укріпленні з 17 жовтня 1850 р. по 2 серпня 1857 р. Письмових відомостей про нього у роту не було вислано ніяких, а у двох приписах наданих батальйонним штабом і комендантом ротному командирі вказувалося, що Шевченко записаний у солдати за політичні злочини, за ним необхідно мати особливий нагляд, не дозволять йому ні писати, ні малювати і навіть не мати при собі ніяких ні писемних ні малярських приладь [1, с. 274].

Шевченка зарахували рядовим 4-ї роти 1-го лінійного батальйону Окремого Оренбурзького корпусу, якою командував спочатку самодур М. М. Потапов, а потім Є. М. Косарев. Розмістили поета в казармі і приставили для нагляду дядька із солдат, водили на фортові роботи, муштру. Командир роти М. Потапов був невихованою, грубою і жорстокою людиною. Він дозволяв собі знущатися над Шевченком, вимагаючи від нього виправки, маршировки і рушничних прийомів, які були ідеалом солдатської освіти. Солдатська муштра була ненависна Т. Г. Шевченку. Про це він пише у своєму «Щоденнику»: «Трудно, тяжело, невозможно заглушить в себе всякое человеческое достоинство стать навтыжку, слушать коменданта и двигаться как бездушная машина». І тут же: «В незабвенный день объявления мне конфирмации я сказал себе, что из меня не сделают солдата, так и не сделали. Я не только глубоко, даже и поверхностно не изучил ни одного ружейного приема» [7, с. 95].

У казармах Новопетровського укріплення інколи ставили спектаклі, в яких Шевченко брав активну участь як актор і декоратор. На Різдвяні свята 1850 р. в одній із пустих казарм відбулася аматорська вистава комедії М. Островського «Свои люди – сочтемся». Усі ролі в спектаклі, навіть жіночі грали офіцери. Шевченко грав роль Рисположенського наскільки майстерно, що не лише публіка а і інші актори були у захваті. А сам комендант форту підполковник А. П. Маєвський підійшов до Шевченка і сказав: «Богато тебя, Тарас Григорьевич, оделил бог: и поэт то ты, и живописец, и скульптор, да еще, как оказывается и актер... Жаль, голубчик мой, одного, — что не оделил он тебя счастьем!... Ну, да бог же не без милости, а казак не без счастья!...» [1, с. 277].

На початку травня 1851 р. до форту прибула геологічна експедиція, завданням якої було дослідити родовище кам'яного вугілля в горах

Каратау. Серед членів експедиції були Б. Залеський – польський художник, історик, діяч польського визвольного руху, з яким Шевченко заприятелював ще у Оренбурзі та Л. Турно, теж засланиць-поляк. До складу експедиції потрапив і Т. Г. Шевченко, як один із солдатів, призначених для гірничих робіт. Б. Залеський працював в експедиції художником і не був зв'язаний з геологами: він мав малювати всі прикметні краєвиди, цікаві урочища, пам'ятки киргизької і туркменської старовини. З ним постійно їздив Т. Г. Шевченко і також мав змогу малювати [3, с. 239-240]. До нас дійшло близько 70 його творів, виконаних олівцем і аквареллю: пейзажі, автопортрети, жанрові композиції, тощо.

Повернення до форту, до казарми, до військової служби було дуже тяжким для поета. Відомий шевченкознавець, професор П. Зайцев дослідив, що в «одному лише 1852 р. Т. Г. Шевченко відбув 63 караули» [3, с. 241].

У листі до А. І. Лизогуба від 16 липня 1852 р. Т. Г. Шевченко не без гіркої іронії писав: «Начальника мне бог послал человека доброго, вообще люди добрые меня не чуждаются. Живу я как солдат, разумеется, в казармах. Удобный случай изучить солдатские обычаи и нравы. Смеюся, сквозь слезы, что делать, слезами горю не пособить, а уныние грех великий». І в цьому ж листі пише про свій внутрішній стан: «И теперь не неволя давит меня в этой пустыне, а одиночество, вот мой лютейший враг! В этой широкой пустыне мне тесно, а я один» [7, с. 328-329]. Новопетровське укріплення Т. Г. Шевченко називав «вертепом мерзостей». Офіцери безбожно пиячили. «Кругом горе, пустыня, а в пустыне казармы, а в казармах солдаты. А солдатам какая радость к лицу?», – писав він у листі до О. М. Бодяньського від 15 листопада 1852 р. [7, с. 331]

Зближався з людьми Шевченко дуже обережно. Зате коли був у добромум гуморі, з легкістю завойовував симпатії оточуючих завдяки своїй вдачі, освіті і таланту оповідача. «Сближался он с людьми как-то с опаскою, не скоро. При встречах с малознакомыми или такими которых он не подлюбливал не добьешься бывало от него ни слова: сидит себе, насупившись, точно воды в рот набрал!... Но зато иногда, хотя и не часто, да уже как разоидется, разговорится, да начнет сыпать разные свои поговорки да анекдоты, – а он их знал тьму! – или же как начнет при этом изображать в лицах купцов, попов, дяков, старообрядцев, – а он и на это был мастер! – тогда веселью и хохоту, бывало, просто не было конца!...», – згадував ротний командир Т. Г. Шевченка в Новопетровському укріпленні Є. М. Косарев [1, с. 275].

До Новопетровського укріплення часто приїжджали вчені та службові особи. Зокрема у травні 1852 р. прибув офіцер Уральського козаць-

кого війська М. Савичев, який привіз Тарасу Григоровичу листи від польських друзів та петрашевця О. Ханикова. Восени 1852 р. до укріплення приїхав А. П. Головачов – учений-зоолог, викладач Московського університету, літератор, співробітник «Современника». Про цю зустріч у листі до О. М. Бодяньського від 15 листопада 1852 р. поет писав так: «Я с ним провел один только вечер, т. е. несколько часов, самых прекрасных часов, каких я уже давно не знаю. Мы с ним говорили, говорили, и, боже мой, о чем мы с ним не переговаривали! Он сообщил мне все, что есть нового и хорошего в литературе, на сцене и вообще в искусстве» [7, с. 321].

Познайомився Т. Г. Шевченко з академіком К. М. Бером, який у 1853 р. очолив експедицію по дослідженню Каспійського моря, а також з членом експедиції – природодослідником і публіцистом М. Данилевським, помічником начальника експедиції, пророзознавцем М. М. Семеновим, письменником О. Писемським, вченим-гідрографом, контр-адміралом М. О. Івашенцевим [5, с. 194-195]. Ці зустрічі дарували поету велику радість, нові враження і добрі спогади.

У грудні 1852 р. помер комендант Новопетровського укріплення А. П. Маєвський. Жорстокий ротний командир М. М. Потапов був переведений на нове місце служби, а замість нього призначили Є. М. Косарева. До Новопетровського укріплення, разом зі своєю сім'єю, приїхав новий комендант – І. О. Усков. Прихильно поставитися до Шевченка його просили через своїх знайомих друзі поета К. Герн, Ф. Лазаревський, Ю. Матвеев.

І. О. Усков був людиною шляхетною, доброго серця і незабаром поет зблизився з сім'єю коменданта. Усков, усупереч царській забороні, надав Шевченкові можливість писати й малювати (таємно, щоб ніхто не знав), прагнув полегшити тягар муштри, неофіційно дозволив листуватися (листи надходили на адресу Ускова) [6, с. 295].

Шевченко починає займатися скульптурою. У листі до С. С. Гулака-Артемовського від 15 червня 1853 р. Т. Г. Шевченко писав: «Мне запрещено писать (окроме писем) и рисовать – вот где истинное и страшное наказание. Шесть лет уже прошло как я мучаюсь без карандаша и красок. Нашел я близ укрепления хорошую глину и алебастр. И теперь, тоски ради, занимаюсь скульптурой. Но, боже, как жалко я занимаюсь этим новым для меня искусством: в казармах, где помещается целая рота солдат, а про модель и говорить нечего. Бедное занятие!» [7, с. 334].

Шевченко часто бував у родині коменданта Ускова. А коли тяжко захворів і помер їх трирічний син Дмитрик (Митя) Шевченко тяжко переживав це лихо. У листі до А. О. Козачковського Т. Г. Шевченко писав: «Я полюбил это прекрасное дитя, а оно, бедное, так привязалось ко мне, что

бывало и во сне звало к себе лысого дядю. Я теперь совершенно лысый и сытый» [7, с. 336]. На могилі хлопчика він збудував, за власним проектом, пам'ятник у рицарському стилі.

Дружина коменданта Новопетровського укріплення Агата Омелянівна Ускова, підтримувала дружні стосунки з Т. Г. Шевченком. Вони разом ходили на прогулянки, багато розмовляли. Вона згадувала, що Шевченкові дозволено було жити не в казармі, а з ким-небудь із офіцерів При І. О. Ускову він ніякої служби не ніс, на муштру ходить перестав, так як комендант запевнив його найближче начальство, що Шевченко ніколи фронтовиком не буде і просив взагалі залишити його у спокої. На чергування спочатку ходив, а потім наймав за себе солдата [1, с. 279-280].

Влітку Т. Г. Шевченку було дозволено жити не в казармі, а в саду. У листі до М. О. Осипова від 20 травня 1856 р. з великою вірадою поет розповідав, як він виростив з вербової гілки на гарнізонному городі дерево. І в затінку цієї молодії, розкішної верби часто відпочиває і думає намалювати її. Комендант форту І. О. Усков розпорядився привезти і посадити і інші дерева. Так у Новопетровському укріпленні виріс сад, який пізніше назвуть садом Шевченка [2, с. 256].

У Новопетровському укріпленні, незважаючи на військову муштру, Т. Г. Шевченко вів активне творче життя: листувався з друзями і знайомими, читав, все що міг дістати, крадькома малював, писав, займався скульптурою. Свої малюнки він посилав старим знайомим для продажу до Оренбурга. Для конспірації у листах називав малюнки «здешнего краю произведением (кусками материи)». Він намалював (таємно, оскільки писати й малювати йому було заборонено) багато пейзажів, кілька портретів, виконав рисунки «Казарма», «Казашка Катя», «Байгуші», «Байгуші під вікном», серію «Притча про блудного сина», чимало рисунків на теми античної історії і міфології, виконав чотири барельєфи, пам'ятник на могилі сина Ускових і скульптурну групу (твори не збереглися). В укріпленні Т. Г. Шевченко написав російською мовою повісті: «Наймичка», «Варнак», «Княгиня», «Музыкант», «Несчастный», «Капитанша», «Близнецы» «Художник», створив нову редакцію поеми «Москалева криниця» [6, с. 56].

Шевченко був людиною віруючою. Про це свідчить його лист А. О. Козачковському від 30 червня 1853 р., в якому він писав, намагаючись розрадити свого друга, що втратив дітей: «На подобные слезы мы, люди, не имеем сушила, дружнее участие ослабляет наши полугорести, но великое горе, как твое теперь, может ослабить только один наш общий помощник и сердцеведец. Молися, если можешь молиться, и, мо-

ляся, веруй разумно, глубоко веруй в замогильную, лучшую жизнь... Веруй! И вера спасет тебя!» [7, с. 336]. І напевно, ці тверді духовні переконання, і були тим стрижнем, який тримав Т. Г. Шевченка всі роки заслання, не дав йому зламатися під жорстокими ударами долі. «Все это неисповедимое горе, все роды унижения и поругания прошли как будто не касаясь меня. Малейшего следа не оставили по себе. Опыт, говорят, есть лучший наш учитель. Но горький опыт прошел мимо меня невидимкою. Мне кажется, что я точно тот же, что был и десять лет тому назад. Ни одна черта в моем внутреннем образе не изменилась. Хорошо ли это? Хорошо. По крайней мере, мне так кажется. И я от глубины души благодарю моего всемогущего создателя, что он не допустил ужасному опыту коснуться своими железными когтями моих убеждений, моих младенческих светлых верований», – зазначає він у «Щоденнику» [7, с. 96]. А у листі до А. І. Толстої від 9 січня 1857 р. пише: «Теперь и только теперь я вполне уверовал в слово. – Любя наказую вы. – Теперь только молюся я и благодарю его за бесконечную любовь ко мне, за ниспосланное испытание. Оно очистило, исцелило мое бедное больное сердце. Оно отвело призму от глаз моих, сквозь которую я смотрел на людей и на самого себя. Оно научило меня как любить врагов и ненавидящих вас... Как золото из огня, как младенец из купели, я выхожу теперь из мрачного чистилища, чтобы начать новый благороднейший путь жизни» [7, с. 384].

У далекому Новопетровському укріпленні Т. Г. Шевченко складав плани на майбутнє і мріяв по приїзді в Академію зайнятися гравіруванням. «Распространять посредством гравюры славу славных художников, распространять между непосвященными в таинства искусства людьми любовь к прекрасному и доброму», – писав він у листі до Ф. П. Толстого від 23 липня 1857 р. [7, с.402].

1855–1857 рр. для Т. Г. Шевченка були сповнені чеканя. Адже 8 лютого 1855 р. помер цар Микола I і у поета з'явилася надія на визволення. У листі до Б. Залеського від 10 лютого 1855 р. Т. Г. Шевченко писав: «Веришь ли, мне иногда кажется, что я и кости свои здесь положу, иногда просто и одурь на меня находит, такая жгучая, ядовитая, сердечная боль, что я себе места нигде не найду, и чем далее, тем более эта отвратительная болезнь усиливается. И то сказать: видеть перед собою эти тупые и вдобавок пьяные головы – человеку и более меня хладнокровному немудрено с ума сойти, и я в самом деле отчаиваюсь видеть когда-либо конец моим жестоким испытаниям» [7, с. 355]. У листі до С. С. Гулака-Артемовського цей настрій продовжується: «... якби ти побачив, меж яким людом верчуся я

оці десять літ! Та не дай господи, щоб і приснилися тобі такі «недолюди», а я у їх в «кулаке сижучу», дають, без всякого милосердя дають, а я повинен ще і кланяться, а то візьме разом та й роздавить, як ту вошу межи ногтями» [7, с. 375].

У квітні 1855 р. він пише листи віце-президентові Академії мистецтва, графу Ф. П. Толстому та своєму колишньому опікунові, конференц-секретарю Академії мистецтв В. І. Григоровичу і просить порушити клопотання про визволення. І лише через рік, у квітні 1856 р., отримує відповідь від дружини Ф. П. Толстого Анастасії Іванівни. Вона повідомила Т. Г. Шевченку про те, що друзі клопочуться про його визволення.

Наближалася коронація нового царя Олександра II. Т. Г. Шевченко чекав коронаційної амністії. Але чуда не відбулося. Новий цар викреслив ім'я Т. Г. Шевченка з реєстру, до якого його вписали, мотивувавши це тим, що не може простити образу своєї матері [3, с. 249].

Друзі поета продовжували клопотатися про його визволення. 7 квітня 1857 р. Тарас Шевченко отримав листа від Михайла Лазаревського, в якому повідомлялося, що цар дав дозвіл на його звільнення з військової служби і вже дано розпорядження військовому міністру.

12 червня 1857 р. Т. Г. Шевченко почав писати «Щоденник», у якому детально описав останні місяці свого перебування у Новопетровському укріпленні. Уже в перших записах читаємо: «Теперь, когда уже узнали о моем освобождении, то ближайшие мои начальники, фельдфебель и ротный командир, не увольняя меня от ученья и караула, позволили мне свободные часы от службы проводить на огороде, за что я им сердечно благодарен. На огороде или в саду – летняя резиденция нашей комендантши, и все свободное время теперь я провожу в ее семействе; у нее двое миленьких детей, Наташенька и Наденька, и это единственный мой отдых и рассеяние в этом отвратительном захолустье» [7, с. 91].

Навіть в останні тижні йому довелося пережити немало принижень. Так, 18 червня стало відомо про прибуття до Новопетровська батальйонного командира Г. І. Львова. Почалася ретельна підготовка до огляду, безконечна муштра. «Для этого важного грядущего события мне сегодня пригоняли амуницию. Какое гнусное грядущее важное событие! Какая бесконечная и отвратительная эта пригонка амуниции! Неужели и это еще не в последний раз меня выведут на площадь, как бессловесное животное напоказ? Позор и унижение!», – писав Т. Г. Шевченко у «Щоденнику» [7, с. 93]. Уже в останні дні перебування Шевченка на засланні сталася неймовірно гидка й образлива для нього пригода, описана

у «Щоденнику» 27 і 28 червня. Одного разу поет, проходив через офіцерський флігель. Із флігеля вибіг п'яний інженерний офіцер Кампіньоні й потягнув Шевченка знайомити із прибулими п'яними офіцерами. Коли поет вирвався з його рук, Кампіньоні викликав чергового унтер-офіцера й наказав узяти Шевченка на гауптвахту. Вранці його звільнили, але мерзотник Кампіньоні подав комендантові рапорт на Шевченка, ніби той був п'яний і вилаяв офіцера. В коменданта не було іншого виходу, крім поради Шевченкові перепросити мерзотника, що поет і змушений був зробити [4, с. 406].

Наказ про звільнення Т. Г. Шевченка прийшов до Новопетровського укріплення лише 21 липня 1857 р. 2 серпня 1857 р. Т. Г. Шевченко виїхав на рибальському човні до Астрахані, навічно покидаючи місце свого заслання.

Отже, тяжкі фізичні і моральні випробування, які довелося пережити Т. Г. Шевченку у Новопетровському укріпленні не зламали його. Розумний, талановитий він використовував свій внутрішній потенціал і боровся з несприятливими обставинами життя. Про це свідчать листи, «Щоденник», прозові твори, малюнки, написані Т. Г. Шевченком у 1850–1857 рр. Знесилений, але непереможений повертався він із заслання, маючи великі плани на майбутнє – «начать новый благороднейший путь жизни» [7, с. 384].

Джерела та література:

1. Воспоминания о Тарасе Шевченко. – К.: Днипро, 1988. – 606 с.
2. Вязовський Г. А., Данилко К. Ю., Дузь І. М. та ін. Тарас Григорович Шевченко: Біографія. – К.: Вид-во Київського університету, 1960. – 372 с.
3. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. – К.: Мистецтво, 1994. – 352 с.
4. Кирилюк Є. П. Т. Г. Шевченко: Життя і творчість. – К.: Держлітвидав України, 1959. – 674 с.
5. Неділько Г. Я. Тарас Шевченко. Життя і творчість: Книга для вчителя. – К.: Радянська школа, 1988. – 246 с.
6. Шевченківський словник у двох томах. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1977. – Т. 2. – 408 с.
7. Шевченко Т. Твори в трьох томах. – К.: Держлітвидав України, 1961. – Т. 3. Драматичні твори, журнал, вибрані листи. – 560 с.

**МИКОЛАЇВСЬКІ ДРУЗІ І ЗНАЙОМІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
ЧАСІВ ЗАСЛАННЯ І СОЛДАТЧИНИ
(За матеріалами виставки «Образ Вічного Сучасника»
в Миколаївському обласному краєзнавчому музеї
до 200-річчя народження Кобзаря)**

А. Александренко

Шевченківський ювілейний рік на Миколаївщині відзначився численними заходами, присвяченими дослідженню життя і творчості поета, художника, фундатора національної літературної мови і нової української літератури, який зробив свій посильний внесок ще й у розвиток географічної науки і народознавства.

Одним із таких заходів стала виставка «Образ Вічного Сучасника», покликана душею наблизити земляків до великого мислителя, який постає із знайомства з маловідомими сторінками миколаївської шевченкіани.

Експозиція була створена на основі приватних колекцій відомого миколаївського філокартиста Вадима Анатолійовича Юрлова та голови Миколаївської обласної організації Всеукраїнського Товариства «Просвіта» Ігоря Богдановича Марцінковського. Доповнили її музейні раритети, серед яких – унікальні медалі і значки Російської Імперії із зібрання Ашика Віктора Володимировича, придбані музеєм після смерті колекціонера.

Візуальний образ Тараса Григоровича Шевченка в різні періоди його життя допомогли відтворити рідкісні поштові листівки кінця XIX – початку XX століть (понад 400 од.), документи, живописні роботи відомих українських майстрів – Полонського Є. П., Чередниченка О. М., Шупляка Є., Главчева М. С., Приходька Г. Д., скульптурні, портретні зображення поета на марках, медалях, значках, плакетках тощо.

Літературну, образотворчу спадщину, духовний світ Кобзаря представили факсимільні видання його творів, епістолярні зразки та фотокартки. Виставка також познайомила відвідувачів із дослідженнями миколаївських краєзнавців, музейних працівників, їх новими знахідками в галузі шевченкознавства.

Рідкісні світлини українських краєвидів, сцен сільського життя, фоторепродукції картин славетних художників – Куїнджі І., Рєпіна І., Нарбута Г., Їжакевича І., Васильківського С. та інших – були випущені свого часу у видавництвах – «Злука», «Друкар», «Рассвет», «Русалка»,

«С. Прокудіна-Горського», «А. Павловича», «Криниця», «Жизнь для всех», відомих видавничих центрах Російської імперії та зарубіжжя.

Ці «поштовні» листівки презентували глядачам виставки землю, на якій виріс талант українського генія, і стали ілюстраціями до його поезій, в тому числі найважчого періоду життя.

Всесвітня Поштова Спілка на рубежі віків випускала серію листівок «Типи і види Малоросії», а також портрети Кобзаря – репродукції полотен Крамського І., Касіяна В., Циса Г., Красицького Ф., Трутовського К. та інших майстрів.

На виставці, зокрема, увагу глядачів привертала поштова листівка поч. ХХ ст. із портретом Т. Шевченка, на звороті якої від руки написані вірші, що їх було чути на Майдані Незалежності під час Революції Гідності.

Автор експозиції через спогади друзів і знайомих поета про його творчість, характер, уподобання і зовнішній вигляд продемонструвала як змінювалась зовнішність Тараса Шевченка упродовж життя. Для цього були використані репродукції автопортретів, світлини поета, скульптурні зображення – від авторської роботи Марини Чуб – «Молодий Тарас» (2002 р., бронза), до погруддя українського пророка, створеного невідомим автором Харківської художньої артілі на поч. ХХ ст. (граніт), яке зберігається в музеї з часів першої шевченківської виставки [1].

Цінним доповненням виставки стали роботи відомого земляка – Народного художника України, лауреата Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка (1994 р.) – Андрія Даниловича Антонюка, автора живописних ілюстрацій до творів поета і портрета Т. Шевченка – «В казематі» [4].

Як відомо з «Журнала», листів поета (до Лизогуба А. І. від 29 грудня 1849 р. з Оренбурга; до Толстої А. І. від 22 квітня 1856 р. з Новопетровського укріплення), представлених в експозиції, жорстокість царського вироку, немилосердна, безтямна солдатська муштра, принизливий стан людини, позбавленої прав, і тяжкі кліматичні умови спричинились до того, що моральний і фізичний стан поета різко погіршав [13, с. 314-316, 368-369].

Достовірні дані про зовнішність поета в цей час містить «Формулярний список про службу рядового Т. Шевченка 1854 року», з текстом якого могли познайомитись відвідувачі.

В образотворчих роботах народних майстрів Маркітана В. М., Кізима І. В., присвячених періоду заслання – солдатчини, поет зображується у формі, вусатим і помітно лисим чоловіком, з виснаженим обличчям. Ще сильніше позначилися на зовнішності Тараса Шевченка роки, проведені у Новопетровському укріпленні.

Шевченка-солдата у формі за столом, з незмінним крилатим пером у руках змалював на портреті «В казематі» і А. Д. Антонюк. Автору добре вдалося передати психологічну напругу в'язня, а зосереджений погляд Кобзаря підказує, що поет потайки при свічці пише вірші.

Цей розділ експозиції доповнили вірші Тараса Шевченка з циклу «В казематі», книга «Невольничча муза» (останні поезії, повісті), видана Обллітом у 1939 р., ювілейні видання «Малої книжки» («захалавної» рукописної збірки часів заслання).

Фізичні та моральні випробування підірвали здоров'я Т. Г. Шевченка, та в тій долі-недолі поетові все ж поталанило зустріти й неофіційно-людське ставлення до себе. В числі друзів і знайомих Тараса в цей час були «южнорусаки», як називав їх сам поет, – миколаївці. І перший серед них – морський офіцер – Олексій Іванович Бутаков (1816–1869) [3, с. 294-295].

У листі до В. М. Репніної від 14 листопада 1849 р. Т. Шевченко згадує Миколаїв саме у зв'язку з О. Бутаковим: «Проживая в Одессе, быть может, встретитесь с Алексеем Ивановичем Бутаковым – это флотский офицер и иногда бывает в Одессе, у него в Николаеве родственники и родные; это мой друг, товарищ и командир при описании Аральского моря. Сойдитесь с ним. Благодарите его за доброе братское со мной обращение, он, ежели встретитесь с ним, сообщит все подробности обо мне» [2, с. 314-315].

На «морську» тему в житті Т. Г. Шевченка налаштовує інсталяція – інтер'єр з його малярськими роботами і штурманським приладдям: секстант, скринька з підзорною трубою, морські карти, астролябія, модель вітрильника XIX ст., фрагмент його оздоблення, офіцерські еполети, крісло з Будинку Головного Командира Чорноморського Флоту, в якому, без сумніву, побували усі «флотські» в Миколаєві.

З портретів братів – адміралів починається розповідь про рід Бутакових, який кілька століть служив своїй батьківщині і відіграв значну роль в долі опального поета.

Батьки Олексія Івановича Бутакова жили (з 1837 р.) в центрі Миколаєва, в колишньому купецькому особняку – «будинку Муромцева». За спогадами відомого миколаївського краєзнавця-просвітника Феодосія Тимофійовича Камінського, кожен день над цією будівлею підіймався адміральський прапор (що, розуміло, не дуже подобалось місцевій владі).

У Миколаїв до бувалого моряка Івана Миколайовича Бутакова приходили листи з далекого Косаралу від одного з п'яти синів – Олексія, який очолив географічну експедицію з описання берегів незвіданого моря.

І старший брат Бутакова – Григорій (1820–1882) з мічмана служив на Чорноморському флоті. На основі його гідрографічних робіт у Миколаєві в

1851 р. була видана перша систематизована Лоція Чорного моря. Григорій Бутаков став відомий світові і як творець тактики військового парового флоту. Під час Кримської війни (1853–1856) він брав участь в обороні Севастополя і відзначився у захисті Малахова кургану. Був нагороджений за хоробрість золотою шаблею.

З 1856–1860 рр. в чині контр-адмірала Г. І. Бутаков завідував морською частиною у Миколаєві і був військовим губернатором міста. Скульптор О. А. Здиховський увічнив першого з адміралів Бутакових на Алеї адміралів біля будинку ГКЧФ [2, с. 281].

Олексій Іванович Бутаков 10 років прослужив на Балтиці. З 1840–1842 рр. брав участь у навколосвітньому плаванні на транспорті «Або». Та головною справою його життя стала Аральська експедиція, яка тривала 15 років і принесла йому визнання європейської науки. Берлінське географічне товариство зарахувало дослідника в почесні члени, а Лондонське – відзначило золотою медаллю. Олексій Бутаков був нагороджений пруським орденом Червоного Орла 3-го ступеня [11, с. 70].

Саме Олексій Бутаков зіграв знамениту роль у творчій діяльності і житті поета, висланого у приаральські степи. За клопотанням Олексія Івановича Тарас Шевченко був включений до складу експедиції малювальником.

Біографи поета вважають, що друзі ще у Петербурзі, а також в Оренбурзі могли посприяти, аби О. Бутаков звернув увагу на поета-художника як чудову кандидатуру для цієї справи. Для Тараса Григоровича це призначення практично означало звільнення на якийсь час від солдатської муштри.

Їх візуальне знайомство відбулось в Орській фортеці, перед самим виходом експедиції, підготовка до якої тривала близько 2-х місяців.

750-кілометровий шлях із Орська в Арал, яким просувалась військова науково-дослідна експедиція О. Бутакова, відвідувачі виставки могли простежити за картою, складеною дослідником Анатолем Костенко, який сам здійснив аналогічну подорож по місцях першого періоду заслання поета [10].

11 травня 1848 р. головний обоз вирушив з Орська: 1500 башкирських одноконних підвод з розібраною на частини шхуною «Константин», три тисячі верблюдів з вантажем, з ними – 565 казахів-погоничів. Попереду йшла рота піхоти з двома гарматами, до якої був зачислений Т. Шевченко, а на флангах – 150 уральських козаків для оборони від нападу хівінців. З транспортом вирушила і флотська команда О. Бутакова для двох шхун. Десь на середині шляху Тарас Григорович був офіційно переведений до команди О. Бутакова.

Рядовий Т.Г. Шевченко і керівник експедиції капітан-лейтенант О. Бутаков відразу зійшлися і порозумілися, про що свідчить і той факт, що на невеликій у 16 метрів довжиною шхуні «Константин» вони із самого початку жили в одній командирській каюті з ще кількома фахівцями експедиції, досвідченими офіцерами, які з повагою ставилися до поета-художника. Сам Бутаков писав пізніше одному з них – О. Макшееву: «Едим из одной древесной чаши». Тарас все життя пам'ятав свого благодійника. Про це згадував і ротний командир Т. Шевченка Є. Косарєв [5, с. 33].

Аж 19 червня транспорт прибув в укріплення Раїм, а 26 липня шхуни «Николай» та «Константин» з командою у 27 чоловік (разом з поетом) спустилися в гирло ріки Сир-Дар'ї й прибули до острова Кос-Арал, назва якого відома сьогодні кожному школяреві, адже лише поетичних творів Шевченка тут було написано понад 80, не менше й створено малюнків. Представлені на виставці репродукції деяких малюнків Тараса ілюстрували листи О. Бутакова з берегів Аральського моря.

Ця кореспонденція зберігається сьогодні в різних містах, в Центральному Державному архіві ВМФ РФ, і досі повністю не вивчена.

Першого листа батькам у Миколаїв Олексій Бутаков послав 13 серпня зі стоянки шхуни «Константин» біля острова Барса Кельмеса (що означає – «підеш – не вернешся»): «Знову, любі батьки, пишу до Вас уривками. Вчора прийшло до мене рибопромислове судно, що йде в Раїм, і я, по-перше, мусив написати довгий рапорт В. П. Обручеву про всі свої діяння, а тепер пишу Вам». Наступний лист до Миколаєва написаний вже 3 жовтня, коли експедиція повернулася в гирло Сир-Дар'ї: «Ура! Любі батьки, перше плавання головнокомандувача всіма морськими силами Російської Імперії на тутешніх водах заверрене благополучно і не без користі: я обникав усе Аральське море, знайшов дуже багатий шар кам'яного вугілля, виявив на середині моря цілу групу островів (...) Зиму я проживу тут, на острові Кос-Аралі, у зовсім невеликому палаці, збудованому серед маленької фортечки з 4 гарматами».

Саме літо, осінь та зима 1848 р. були дуже плідними у творчості поета Тараса Шевченка, – звісно, й завдяки О. Бутакову, який позбавив поета постійного нагляду та стеження.

В опублікованих листах О. Бутакова ім'я Тараса Григоровича не згадується. Але шевченкознавець Л. Большаков наголошує: «Та як – ще й ще раз – не підкреслити: він був тоді поруч...» [6, с. 222].

Листи морського офіцера О. Бутакова дозволяють краще зрозуміти і повніше прокоментувати аральські сторінки шевченківської поезії, його російську повість «Близнецы», його листування з іншими друзями, і задуми нездійснені.

Так в автобіографічній повісті «Близнецы» описано те, що побачив і пережив український поет і художник під час багатоденного переходу від Орська до солоного озера.

У складі команди Олексія Бутакова Тарас Шевченко брав участь у закладці форту Карабутак.

Інженер з Миколаївщини, член товариства «Просвіта» Шигида Олександр Миколайович побував у місці, де колись на високому березі ріки стояло військове укріплення, змальоване Тарасом під назвою «Форт Карабутак», і привіз у подарунок музею фотографії та жменю землі, на якій тепер стоїть пам'ятний обеліск з білого мармуру на згадку про те, що тут перебував засланий український поет Т. Шевченко.

Посильним внеском у науку стало створення солдатом-художником першої топографічної карти Аральського моря, знаменитого альбому «Береги Аральського моря».

За участі Т. Шевченка було відкрито кілька невідомих островів, найбільший з яких за радянської влади був перейменований на острів Відродження. Сама влада і занапастила його, спочатку висилаючи на острів «ворогів народу», а пізніше, перетворивши його на полігон для випробування біологічної зброї [7].

Дружні стосунки поета з командиром О. Бутаковим підтримувались протягом усього аральського періоду, й згодом – в Оренбурзі, де на прохання географа Т. Шевченка залишили для остаточної обробки матеріалів експедиції. (Тут він, до речі, спілкувався з ще одним знайомим, ім'я якого внесене до енциклопедичного словника «Николаевцы» — Володимиром Івановичем Далем, письменником та лексикографом).

Документи свідчать, що О. І. Бутаков високо оцінив внесок Тараса Шевченка до успіху своєї експедиції, і звертався з проханням до військового губернатора Володимира Обручева про пом'якшення участі поета-в'язня. Губернатор у свою чергу клопотав про надання солдату Шевченку чина унтер-офіцера, й, навіть, замовив йому написати портрет своєї дружини. Така приязнь у стосунках з людиною, яка була в царській немілості, не минулася обом. За порушення заборони поету малювати, «упущення О. І. Бутакова у справі нагляду за рядовим Шевченкою» Олексій Іванович був відставлений від службового відрядження до Швеції [8].

Тарас Григорович ще кілька разів зустрічався зі своїм другом О. І. Бутаковим, про що збереглися записи у «Журналі». А в книзі Ольги Іваненко «Тарасові шляхи», подарованій музею нащадками роду Тараса Шевченка по його братові Йосипу, описується зустріч поета із подружжям Бутакових у Володимирі 10 березня 1858 р.

В архіві Ф. Т. Камінського збереглися жартівливі вірші невідомого автора за підписом «Отставной моряк»: «Общий друг наш Бутаков – командир из чудаков, в карты жарил весь свой век, но хороший человек» [9]. Цікаво, це про котрого з Бутакових?

Серед адресатів поета періоду заслання – наказний отаман Чорноморського війська, письменник та етнограф Яків Герасимович Кухаренко, який у 50-х роках XIX ст. жив в місті Вознесеньку на Миколаївщині [12, с. 308].

«Друже щирый і єдиний» підтримував Тараса Шевченка весь час і морально, і матеріально. Саме Яків Кухаренко розповідав «добрим южнорусакам» про Тараса, показував подарований йому портрет, знайомив з віршами, які в оригіналі ходили у Вознесеньку, бо Тарас Григорович просив переписувати їх і відправляти далі за вказаними адресами для прочитання. Своєму другові генералу Кухаренку поет присвятив написану в Орській фортеці поему «Москалева криниця», в якій згадується місто Очаків, річка Інгулець, події з історії Миколаївщини другої половини XVIII ст. [14, с. 15].

Написана у важкі солдатські роки, ця поема посідає особливе місце в доробку поета.

Життя і творчість Т. Г. Шевченка сьогодні, здається, детально вивчені і систематизовані. І водночас, у XXI ст. існують «білі плями» в історії взаємин Кобзаря з різними регіонами України. Кожна область по крупинці збирає розпорошені факти, що розкривають образ нашого Вічного Сучасника і підтверджують прижиттєві зв'язки поета з рідним краєм.

Джерела та література:

1. Автор невідомий. Погруддя Т. Г. Шевченка. Поч. XX ст; граніт // Фонди Миколаївського обласного краєзнавчого музею. – Г-278.
2. Александренко І. І. Памятники Николаева // Николаевские достопримечательности. – Миколаїв: Возможности Киммерии, 2010.
3. Александренко І. І. Шевченко і Миколаївщина // V Миколаївська обласна краєзнавча конференція. Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. – Миколаїв: Атол, 2004.
4. Антонюк А. Д.: Кобзар. Похід козаків проти турок. Савур-могила. Гайдамаки. Де ж тм, моя доле? – Друга пол. XX ст.; дерево; темпера // Фонди МОКМ. – Г-1937, Г-1118, Г-2542, Г-1089.
5. Бойченко В. П. Друг, товариш і командир // Сторінки шевченкіани Миколаївщини: Есе, статті, поезії. – Миколаїв : МОППО, 2010.

6. Большаков Л. Н. Літа невольничі. – Київ : Дніпро, 1971. – 422 с.
7. Дзюба В. Шевченків острів у моїй долі // Літературна Україна. – 2001. – 22 березня.
8. Жур П. Труды и дни Кобзаря. – Ленинград: Люберецкая газета, 1996.
9. Камінський Ф. Т. до Страдомського В. А. Листи. – Фонди МОКМ. – Д-7986.
10. Костенко А. І. За морями, за горами: Художньо-документальна оповідь Тарас Шевченко на Аральському морі. – Київ: Радянський письменник, 1984. – 455 с.
11. Марцінковський І. Б. Бутаков О. І. // Шевченківський енциклопедичний словник Миколаївщини. 200-літтю від дня народження Тараса Шевченка присвячується. – Миколаїв: НУК; 2014.
12. Т. Шевченко до Я. Кухаренка. Листи // Три літа. – Київ: Посередник, 1994.
13. Шевченко Тарас. Твори у трьох томах. – Київ: Держлітвидав України, 1961. – Т. III. Вибрані листи.
14. Яременко В. І. Про історизм поеми «Москалева криниця» // Український історичний журнал. – 1993. – № 4-6.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО І ВАСИЛЬ ЛАЗАРЕВСЬКИЙ

Ю. Соколюк

Це дослідження є спробою доповнити наукові дані про одного з щирих друзів і поціновувачів Тараса Шевченка, завдяки якому була викуплена і збережена спадщина великого українця.

З оточення Т. Г. Шевченка вирізнявся Василь Матвійович Лазаревський. Олександр Матвійович Лазаревський, його молодший брат написав про деякі риси характеру старшого брата: не вмів підлещуватись, був надзвичайно принциповим і чесним, йому не вистачало «той упругости в характере, которая необходима, чтобы... люди не отодвинули на задний план» [8, с. 52].

Найстарший з братів Лазаревських, Василь Матвійович народився на хуторі Гирявка 26 лютого 1817 р. Протягом навчання в гімназії, як писав його молодший брат Олександр, Василь «виявляв неймовірні здібності». У 1841 р. він закінчив Харківський університет. Деякий час працював до-

машнім вчителем у графа В. В. Орлова-Денисова і писав наукову працю. У 1844 р. зі срібною медаллю захистив дисертацію, отримав ступінь кандидата філософії, проте в науці він себе не бачив, і тому відправився на пошуки щастя в Петербург.

У 1845–1847 рр. Василь Матвійович намагається добитися успіху як літератор. Виходить друком у «Пантеоні» його переклад «Отелло» Вільяма Шекспіра. Та письменницька доля не приносила грошей, а Василь Матвійович мав на утриманні 12-літнього молодшого брата Олександра. Він листовно звернувся до В. І. Даля, котрий допоміг Лазаревському з роботою у «Музеї Іноземної літератури».

Згодом Василь Матвійович пристає на пропозицію брата Федора поступити на службу в Оренбург в статистичну службу. Саме в цей час і відбувається заочне знайомство Василя Матвійовича з Тарасом Шевченком. Ще в Петербурзі приготував Василь Матвійович олівці, фарби, сигари, книги і 50 карбованців для українського поета. У відповідь Тарас Григорович просив Василя Матвійовича через В. І. Даля позбавити його принизливої солдатської муштри.

Генрніх Лазаревський (праправнук) Василя Матвійовича опрацював папери свого знаменитого пращура і доповнив інформацію про діяльність Лазаревського як секретаря «Особливої Канцелярії Міністра Внутрішніх Справ» під керівництвом В. Даля. Подано цікаві факти про його роботу над україно-російським словником: «Большой любитель малороссийской песни, я еще со студенчества записывал слова и целые фразы, чисто песенного характера. С другой стороны, Даль получал немало вещей, напр. из губерний Подольской, Волынской, которые к его труду подходили только косвенно. Я принялся за разработку и обработку этого материала, а когда у Даля созрела, было мысль, что русский словарь без малороссийского был бы далеко не полон в смысле полного словаря отечественного языка, я отдался своей работе с полным увлечением» [8, с. 47].

В. М. Лазаревський також склав збірник українських приказок і прислів'їв. В. І. Даль високо оцінив роботу свого протеже, написавши у листі: «Ради Бога, устройтесь таким образом, чтобы ваш словарь не мог сгнить...» [8, с. 47]. На жаль, Малоросійський словник так і не був виданий, а рукописні матеріали, зібрані Василем Лазаревським зараз знаходяться на зберіганні в РГАНІ у Москві.

В кінці 1850-х рр. Лазаревський знайомиться з російським поетом Миколою Некрасовим. Це був час, коли Шевченко отримав дозвіл повернутися із заслання в Петербург. Василь Матвійович пропонує Некрасову

взяти участь у збиранні коштів на дорогу поетові до Петербурга, про що і пише в листі.

Дружба з Некрасовим ґрунтувалася на спільному захопленні полюванням. Збереглося докладне листування В. М. Лазаревського і М. Некрасова (більше 200 листів). Дружба була перервана з причини непорядного вчинка служників Некрасова щодо гостей Лазаревського.

Згодом, на початку 1877 р., у своєму особистому щоденнику, не призначеному для публікації, Лазаревський залишив красномовний запис: «Как охотник и барин не миновал он народа, – но вместо целкового давал ему грош – и только тем из народа давал, кто был ему и плечом и душою лакей. Ел стыдно, пил пьяно, одинаково чествовал Краевского и Салтыкова. Михайловским, Деметром, Плещеевым пренебрегал, – и не знал имени кучера, который возил его весь год на охоту...» [8, с. 53].

Цей влучний вислів, певно, став причиною репресій, які були вчинені щодо спадку Василя Матвійовича. У 1935 р. до Марії Василівни Лазаревської, вдови Сергія Лазаревського (сина Василя Матвійовича), котра проживала в Нижньому Новгороді, вломилися енкаведисти і вилучили увесь архів Василя Матвійовича і його сина Сергія Васильовича.

Усі роки служби Василь Лазаревський не забував про долю заслано-го поета Т. Шевченка. Високе службове становище дозволило піклуватися про вирішення цього питання.

9 квітня 1858 р. А. І. Толстая написала Василю Лазаревському: «Т. Г. Шевченко в Петербурге! Не знаю, как мне благодарить Вас за Ваше благородное участие в этом истинно добром деле...» [8, с. 49].

Поет занотував у Щоденнику 29 березня 1858 р.: «Василь принял меня как давно невиданного своего друга. А мы с ним в первый раз в жизни встречаемся. От земляк, так земляк!» [10, с. 168].

Знаючи захоплення свого друга гравіруванням, Лазаревський пода-рував йому необхідний для цього спеціальний термометр.

Цікавою сторінкою життя Василя Матвійовича є його знайомство з Л. І. Зотовою. Любов Іванівна Зотова приїхала в Петербург до брата Олександра Івановича Жижиленка. Познайомилася і незабаром одружи-лася з літератором В. М. Зотовим. На літературних вечорах в свого брата на початку 1850-х рр. вона зустріла Василя Матвійовича Лазаревського, закохалася в нього і залишила родину. Отримати розлучення за життя першого чоловіка Зотова не могла, хоча за це просили перед царем такі відомі літератори як М. Є. Салтиков-Шчедрін і М. О. Некрасов.

Існувала неясність у кількості дітей Зотової. Деякі дослідники вказу-вали на троє дітей від Лазаревського, деякі зазначали, що Зотова народила

двох дітей Василю Матвійовичу. Істину визначив Г. Лазаревський в генеалогічному дослідженні «Помнить имя свое». Старший син Анатолій (1848) був народжений у громадянському шлюбі В. М. Лазаревського з Алевтіною Василівною Єфремовою. Л. І. Зотова мала від В. М. Зотова трьох дітей: Рафаїла (1848–1894), Володимира и дочку Надію (Адю) (1950). Зотова покинула законного чоловіка з маленькою Адею на руках. В. М. Лазаревський виховав Адю як власну дитину. Любов Іванівна народила Василю Матвійовичу сина Сергія (1859). Лазаревському довелося усиновлювати власного сина і писати про це «прошеніє» в Сенат. Прохання було виконане тільки 1869 р. Лазаревський присвятив своїй дружині переклад «Короля Ліра», виданий у 1863 році [8, с. 49].

Тарас Шевченко неодноразово відвідував Василя Лазаревського. На Літейному проспекті, 45 він написав олійний портрет Л. І. Зотової і портрет тушшю Василя Матвійовича. Олійний портрет Зотової відноситься до категорії не знайдених, про нього дає інформацію Опанас Сластіон у передмові до видання «Малюнки Тараса Шевченка» (СПб., 1914 р.).

Про не знайдений портрет Зотової стало відомо з рецензії М. Шугурова на «Каталог украинских древностей В. В. Тарновского» (К., 1893. Вип. 1): «В. М. Лазаревському належав ще один портрет, намальований Шевченком олійними фарбами, а саме пані Л. І. Зотової, який нині належить молодшому синові В. М. Лазаревського» [4, с. 535].

Брати Михайло і Василь стали головними упорядниками похорону Т. Г. Шевченка, зібрали гроші, де серед передплатників була й Л. І. Зотова. Самі вони вклали по 100 рублів.

У день похорону Шевченка Василь Матвійович зрізав у покійного дешицю волосся з вуса і вклав у медальйон, зроблений з платинової монети (вказує Г. Лазаревський). Після смерті В. М. Лазаревського медальйон успадкував старший син Анатолій. Наразі він зберігається в Національному музеї Тараса Шевченка. У шевченкознавстві вважається, що монета зроблена зі сталі. Проте В. М. Лазаревський був знаним нумізматом і напевно чи використав би незначну монету заради медальйона свого дорогого друга Шевченка. Можливо, пізніше монета була замінена на сталеву.

Василь Матвійович став власником Шевченківських раритетів після раптової смерті у 1867 р. брата Михайла, котрий вів фінансові і побутові справи Кобзаря. Василя, інші брати, «вважали за батька» і повністю йому довіряли. Про надзвичайну чесність свідчили усі щаблі кар'єрних сходів, подоланих В. М. Лазаревським. Він завжди отримував тільки похвалу і підвищення на службі.

Василю був подарований Шевченком офорт з написом «Приятелі», «Сама собі в своїй господі».

Відомий нам олійний автопортрет Шевченка 1861 р., можливо авторська копія олійного автопортрета 1860 р., представленого на академічній виставці, що призначався для лотереї на користь недільних шкіл, зберігався у Василя Лазаревського, який зазначав, що цей твір виграв архітектор Олександр Іванович Резанов і тут же віддав йому на зберігання. У Василя Матвійовича зберігався альбом малюнків 1858–1859 рр., відомий у літературі (за місцем виконання окремих робіт) як Корсунський, або Суліївський (за прізвищем одного з власників); два відбитки офорта «Сама собі в своїй господі», автограф поезії «Барвінок цвів і зеленів».

Найвірогідніше, що саме Василь придбав хустину, кобеняк коричневий, глиняний рукомийник, дві склянки. На другому аукціоні – 7 травня 1861 р. – Лазаревський придбав стару скриню, рукавички (пальчатки) та статуетку – голову ангела.

У листі до Тараса Шевченка від 19 січня 1861 р. Василь Лазаревський писав: «Завтра, може, заверну до тебе, а теперечки пані мої просять переслати тобі на ралець деяку дешицу, щоб не отощать тобі з твоїм Хведором» [9, с. 182].

Помер Василь Матвійович, перебуваючи на службі, від запалення легенів, ускладненого емфіземою 28 квітня 1890 р.

Ієремія Айзеншток надрукував у перекладі з російської, спогади Василя Лазаревського про Шевченка. Мемуарист зазначив, зокрема: «Вперше я ознайомився з «Кобзарем» у 1845 р., коли перебував удома після повернення з Дону, за дорогоцінним екземпляром з власноручними поправками Шевченка і його авторським написом: «Василю Львовичу Дзюбіну». Він якось потрапив до моєї сестри, яка мені його і подарувала. Я мав необережність дати його П. Гр. Кандибі – звісно, там він і сів» [1, с. 175].

До слова, В. Дудко переконливо довів, що Шевченко помилився з іменем Дзюбіна, дослідник підсумував усі архівні і наукові дані з цього питання і вивів єдиного можливого кандидата на власника «Кобзаря» – Івана Львовича Дзюбіна.

У цих же спогадах В. М. Лазаревський розповідає, що «сидячі в фортеці перед відправкою у заслання, Шевченко на полях якоїсь книги, даної йому для читання, написав багато віршів. Відрізає ці стьожки, виніс у чоботях, а прощаючись, передав брату Мих(айлу) Матв(ійовичу), який віддав їх на збереження мені» [1, с. 175].

Василь Матвійович їх ретельно заховав між паперів і згодом знайти не зміг. Сам автор потім ці вірші не пам'ятав.

Допоки жива була Л. І. Зотова, особисто знайома з Шевченком, то у родині свято берегли шевченківські реліквії. Лише портрет Опанасії Лазаревської був переданий Федору, а «Журнал» – Олександру, згідно заповіту Василя Матвійовича. У листі від 5 травня 1890 р. Сергій Васильович повідомляв свого дядька Олександра про те, що мати має намір передати йому батьківську бібліотеку і папери, що залишає в себе речі й картини Шевченка.

Після смерті Л. І. Зотової колекцією повністю заволодів Сергій Лазаревський – «неблагополучний», за оцінкою його дядька Олександра Матвійовича.

Правнук Сергія Лазаревського Олександр Іванников подав цікаві свідчення про те, що отримання Сергієм Васильовичем спадку від батька було затьмарене судовим позовом з боку сімейства Зотових, які мали претензії щодо майна Василя Матвійовича.

У липні 1896 р. він приїздить до Петербурга з наміром продати серію офортів «Притча про блудного сина», і першу частину рукопису повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали». Просить поради у цьому у Олександра Матвійовича, але той не радить небожу торгувати реліквіями. Та вже через чотири роки Сергій Васильович подав у «Літературному віснику» (1900 р., № 12) оголошення про продаж частини шевченківської колекції. При цьому, навіть, була визначена ціна:

- «Автопортрет у кожусі і шапці» – 400 крб.;
- Медальон з волоссям Шевченка й фотографією – 100 крб.;
- Корсунський альбом Шевченка – 75 крб.;
- «Казахи біля вогню», «Трію», серія «Притча про блудного сина» – 300

крб.

Ці речі придбали колекціонери Сулієв, Боткін, Рейтерн, Цветков. Малюнки, що залишилися у Сергія Лазаревського Василю Васильовичу Тарновському (молодшому) вдалося придбати лише наприкінці 1890-х років. Це «Топографічні роботи на березі Аральського моря», «Циган», «Далісмен Мулла Аульє», «Автопортрет» (1858 р.), «Благовіщенський собор у Нижньому Новгороді», «Архангельський собор у Нижньому Новгороді», «Вид Нижнього Новгорода». Частина документів та книг із збірки Василя Лазаревського за його ж заповітом перейшли до Олександра Матвійовича, який в свою чергу, передав їх Василю Тарновському.

Наразі науковий, творчий і перекладацький доробок великого друга Тараса Шевченка, Василя Матвійовича Лазаревського, ще чекає на свого уважного дослідника.

Джерела та література:

1. Айзеншток І. Невідомі та призабуті спогади про Шевченка // Вітчизна. – 1961. – № 3.
2. Демчук Н. Художній світ прози Т. Шевченка (пробл. психол. аналізу): Автореф. дис. канд. філол. наук. – Л.: Львів. держ. ун-т ім. І. Франка, 1999. – 19 с.
3. Из бумаг В. М. Лазаревского // Оттиск из журнала «Русский архив». – 1894. – № 8.
4. Киевская старина. – 1893. – № 6.
5. Лазаревський А. М. Краткие биографии братьев Лазаревских. – К., 1891.
6. Лазаревський О. Шевченко та Лазаревські. – К., 2004. – 80 с.
7. Лазаревський О. З оточення пророка. Тарас Шевченко та родина Лазаревських. – К.: Пульсари, 2009. – 164 с.
8. Лазаревський Г. С., Лазаревський Н. А. Помнить имя свое. – СПб.: Издательско-полиграфическая компания «Коста», 2013. – 432 с.
9. Листи до Тараса Шевченка. – К.: Наукова думка, 1993. – 384 с.
10. Шевченко Т. Г. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южно-русский». Записи народної творчості. – 496 с.

**«РАДУЮСЬ ТВОЄЮ РАДІСТЮ, ДРУЖЕ МІЙ ЄДИНИЙ...»:
БРОНІСЛАВ ЗАЛЕСЬКИЙ – ПОЛЬСЬКИЙ ЗАСЛАНЕЦЬ,
ПОБРАТИМ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

Н. Наумова

«Радуюсь твоєю радістю, друже мій єдиний...», – такими словами починає поет свого листа до Броніслава Залеського, побратима по заслання, з Новопетровського укріплення 5 лютого 1854 р. (поставлена дата: 1854. Генваря) [13, с. 73]. Зберіглося 16 листів Шевченка до Броніслава Залеського та 11 листів-відповідей, з них два коротких листи-записки, написаних у Петербурзі. Епістолярну спадщину Тараса Шевченка прокоментовано в академічному виданні його творів, а листи польського друга у двох виданнях «Листи до Тараса Шевченка». Це листування є не-

оцінним джерелом вивчення періоду заслання, тих місць, в яких обидва побували, аж до топонімів, описів природи, а також оточення поета в Оренбурзі та Новопетровському укріпленні. Часто в цих розлогіх посланнях йдеться про певні події, побутові деталі повсякденного життя людей, що перебувають у несприятливих і незвичних для них умовах пустелі. До того ж, кожен ділиться своїми думками, мріями, навіть інтимними переживаннями, і завдяки листуванню приятелів ще й можна скласти їх психологічні портрети. Рядки листів, починаючи із звертання авторів один до одного, вражають емоційністю відкритістю, а їх лексика характеризує дружні стосунки, і формула *«Радуюсь твоєю радістю...»* повторюється обома [7, с. 86].

У листі, написаному з рідного села Рачкевичі, Броніслав оповідає про свою родину: *«Вообрази себе, что, когда я приехал домой, меня встретило четыре поколения: мать отца, родители, брат и сестры, и ребята сестер, – и этих последних почти дюжина – и все мне незнакомое, родившееся в моем отсутствии – миленькие, хорошие дети. Бог целый мир вывел вновь, и меня грешного привел любоваться его делом и восславлять милосердие. Какие прекрасные детские типы для артиста»* [7, с. 73]. Далі він пише: *«Мать моя искренно благодарит тебя за память, она говорит, что, хотела бы поцеловать тебя, как родного своего. Все мои любят тебя искренно, и, если Бог дозволит, тебе простится тоже с зауральскою степью, то по дороге на родину заезжай, друже, в мой уголок – не богато, но щиро целым сердцем встретят тебя»* [7, с. 74].

Зрозуміло, що він оповідає рідним і близьким про свого товариша по заслання. Дружба ця була, справді, щирою, нелицемірною і тривала аж до смерті Тараса, що був старшим від свого польського друга на шість років. Це не така вже велика різниця, але Залеський сприймав Шевченка як свого учителя, до кінця свого життя зберіг до нього велику повагу і впродовж років робив дуже багато для того, щоб відкрити українського поета не лише своїм землякам-полякам, а й Західній Європі, зокрема Франції, де він жив на еміграції. Оригінали 14-ти листів, адресованих Броніславу, нині зберігаються у Польщі: у Краківському Національному музеї. Їх автографи були віднайдені порівняно недавно, у 1970 р., привезені разом з іншими документами архіву Чарторийських з Парижа, що стало справжньою сенсацією. Але їх копії були оприлюднені і введені в науковий обіг значно раніше, вони публікувалися у трьох номерах журналу «Киевская старина», як пізніше зауважили дослідники, з деякими неточностями, спричиненими невірним прочитанням рукопису [5; 3]. У передмові до публікації зазначено, що вони отримані від знайо-

мого Броніслава Залеського В. Д. Спасовича, а копії, зроблені Ігнатієм Крашевським [5, с. 162; 3]. Залеський мав ще раніше намір опублікувати їх з польським перекладом. Ще два листи знаходяться у Ягеллонській бібліотеці у Кракові. Листи Броніслава Залеського до Шевченка зберігаються у Рукописному відділі Інституту літератури Академії наук.

Броніслав Францович Залеський народився 1820 р. (за іншими даними у 1819) у с. Рачкевичі, територія тоді називалась Литвою, нині Білорусь (Мінська область), у родині дрібного шляхтича. Навчався на дипломатичному факультеті Дерптського університету, що на той час був досить авторитетним закладом (там вчився і Микола Гулак). За участь у таємних студентських гуртках був виключений і висланий до Чернігова під нагляд поліції.

У 1842 р. здав іспит у Харківському університеті і до 1845 р. працював перекладачем у Чернігівській губернській управі. 1846 р. у Вільно він був заарештований за участь у таємних польських гуртках і конфірмований у солдати в Оренбурзький корпус, де згодом його залучили до опрацювання матеріалів Аральської експедиції, тоді він і познайомився з Тарасом Шевченком. Згодом вони разом брали участь у геологічній експедиції в гори Каратау, впродовж якої ще більше потоваришували, ділячи хліб і дах над головою. Окремі сцени їх похідного життя бачимо на Шевченкових сепіях і олівцевих начерках. Пізніше Шевченко разом з листами надсилав друзів з Новопетровського укріплення малюнки, які вони за домовленістю для конспірації називали «*шматками матерії*». Броніслав писав з Оренбурга, 8 червня 1856 р.: «*Я получил два куска шерстяной материи и вслед за сем коротенькое послание твое...*» [7, с. 69], далі він пише про те, що залишив собі один малюнок на згадку (за логікою листа це була сепія «Байгуші під вікном»), а другий продав В. В. Вельямінову-Зернову за 25 рублів сріблом (значиться серед незнайдених, як «Малюнок з казахського життя») [14, с. 538, № 205]. Однак тут можна припустити, що це були теж «Байгуші», можливо, варіант. З цього ж листа дізнаємось, що Шевченко просив друга зробити йому знімки з малюнків, і Залеський сповіщає, що надіслав в «*двох экземплярах киргизских хлопчиков*» і продовжує: «*Пока я здесь, торопись с кусками материи, ежели еще найдутся...*» [7, с. 69-70].

Він допомагав побратимові матеріально, продаючи його твори. На жаль, відомі не всі імена осіб, що придбали малюнки. Коли Залеський повернувся на батьківщину, вони продовжували листуватися, і в наступних листах знову йдеться про малярські твори: «*Что касается до материй, то присылай мне все куски, какие только имеешь – мне можно будет найти здесь охотников и не нуждающихся вовсе в **тамтих***» [7, с. 74]. Це останнє

слово потребує пояснення: мається на увазі підпис автора. Справа в тому, що на засланні Шевченко не ставив підпис під малюнками, але дехто з земляків-українців вимагав автограф, щоб бути впевненим, що це, справді, Шевченкова робота. Ось як на це відгукується Залеський: *«Впрочем, удивительная вещь! Разве **штемпель** [підпис] что-нибудь доказывает? И я, друже мой, не большой знаток, а уж эту материю узнаю всегда, с первого взгляда – не нуждаясь ни в каком штемпеле»* [7, с. 74].

Нині відома низка малярських творів, що пройшли через добрі руки Броніслава, деякі з них, врешті, повернулись на батьківщину, і нині експонуються у музеї Кобзаря, доля деяких залишилась невідомою, вони ввійшли до Академічного видання творів Шевченка у рубриці «Незнайдені» [14, с. 534-536]. Про кожен з малюнків можна скласти детективну історію, але, принаймні, з листів знаємо назви, навіть, сюжети, бо інколи вони розкриті словами так, що, натрапивши на них, їх можна було б легко пізнати і ідентифікувати. Нам достеменно відомі «Трію», «Скеля Монах», «Новопетровська пристань», «Молитва за померлих». Цей останній сюжет ми бачимо на сепії, що впродовж років була відома під назвою «Казашка Катя». Коли були прочитані листи Шевченка до Броніслава, в яких йдеться про традицію поминання покійних у казахів, виникла дискусія щодо назви твору. Проблема назви – це досить делікатна річ, адже вона в багатьох виданнях уже зафіксована і стала хрестоматійною. Тепер кожного разу, коли йдеться про роботу з новою назвою «Молитва за померлих», необхідно покликатись на «Казашку Катю». Але справа ще й у тому, що художник практикував авторські повторення. Відомо, що нянька дітей Ускових у казахському вбранні зображена і в інших композиціях, її, до речі, добре знав і Залеський. Робота виконана так, що її цілком можна трактувати як портрет конкретної особи і назвати «Катя у казахському вбранні». Шевченко, повторивши сюжет, надіслав малюнок другові, а в листі від 20 травня 1857 р. детально описав поховальний обряд: *«Я называл их «Молитвою по умерших». Это религиозное поверье киргизов. Они по ночам жгут бараний жир над покойниками, а днем наливают воду в ту самую плошку, где ночью жир горел, для того, чтобы птичка напилася и помолилася Богу за душу любимого покойника. Не правда ли, поэтическое поверье?»* [13, с. 130].

Насправді, мало бути дві сепії: та, що була подарована родині Ускових (назва йде від них) і та, що не розшукана (назва походить з листа), але, зауважимо, що під малюнком немає жодної. А ось ще один, надісланий Залеському в тому ж листі, теж не розшуканий малюнок, сюжет якого пояснено так: *«Из посланных тебе кусков один, может быть, покажется тебе*

непонятним. Это предание о происхождении рисования. Дочь хиосского горшечника нарисовала на дверях своей хижины силуэт своего возлюбленно-го. И это была первая рисовальщица» [13, с. 129]. Маємо начерк цього сюжету, але не знаємо завершеної композиції. У цьому ж листі йдеться про 17 творів («штук») з невідомими сюжетами, надісланими для задуманого Залеським «Віленського альбому» (серед них «Кочак») і ще дві сепії з конкретними назвами: «Еще посылаю тебе «Счастливого ловца» и «Ловкого продавца». Этим молодцам тебе цена известна» [13, с. 129]. Перша знаходиться у Національному музеї Тараса Шевченка, передана у 1948 р. з бібліотеки Академії наук Литви, а ось доля парної до неї, що зображала, мабуть, того ж хлопчика, який продавав зловлених рибу і раків, невідома.

Звертаючись до теми «Шевченко і Залеський» маємо констатувати, що тут ще є проблемні питання. Перше з них – атрибуція портрета Броніслава, що довгий час побутував як твір Шевченка, згодом фігурував як робота сумнівного авторства, а потім як автопортрет, і треба сказати, що найлегше було відкинути його авторство, аргументуючи це невправністю і порушенням пропорцій художником-виконавцем. Але у кожному випадку, коли говоримо «безпідставно приписувані», варто мати на увазі, що той, хто приписував авторство, мав на це певні підстави. Хто ж приписав його Шевченку? На звороті портрета, що знаходиться у фондах Національного музею Тараса Шевченка (НМТШ, Г-760), який був колись вирізаний по овалу і наклеєний на картон внизу напис чорнилом: «*Portret Bronisława Zaleskiego robiony w 1849 przez towarzysza wygnania T. Szewczenka od ciotki Tekli Bolsunowskiej*». На звороті ще один напис: «*Portret Bronisława Zaleskiego? Akwarella, ofiarowana w Tulczynie mojej ciotce Bolsunowskiej. Robota T. Szewczenki w Orenburgu, gdzie oba byli zaslani. K. Bolsunowski*»³⁷. Власник портрета не сумнівався в авторстві, що й засвідчив власноручним написом. Згадаємо, що Карло Болсуновський був родом зі Сквири, близький знайомий Івана Сошенка, він, тоді студент Київського університету Св. Володимира, зустрічався з поетом в 1859 р., коли той востаннє відвідав Київ [6]. Інвентарна картка Державного музею Тараса Шевченка, датована 1849 р., ще подає твір, як роботу Шевченка. На портреті бачимо молодого чоловіка в уніформі з цифрою «23» на погоні, обличчя *en face*, корпус повернено ліворуч. Внизу праворуч по колу напис: «*Orenburg. 1850*».

Ось ще один аргумент, який наводиться дослідниками, щоб заперечити авторство Шевченка: в листі до Ружени Собанської Броніслав просив

37 «Портрет Броніслава Залеського, виконаний 1849 р. його товаришем по вигнанню Тарасом Шевченком, від тітки Теклі Болсуновської. Портрет Броніслава Залеського. Акварель, подарована в Тульчині моїй тітці Болсуновській. Робота Т. Шевченка в Оренбурзі, де обидва були на заслання. К. Болсуновський». – Переклад автора.

поблажливо поставитися до його роботи, бо він, мовляв, ще не досконало володіє технікою, і тому портрет, мальований у дзеркало не вдався. Саме ці рядки нагадує дослідниця-шевченкознавець Г. П. Паламарчук і у своїй статті «Малюнки Шевченка в альбомі офортів Броніслава Залеського», заперечуючи авторство Шевченка [8, с. 85]. Все ж, уважно розглядаючи твір уже з позицій знань дня нинішнього, не можна сказати, що він такий уже невправний, у ньому є похибка, але яка? Обличчя намальовано не те що задовільно, а майстерно, при тому в його моделюванні можна зауважити прикмети, властиві Шевченку: освітлення зліва, акцент на чолі і очах, гарно передано волосся і навіть волоски вусів, біла цяточка на носі (її він завжди ставив). Варто порівняти цей портрет з автопортретом самого Шевченка того періоду і портретом Томаша Вернера, до речі, теж закомпонованим в овал, щоб зауважити подібність прийомів. Але вже сам корпус намальовано слабше, голова в нього не вписується, вона ніби більша і штучно припасована. Рука засунута за борт мундира, видно, що художник шукав місце гудзиків і міняв його. Тут можна обережно висловити таке припущення: Шевченко почав малювати портрет друга (навіть чи, тому вдалося б намалювати себе в дзеркало), а потім роботу закінчував уже сам портретований. Він порушив пропорції саме тому, що домалював себе у повороті. Авторів, очевидно, було два. Знаючи добре ці похибки, не вдаючись у деталі, Залеський виправдовувався перед Руженою, але, пізніше, мабуть, оповів всю історію виконання твору, до того ж він був в якійсь мірі учнем Тараса, і той міг, розпочавши роботу над портретом, дати завдання Броніславу його закінчити. Зауважимо, що на самій роботі немає нічийого автографа. Але, коли двічі в супровідних написах повторено ім'я Шевченка, як автора, то ми не маємо права це ігнорувати. Бо від кого ж пішла ця інформація, як не від самого Залеського. Відсутність підпису цілком пояснюється тією ж заборонаю і спільним авторством.

Броніслав Залеський мав нахил до малювання, але не мав школи, і ніколи не навчався професійно. Спілкування з дипломованим художником і їх спільна праця над викінченням матеріалів Аральської експедиції була для нього винятково корисною. Він копіював малюнки Тараса Шевченка і з метою навчання, і з бажанням залишити згадку про дні заслання. У листах поет дає другові поради, висловлює надію, що той таки стане художником, що вони працюватимуть разом у майбутньому, заохочує його до занять мистецтвом: «...мне бы искренно хотелось, чтобы ты избрал поприще артиста ...у тебя есть любовь к искусству...» [13, с. 115]. Вже пізніше друзі зустрічалися у Петербурзі, де Шевченко, очевидно, давав другові уроки з техніки офорта, в якій сам тоді активно працював. У Парижі, куди

Броніслав виїхав у 1860 р., він видав альбом офортів «Життя киргизьких степів» (1865 р.), що включав 22 ілюстрації з пояснювальним текстом [17]. Глибоко і детально аналізуючи це видання, Г. П. Паламарчук у статті «Малюнки Шевченка в альбомі офортів Броніслава Залеського» вказує на ті твори Шевченка, за якими були виконані офорти, говорить про те, що сама манера їх виконання іде від Шевченка, знаходить перегуки сюжетів [8; 16.]. Броніслав не лише зробив офорти за малюнками Тараса, але і у власні композиції увів фрагменти з рисунків і акварелей Шевченка, які легко впізнаються. Ми бачимо їх навіть на титульній сторінці альбому [16].

Тарас Шевченко і Броніслав Залеський працювали разом у експедиції по пошуках покладів кам'яного вугілля у горах Каратау, яка вирушила у похід навесні 1851 р. Саме поляки Броніслав Залеський та Людвіг Турно, умовили гірничого інженера, керівника експедиції звернутись до коменданта Новопетровського укріплення з проханням включити Шевченка у цю групу. Присутність художника у ній була дуже важливою. Уявіть собі, що ми б не мали нині тих усіх акварелей і зарисовок, які робились впродовж цієї подорожі. Крім того, Броніслав Залеський описав шлях експедиції у статті «Дві подорожі до до Киргизьких степів. Подорожні начерки», що була опублікована у 1857 р. у Варшаві [9; 15]. Тут ім'я Шевченка відсутнє, Залеський не хотів йому зашкодити, бо тоді якраз постало питання амністії політичних засланих.

Глафіра Паламарчук, присвячуючи цій статті свою розвідку «Хроніка однієї подорожі», зазначає, що з неї і з листів Залеського до друга Аркадія Венгжиновського, де вже ім'я Шевченка згадується неодноразово, можна зрозуміти, що він жив з поляками в одній кибитці, вони відвідували разом казахські аули, цікавлячись життям і побутом місцевого населення [9]. Спостережливий Залеський поетично описував навіть погоду (спка, урагани, піщана буря, відсутність дощу впродовж місяця), пейзажі, побутові традиції, одяг і внутрішнє убрання юрт, спорядження верхового казахів. Машинопис цих розлогих і надзвичайно цікавих послань польською мовою є у фондах Національного музею Тараса Шевченка. В одному з них (8 червня, Апазир) він пише: *«Сімдесят верст на схід від Новопетровська біля підніжжя гір Кара-Тау, в яких ми шукаємо кам'яне вугілля, біля колодязя, назва якого зазначена на початку листа... Степ жажливо пустий, камінь і пісок, чи солончаки, трави, навіть, дуже мало – але, в деяких місцях поміж камінням ростуть прекрасні тutowі дерева»* [4, с. 36]. 10 червня 1851 р. описує подорож: *«Відбуваємо дорогу разом з Людвігом на конях. Маємо кибитку, яку ділимо з Тарасом і топографом, і Тарас з нами, в*

числі солдатів, що приставлені до гірничих робіт. Ми дуже радіємо його товариством» [4, с. 21]. В іншому (30 червня. Апазир): «Я багато малюю олівцем, бо пісок не дає розводити фарбу, учуся, зрештою, живу з іншими людьми і сам з собою. Стараюся жити і з природою, хоч і дикою, але все ж і на ній печать Бога. ...для мене пустеля не німа, всюди людський дух міг би виснувати, виспівати величну епопею» [4, с. 38]. Він також зазначає спекотну температуру вище 40. Словесні описи Залеського своєрідно доповнюють малюнки, уточнюють датування, дають можливість зрозуміти розташування зображених місць. Ось який опис подає Залеський до офорта «Мангишлацький сад», зробленим за малюнком Шевченка для альбому «Життя киргизьких степів»: «Недалеко від скелі «Монах» сотня тутових дерев, що мають у більшості дивовижні форми, росте в щілинах товстого шару вапнякових відкладень... Дерева ці досить великі, листя на них рясне; без сумніву під скелями, які начебто нависли над ними, дерева сягають корінням води; без таких джерел як могли б вони рости під жагучим небом пустелі, в місцевості зовсім позбавленій дерев» [16]. В листі він пише: «Тут ми знайшли різного кольору гарні аметисти в каміннях залізної руди, халцедони в скам'янілому дереві, аксеніт і агати» [9, с. 197].

Стаття «Дві подорожі до Киргизьких степів» є настільки цікавою і пізнавальною, що її всю варто перекласти і надрукувати поряд з малюнками Тараса Шевченка. У акварелях Шевченка повторюються назви місцевостей, згаданих Залеським, наприклад, могила Святого Далісмена, цвинтар Агаспяр, Ханга-Баба, Апазир... [15]. Обидва бачили і розуміли своєрідну красу цього краю; за списками і малюнками Шевченка можна нині вивчати його природу і промовисті топоніми. Ці шляхи, стежки, фіолетові міжгір'я, освітлені променями сонця, що заходить, крейдові гори, древні мавзолеї, гробниці а також море ми бачимо на малюнках Тараса і на малюнках Броніслава. А ще дерева серед скель, шовковиці, з примхливими стовбурами і покрученим корінням, що тягнуться до води.

Цікаво також звернутись до тих малюнків, на яких бачимо і самого художника і його друга в час експедиції. Принаймні, є два надзвичайно оригінальні сюжети, виконані сепією, що перегукуються між собою. Перший – з назвою «Серед товаришів», на звороті читаємо «В белом кителе за столом сидит Шевченко и чинит карандаш, перед ним стоит его товарищ – натуращик, обнаженный до бедер и рассматривает нарисован[ное]. Писано в ссылке» [13, с. 426, № 41]. Цей малюнок був описаний М. Ф. Савичевим у його спогадах про Шевченка, але мемуарист трохи сплутав дві сепії «За малюванням товариша» і «Серед товаришів» і сказав, що натурником був Людвіг Турно, далі всі коментатори це повторювали

[8, с. 309]. Вважаємо, що тут автор спогадів помилився щодо зображених осіб.

В композиції «Серед товаришів» бачимо натурника зі спини, він розглядає незавершений начерк, виконаний з нього ж, з якого зрозуміло, що він позує для композиції «Циган», де, навіть, положення рук повторено. Пізніші коментатори малюнка, що йшли за спогадами Савичева вважали, що чоловік, який сидить ліворуч з піаюю в руці – Броніслав Залеський. Але вірогідніше, що саме він позує. Які ж маємо аргументи для цього припущення? Насамперед, чоловік, що сидить тримаючи у правій руці люльку є явно старшим, а ще обличчя натурника на обох композиціях, можна порівняти з портретом Залеського

А тепер уявімо, як непросто було зафіксувати такий момент. На сепії бачимо реальні побутові речі: баклажка на підлозі на передньому плані, самовар, розкрита, перевернена книга Жорж Санд (французькою мовою), череп верблюда, на який художник обпер свій альбом, рушник з орнаментом, що висить на мотузку. Уявімо, щоб зобразити таку сцену, художнику потрібно було намалювати її з протилежного боку а потім ввести свій портрет. Оригінал малюнка належав родині Лазаревських уже з 1860 р., тобто прийшов від самого Шевченка.

Так само можна вважати, що композицій «Циган» було дві, і одна була виконана спеціально для Залеського. Опис Савичева, збігається з описом, зробленим Броніславом в листі від 10 жовтня 1851 р. до А. Венгжиновського, якому він надіслав малюнок для продажу в Одесу. Із листа Шевченка розуміємо, що малюнок був проданий, і автор, навіть, отримав гроші: «...я, впрочем, еще и «Цыгана» не промотал, следовательно, до нужды еще далеко...» [13, с. 83].

На цьому малюнку бачимо також і Тараса в образі того напарника, що скований з циганом одним ланцюгом. Тут вбачається глибока символіка: два в'язні ділять ланцюги, дорогу, і помешкання і долю невільника – це Тарас і Броніслав. Про схожість цього цигана з Залеським говорив Платон Білецький [1]. Погляньмо на вищезгаданий портрет: те ж молоде обличчя з тонкими рисами. О. П. Новицький вважав, що малюнок є одним із варіантів для серії «Притча про блудного сина». Але річ, навіть не в цьому – сепія «Циган» і серія «Блудний син» об'єднані однією стилістикою і образом головного героя, завжди оголеного по пояс. А, може, цей малюнок, взагалі, став поштовхом до задуму, бо у листах до Шевченка Броніслав часто згадує «Блудного». Сепія датувалася різними дослідниками по-різному, навіть дуже широко: 1848–1857 рр. Але, очевидно, що вона був виконана в час Каратауської експедиції і не пізніше 10 жовтня 1851 р. Як і інші

малюнки періоду заслання, він фігурував під різними описовими назвами. Під назвою «Циган» уперше репродукований у 1937 р. у виданні Павла Зайцева [10, с. 290]. Щодо серії «Притча про Блудного сина», то з того ж листування дізнаємось, що Шевченко пропонував Залеському літографувати її. На що той відповідав: *«Ничего интереснее «Блудного сына» для меня нет»* [7, с. 79], але все ж не взявся за цю роботу. З листів Шевченка до друга-поляка ще й дізнаємось про його заняття ліпленням, він називає свої скульптурні спроби: «Тріо», «Христос» і «Іван Хреститель», пояснюючи: *«...на текст «Глас вопиющего в пустыне»* [13, с. 88]. Залеському Тарас оповідає про вербову палицю, яку він підняв і посадив, з неї виросло дерево, яке нагадало йому легенду про грішника, що розкався: *«Но тот был разбойник, а я, увь, сочинитель»* [13, с. 107-108]. Він надсилає другові рукопис повісті «Варнак», ділиться з ним інтимними моментами свого життя, зокрема, говорить про свої почуття до Агати Ускової. В листі від 2 червня 1859 р. (тоді Шевченко був уже на Україні) Броніслав оповідає про свою майбутню наречену, і радіє радістю поета, яка йому зрозуміла більш, ніж кому: *«Ты увидел Киев, широкий Днепр, твой хутор, твою Украину и все, все твое!»* [7, с. 130]. З цього ж листа і дізнаємось, що він виконав копію «Цигана», і може, коли це треба, надати її Шевченкові, якщо вона знадобиться: *«Есть у меня еще подобная копия и «Цыгана» – все, разумеется, к твоим услугам»* [7, с. 130].

Ретельного дослідження вимагає вимагає акварель «Новопетровська пристань» з підписом унизу праворуч «Zaleski» [14, с. 530, №187]. Вона фігурувала під назвою «Форт Олександрівський» у збірці О. Обручової, звідки надійшла до Російського музею, а згодом до музею Тараса Шевченка у Києві, де був зареєстрована вже, як оригінальний твір Шевченка. Можна припустити, що Залеський підписав її, щоб приховати ім'я справжнього автора. Знову важливо підкреслити, що таких сюжетів було два, і у кожного своє побутування. Малюнок згадується у листі Залеського до Венгжиновського від 20 лютого 1854 р.: *«...на одному маєш вид скелі, що називається «Монах»... на другому – пристань Новопетровська; на третьому – «Тріо музичне в степу»* [4, с. 56].

У відомому всім науковцям списку Честахівського є запис у рубриці «Фотографні знімки з натури» (№21): *«Болеслав [Броніслав] Залеський, друг Кобзарів Шевченків по тюрми і по Сибірі. Слова Кобзареві: один єдиний син у матері дуже молодим просидів чотири роки в тюрмі. Потім випустили на волю, а далі уньять засадили, видержали ще чотири роки, та фельдмаршал Паскевич конфірмовал из дворян [в] солдати тай завдали в Оренбург. Отак наробило сіромі вільнодумство! А матері сердешній що*

осталось! Яке горе тяжке!» [Подаємо у авторській транскрипції: ВР ІЛ НАНУ, Ф. І. №459 – *Н.Н.*]. На жаль автор опису, який робився спонтанно після смерті поета, не оповів детальніше про цю світлину, не вказав час її виконання, чи якихось деталей, які б нам дали змогу її уявити. Але, можна припустити, що вона була зроблена у Петербурзі і подарована Шевченку на згадку у той час, коли друг відвідував його у майстерні. А ще розуміємо, з якою любов'ю Шевченко оповідав про польського друга ще одному своєму другові Григорію Честахівському.

Важко переоцінити ті добрі справи, які Броніслав Залеський зробив для поета, підтримуючи його і матеріально і ще більше морально, тоді, коли вони були разом, і тоді, коли розлучилися аж до повернення Шевченка у Петербург. А те, що вже в еміграції зробив Залеський мало ще більше значення, і не лише для Шевченка. Передусім він оповів Франції про ту територію Російської імперії, яка служила місцем заслання, і про яку там майже нічого не знали. Його альбом «Життя киргизьких степів», що є вже бібліографічною рідкістю, став відкриттям для французів, які познайомились з природою краю, життям його мешканців, традиціями, побутом, архітектурними пам'ятками. Броніслав Залеський співпрацював у польських виданнях, у 1866 р. він – секретар Польського Історично-літературного товариства, директор польської бібліотеки у Парижі. У статті «Польські вигнанці в Оренбурзі» (1866 р.) [18] він присвятив низку сторінок поетові Шевченку, наголошуючи на його місці в історії України. Броніслав Залеський був знайомий з французьким дипломатом бароном Адольфом д'Аврілем, що багато подорожував і у свій час відвідав Україну. Як спогад про цю подорож цей відомий літератор у 1876 р. надрукував книгу «Сентиментальна подорож Кирила у слов'янські країни», що була дуже популярною. У IX розділі «Море і степи – погляд на Україну» багато місця присвячено саме Тарасу Шевченку. Автор подав тут уривки Автобіографії поета і спогади про нього Броніслава Залеського [16]. А у виданні перекладів французькою мовою слов'янських поезій (книга вийшла під назвою «*Slavy Dcera*» у 1896 р.) цього ж автора подавались переклади Шевченка, і ті ж спогади, проілюстровані офортним портретом роботи Залеського [19].

Український емігрант, історик Ілля Борщак, що об'єднував інтелектуальні кола української еміграції, як член Наукового товариства ім. Шевченка, професор Школи живих східних мов у Парижі, створив там кафедру україністики, досліджував історичні зв'язки України з Францією, займався виданням шевченкових творів, аналізував переклади Шевченка французькою мовою, згадує Залеського у книзі «Шевченко

у Франції» [3]. У 1947 р. він видав «Вибраний Кобзар» Шевченка українською мовою з вступною статтею, до якої він додав той самий портрет, на якому, як вважав Залеський, Тарас був схожий на Святого Петра. Про це йдеться в листі, у зв'язку зі згадкою про дітей сестри: *«Ты любишь детей, и я не раз говорил им уже, что у меня есть старый друг, похож на Св. Петра, который добрых детей очень любит, они смотрят на знакомое тебе изображение апостола и спрашивают меня: когда же твой друг придет? И ждут тебя, друже мой, будут молиться, как молились за меня, о твоём возвращении»* [7, с. 73]. У листі від 2 червня 1859 р. Броніслав Залеський ще раз згадує цього *«тобі знайомого Св. Петра»*, говорячи про свою наречену. Довгий час, коментуючи ці рядки, дослідники вважали, що це відомий малюнок «Святий Петро», і коментар до нього в новому Академічному виданні наводить цю цитату. Але, насправді, у листі йдеться про автопортрет з бородою (саме його він його показував дітям і нареченій оповідаючи про друга по заслання). Сепія на якій зображений Св. Петро перед стратою має іншу історію побутування, її оригінал був у Шевченка у майстерні, що було зафіксовано Г. М. Честахівським, ні цього малюнка, ні знімка з нього Залеський не мав. Але, можна подумати, що для нього Шевченко чимсь був подібний до апостола, який шанується католиками, як засновник їх церкви, і, справді, обличчя на сепії «Святий Петро» чимось схоже на Шевченкове, а ще річ в тому, що польський друг бачив і сприймав Шевченка, як апостола, і чи це не він підказав сюжет малюнка.

Про Броніслава Залеського, який прожив другу частину свого життя у Франції, де й помер, варто було б оповісти більше. З його особистістю пов'язано дуже багато у історії не лише польської, а й російської еміграції. Але, насамкінець, скажемо про ті два альбоми малюнків, що належали йому і які нині знаходяться у фондах Національного музею Тараса Шевченка. Слушно зауважував оренбурзький дослідник Леонід Большаков, що і сам архів Броніслава Залеського, той, в якому були 14 листів поета, ще потребує дослідження і опрацювання, адже там ми можемо віднайти цікаві факти періоду заслання [2, с. 49]. Те ж саме треба сказати і про альбоми, що надійшли до музею Тараса Шевченка у 1956 р. Серед цих, часом розрізнених аркушів є роботи різних художників, виконані олівцем, аквареллю, сепією. Деякі з них мають підписи польською мовою, деякі неозначені. Для нас тут найбільш цінними є ті, що перегукуються з шевченковими, на яких бачимо місця заслання, такі вже знайомі, і, навіть близькі нам, українцям, як, наприклад, копія акварелі «Скеля Чернець», описана Залеським у виданні «Життя

киргизьких степів» [17, с. 45] (оригінал зберігається у Національному музеї у Варшаві). У фондах Національного музею Тараса Шевченка маємо 104 одиниці (малюнки з двох альбомів); їх неможливо перерахувати, тим більш проаналізувати в рамках даної розвідки, але назвемо найбільш цікаві: «Урочище Айгері», «Будинок Ак-Мечетского бека», «Кладовище Куп-Мечеть на Сир-Дар'ї», «Молебень в таборі під Ак-Мечеттю», «Затока Сари-Чаганак» (усі олівцєві). На акварелі, підписаній угорі ліворуч «Заливъ Сары Чаганакъ» бачимо пейзаж з морем на обрії, вздовж моря рухається довжелезний караван, зображення виконано у шевченківській стилістиці. Вгорі праворуч чорнилом: «31» (перекреслено). Ми вже знаємо ці номери, ними позначені як відомі нам рисунки і начерки, так і згадані в рубриці «Незнайдені», (під №30 невідомий малюнок, виконаний в Актау). Ця акварель, з такою характерною для Шевченка низькою лінією обрії, потребує уважного дослідження щодо авторства.

У другому альбомі між роботами різних художників бачимо 15 малюнків, що зображають краєвиди Мангишлаку і ще надзвичайно цікавий шаржований рисунок, на якому зображено три постаті з рушницями: видно, що люди ці відправляються на полювання. У першій впізнаємо профільний силует Тараса Шевченка. Чия це робота – це ще потребує з'ясування.

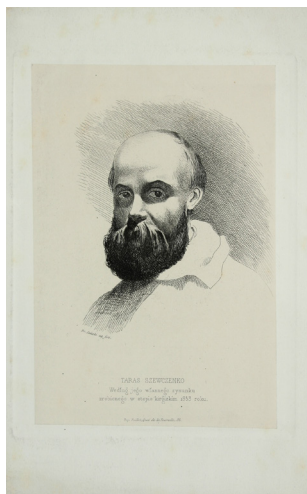
Так само вимагає дослідження акварельний портрет О. Бутакова, виконаний так майстерно, що теж варто пошукати його автора. На акварелях «Дівчинка-киргизка», «Киргиз з блюдцем», «Киргиз і киргизка» показано етнографічний аспект, національний одяг. Нині можна вивчати природу Казахстану і його топоніміку з допомогою малюнків Тараса Шевченка і Броніслава Залеського, двох художників, що їх доля завела у казахську пустелю, яку вони полюбили і подали її образи маларські і словесні.

У фондах Національного музею Тараса Шевченка є також два оригінальних офорти за автопортретом Тараса Шевченка з бородою з підписом «*Imp. Beillet. Quai de la Tournelle. Br. Zaleski*» (Друкарня Бейле. Набережна Турнель. Бр. Залеський). Саме за цим портретом, надрукованим у Парижі, Франція знайомилась з Тарасом Шевченком.

Броніслав Залеський прожив 60 років і похований у невеличкому курортному містечку Ментон на півдні Франції.

Автор невідомий. [На полювання]. Олівець. 1851.

Автопортрет Тараса
Шевченка.
1853. Офорт
Бр. Залеського.

[Тарас Шевченко?,
Броніслав Залеський?].
Портрет
Бр. Залеського. 1850.

Джерела та література:

1. Білецький П. Сторінка образотворчого щоденника Т. Шевченка на засланні // Київська старовина. – 1997. – С. 25.
2. Большаков Л. Н. Їхав поет із заслання. – К., 1977. – 327 с.
3. Борщак Ілля. Шевченко у Франції. – Львів, 1933.
4. Броніслав Залеський. Листи до Аркадія Венгжиновського. – Архів Національного музею Тараса Шевченка. – НД-2444. – Машинопис. Копія.
5. Киевская старина. 1883. – I, II, III. – С. 161-565.
6. Кучерук О. С. Карло Васильович Болсуновський // Археологія. – 1992. – № 3.
7. Листи до Т. Г. Шевченка. – К., Наукова думка, 1993. – 382 с.
8. Паламарчук Г. П. Малюнки Шевченка в альбомі Броніслава Залеського // Збірник праць дев'ятої наукової шевченківської конференції. – К., 1961. – С. 184-203.
9. Паламарчук Г. П. Хроніка однієї подорожі // В літопис шани і любові. – К., 1989. – С. 186-200.
10. Повне видання творів Тараса Шевченка: у 16 т. – Варшава; Львів, 1937. – Т. 12.
11. Радянське літературознавство. – 1971. – № 6.
12. Савичев Н. Ф. Кратковременное знакомство с Тарасом Григорьевичем Шевченко // Воспоминания о Тарасе Шевченко. – К., 1988. – С. 309.
13. Шевченко Тарас. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томів «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – 2003. – 632 с.
14. Шевченко Тарас. Повне зібрання творів: У 12 т. – К.: Наукова думка, 2014. – Т. 10: Мистецька спадщина. Живопис, графіка і скульптура 1851-1857. – 560 с.
15. Bronisław Zaleski. Dwie wycieczki do stepow Kirgizkich. – Warszawa, 1857.
16. Baron d'Avril. Voyage sentimental dans les pays slaves par Cyrille. – Paris, 1876.
17. La vie des steppes kirghises. – Paris, 1865.
18. Rocznik Towarzystwa Historyczno-literackiego w Paryżu na rok 1866. – Paryż, 1867.
19. Slavy Dcera. Choix de poesies Slaves recueillies par Adolph d'Avril. – Paris, 1896.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО І КАТЕРИНА ПІУНОВА: МУЗА, ЩО НЕ ВІДБУЛАСЬ

Є. Савенко

В усьому світі інтерес до життя і творчості діяча української культури Тараса Шевченка у зв'язку з його 200-літтям значно зростає. Дивна справа – непересічним людям, яким був Шевченко, й у житті зустрічаються не менш незвичайні люди. Вони немов притягають один одного і, залишаючись в тіні, підкреслюють та доповнюють постаті великих людей.

Однією з таких непересічних постатей, що зустрічалися Кобзарю, і які мали би вплив на його долю, була Катерина Борисівна Шмідгоф (на сцені Піунова-Шмідгоф). З нею Тарас Шевченко познайомився в Нижньому Новгороді, і навіть мав намір на початку 1858 р. з нею одружитися.

Вона була 16-річною актрисою, молоденькою і привабливою, та маючи дар провидця, Тарас розгледів у ній неабиякий талант і характер. В цьому, напевно, і є геніальність Шевченка – бачити те, що не дано іншим.

Варто відзначити, що досить велика частина знайдених і опублікованих мною матеріалів невідома не тільки широкому колу «шевченкознавців», але і фахівцям Меморіального будинку-музею Т. Г. Шевченка в Києві.

У квітні 2013 р. автор статті був запрошений до Нижнього Новгорода на «Добролюбовські читання» з доповіддю про шевченківські місця в Казані. Сприйняли виступ з великим зацікавленням. Після виступу зав'язалася невимущена розмова. Від Галини Олексіївни Дмитрієвської, заступника директора з наукової роботи Державного літературно-меморіального музею М. О. Добролюбова, вдалося довідатися, що Піунова вийшла заміж, і виїхала з Нижнього Новгорода. Пам'ять цю розмову зберегла. Через деякий час на очі трапилося прізвище Піунова-Шмідгоф, і з дивуванням дізнався, що у 1858 р. вона виїхала з Нижнього Новгорода в Казань. Столиця Татарстану – дивне місто! Людські шляхи і події перепліталися в ньому самим чудесним чином.

Матеріали про К. Б. Піунову-Шмідгоф зберігаються в Національному Архіві Республіки Татарстан та у музеї Казанського академічного драматичного театру ім. В. І. Качалова.

Висловлюю особисту щиро вдячність: Галині Олексіївни Дмитрієвській, заступнику директора з наукової роботи Державного літературно-меморіального музею М. О. Добролюбова, Заслуженому працівнику культури Російської Федерації, лауреату премії Нижнього Новгорода, члену російського Союзу професійних літераторів; Юрію Олексійовичу

Благову, завідувачеві музейними фондами Казанського Академічного театру ім. В.І. Качалова; Леву Мойсейовичу Жаржевському – великому знавцю історичної старовини міста Казані; Лялі Заудатівні Мухаметшиній, співробітниці Національного архіву Республіки Татарстан; Надії Іванівні Орловій, директору Літературно-меморіального будинку-музею Тараса Шевченка в Києві; Володимирові Сильвестровичу Максимюку, кандидату фізико-математичних наук, який має гаряче серце в грудях і беззастережну любов до України в душі. Він був моїм безжалісним критиком і мудрим порадиником. Ці люди надали безцінну допомогу в пошуках, відборі й систематизуванні архівних матеріалів. Низький вам уклін від українського народу й особисто від мене.

Повертаючись з заслання, Т. Шевченко півроку, за розпорядженням уряду, прожив у Нижньому Новгороді. Саме тут опальний поет зустрівся з молоденькою артисткою Катериною Піуною, і навіть намагався на ній одружитися. Позналилися вони в жовтні 1857 р. в нижегородському театрі. Дівчина йому сподобалася, і він почав опікуватися нею.

Незабаром до Нижнього Новгорода приїхав відомий російський актор Михайло Щепкін. Приїхав, щоб зустрітися зі старим своїм приятелем Тарасом Шевченком. Крім того, Щепкін погодився взяти участь у кількох спектаклях нижегородського театру. У числі спектаклів був україномовний водевіль Івана Котляревського «Москаль-чарівник» [5, с. 39]. На прохання Шевченка молоденька артистка Піунова одержала в цьому водевілі головну роль Тетяни. Українські тексти вона чила разом з Шевченком, уроки акторської майстерності одержувала від самого Щепкіна, свого партнера в спектаклі. Шевченко писав про Піунову: «Як доброзичливо подіяв Михайло Семенович на це миле, обдароване створіння! Вона виросла, покращала, порозумнішала» [2, с. 240].

Після від'їзду Щепкіна, 21 січня 1858 р. відбувся бенефіс Піунової. у міській газеті «Нижегородські губернські відомості» від 1 лютого 1858 р. Шевченко надрукував рецензію про удалий творчий дебют артистки. Зрозуміло, на певному етапі вплив Шевченка на молоду акторку був дуже великим. Вона слухала його поради і була вдячна йому, як старшому товаришу. Тарас Шевченко проводив з нею, а також у їхній родині багато часу. Молодші брати і сестри приязно ставилися до нього: «Особливо любили наші малята, – згадувала Піунова, – яких він, як, очевидно, узагалі дітей, міцно любив. Мої брати і сестри радо, бувало, його обліплять, і він з ними цілими годинами забавляється. Співа їм малоросійські пісні» [4, с. 199]. Захоплення поета Піуною посилювалося. У листах до Пантелеймона Куліша і Миколи Костомарова писав він про бажання своє

оженитися, не називаючи імені нареченої. Але цим мріям не судилося втілитися в життя. 30 січня 1858 р. Шевченко просив руки Катерини Піунової у її батьків, але порозуміння не знайшов. Вони згоди не дали.

Не такого чоловіка батьки Катерини бажали для своєї дочки. Повертався Шевченко з заслання, у нього нічого не було, ні хати, ні майна, здоров'я його було підірвано. Катерина не одержала благословення на шлюб з Тарасом, і не знайшла в собі сили послухатися волі батьків.

Про висоту почуттів поета говорить лист Тараса Шевченка до Катерини Піунової від 30 січня 1858 р.: «Я вас люблю, і говорю це вам прямо, без усяких вигуків і захватів. Ви занадто розумні для того, щоб жадати від мене палких освідчень у любові, я занадто люблю і поважаю вас, щоб пускати в діло вульгарності, прийняті у світі. Зробитися вашим чоловіком для мене найбільше щастя, і відмовитися від цієї думки буде важко, але якщо доля вирішила інакше, якщо я мав нещастя не сподобатися вам і якщо повернуті мені вами книги виказують відмовлення, то, що робити, я повинен скоритися обставинам, але у всякому разі ні почуття мої, ні повага до вас не зміняться, і якщо ви не можете чи не хочете бути моєю дружиною, то дозвольте мені залишити собі хоч одну розраду – залишитися вашим другом і постійною відданістю і шанобливістю заслужити ваше добре ставлення і повагу» [3, с. 157].

Згодом почуття Шевченка до Пунової дещо охололи. Дослідники життя Кобзаря сказали про неї чимало негативних слів. Вони широковідомі, і я не стану їх повторювати. Між іншим, Катерина Борисівна за своє життя не сказала жодного поганого слова в адресу видатного сина українського народу. Більш того, в її особистому фотоальбомі знімка Тараса Григоровича знаходилася на самому почесному місці.

Катерина Борисівна Піунова-Шмідгоф (17.11.1843–27.11.1909) [рис. 1] народилася у великій родині. Бабуся, Настасія Іванівна Піунова (у дівоцтві Полякова), у 1820-х рр. була кріпацькою акторкою князя Шаховського. Після смерті князя, з його волі, було видано 300 «вільних», і бабуся, яка була вже першою «трагічною акторкою», вийшла з кріпацтва. Мама в молодості була акторкою, але згодом залишила театр, і господарювала у великій багатодітній родині. Батько з молодості був «танцюристом» також на сцені кріпацького театру князя Шаховського, а потім залишив сцену, і надалі був «управитель справами театру».

Катерина почала з'являтися на сцені з двох років. У шість-сім років «танцювала різні танці». У 1851 р. семирічна дівчинка поїхала до Москви. У московській театральній школі пробула недовго, всього два роки. У 1853 р. повернулася до Нижнього, потім довелося їхати в Кострому

[1, с. 59-60]. Родина жила бідно. «За стіл сідало чотирнадцять чоловік», а працівників було двоє: батько і Катя. Батько одержував небагато, а вона вже 10-25 карбованців на місяць. Батько, Борис Семенович, був дуже суворий. Він працював у театрі, ремесло акторське знав, усе бачив, і помилок не прощав [4, с. 198-199].

Ось як про це згадувала сама артистка: «Пам'ятаю, був такий випадок: я повинна була на сцені сказати свої слова партнеру, повернутися і піти зі сцени. На першій репетиції я повернулася невірною, спиною до публіки, мене поправили, і сказали, що по-вертатися до публіки спиною ніколи не можна – це непристойно, треба так повертатися, щоб бути завжди обличчям до публіки. І на наступній репетиції я зробила поворот правильний, але на спектаклі... О, який жах! Я помилилася й образила естетичні почуття манірної публіки, повернувшись до неї спиною. Від страху у мене підкосилися ноги, і я ледь добігла до своєї вбиральні, схопила своє пальтешко й чимдуж кинулася додому. Моя мати, Феона Іванівна, впустила мене до хати й відразу помітила по моєму обличчю, що в театрі сталося щось недобре. Довідавшись, у чому справа, стала мене корити, не слухаючи ні моїх сліз, ні виправдань. А батько, що бачив зроблену мною помилку на сцені, після закінчення спектаклю, йдучи додому, знайшов на дорозі, випадково, гарний шматок мотузки, схожої на тяж від воза, підняв його і з цією «зброєю» в руках прийшов додому й запитав: «Де Катерина?». Катерина, тремтячи від страху, вийшла, стала «перед грізними очима батька», ну і... так, крутенький був мій батько, і важка була його батьківська рука...» [4, с. 199]. От так викладалася «акторська майстерність».

Пройшовши жорстоку школу, до п'ятнадцяти років Катя Піунова була вже дійсною акторкою, грала усе, що було потрібно: трагедії, комедії, оперети, водевілі зі співом і мелодрами. А от як вона описує свою першу зустріч із Шевченком: «Це було в 1857 році. Під час одного рядового спектаклю, у якому я була зайнята, і у водевілі зі співом «Простушка і вихована», після останнього акту драми в антракті, перед водевілем, наш антрепренер прийшов за куліси з якоюсь незнайомою людиною в змащених чоботях, і показав йому закулісний пристрій нашого театру: наші вбиральні, бутафорську й інші приміщення сцени. Цей незнайомец був великий український поет Т. Г. Шевченко. З деякими акторами антрепренер познайомив Тараса Григоровича. Була йому представлена і я. Я зробила перед Тарасом Григоровичем реверанс, він простягнув мені руку, очі його пильно і ласкаво дивилися на мене. Він посміхнувся і сказав: «Вами я завжди милуюся, коли бачу вас на сцені» [4, с. 201].

Потім було невдале сватання й від'їзд Шевченка в Москву.

А як склалося подальше життя Катерини Піунової? Незабаром, після від'їзду Шевченка, режисер Н. І. Мірцев запросив молоду акторку до Казанського театру [рис. 3]. Її дебют на казанській сцені відбувся 16 вересня 1858 р., на жаль, я не знаю, у якому спектаклі й у якій ролі. Однак відомо, що в Казані вона жила з бабусею Анастасією Іванівною в номерах Акчуріна. Будинок зберігся до наших днів, нині це готель «Джузеппе» у центрі Казані.

У 1860 р. Катя Піунова вийшла заміж за Максиміліана Карловича Шмідгофа (1835–1879), молодого музиканта й актора, підданого Прусії. Тарас Шевченко до свого від'їзду з Нижнього Новгорода зустрічався з родиною Шмідгоф, був знайомий з Максиміліаном Карловичем і дуже добре про нього написав у щоденнику, як про талановитого скрипаля і драматичного артиста. Якийсь час Шмідгофи служили в харківському театрі. А в 1865 р. вони були вже в Казані.

Це був, безумовно, крок уперед, тому що Казанський театр у той час вважався третім серед провінційних театрів після варшавського і нового одеського. Наявність місті університету і великої кількості інтелігентної, передової публіки, змушували керівництво театру мати відповідний репертуар і акторський склад.

У Національному архіві Республіки Татарстан зберігаються афіші Казанського театру за 1868–1872 рр. Чимало часу довелося присвятити вивченню дивовижного світу Казанського театру позаминулого століття. Афіші ці в Канцелярію генерал-губернатора подавав тодішній керівник Казанського театру Н. М. Медведєв. Він, зважаючи на все, був дуже акуратною людиною і талановитим організатором. За спогадами сучасників, мав гарні людські якості і заслужений авторитет серед артистів. В афішах прізвище Піунової писалося з ініціалами і великими літерами [рис. 2]. І те й друге зовсім не типово для Казанського театру того часу. Вона грала головні ролі в спектаклях, що йдуть і зараз:

- «Есмеральда, або Чотири роди любові», драма, твір Гюґо. Есмеральда.
- «Не у свої сани не сідай». Комедія О. М. Островського. Авдотья Максимівна.
- «Гамлет – принц Датський». Трагедія Шекспіра. Офелія.
- «Приборкування перекірливої». Комедія Шекспіра. Катарина.
- «Хатина дядечка Тома». Драма. Еліза.
- «На жвавому місці». Комедія в 3-х діях. соч. О. М. Островського Євгенія Миронівна Вуколе (в афіші написано «пиеса»).
- «Марія Стюарт». Трагедія в 5 частинах Шиллера. Марія Стюарт.
- «Лев Гурич Синичкин або провінційна Дебютантка». Раїса Мишинна Сурмилова.

Уважно вивчаючи афіші за кілька років, бачиш зріст популярності артистки серед казанських глядачів. Її прізвище з ініціалами писалося великими літерами не тільки в загальному списку артистів, що беруть участь у даному спектаклі, але й у заголовках афіш такими ж літерами, як і назва спектаклю. Вона майже 15 років була зіркою Казанської сцени. Нехай не столічної, але все ж досить гідної. У газеті того часу про неї писали: «Шановна артистка К. Б. Піунова-Шмідгоф». В житті їй зустрічалося немало яскравих акторів і драматургів. Усі відзначали, що її ролі у п'єсах Островського були найбільш вдалим. Коли вона репетирувала роль Катерини Кабанової у драмі «Гроза», її консультував сам автор. Вона зуміла глибоко розкрити образ нещасливої Катерини, що не удавалось її сучасникам-акторам.

Вивчаючи матеріали про Піунову, мене зацікавила її жіноча доля. Її чоловік Максиміліан Карлович Шмідгоф помер у 1879 р., коли молодшому синові було три роки. Усього в родині було три сини: старший син Анатолій народився в 1860 р. Був відомим у свій час артистом і драматургом. Починав кар'єру артиста в Казанському театрі, у якому служив двічі: у 1879–1881, та в 1895–1896 рр. Анатолій на початку акторської кар'єри, виступав на сцені разом з матінкою. У «Грозі» Островського Катерина Борисівна грала Катерину Кабанову, а її син – Кудряша. Помер Анатолій Шмідгоф у 1907 р. Середній син Микола народився в 1865 р. Також був талановитим артистом. До революції 1917 р. багато виступав у провінційних театрах. Збереглися дуже доброзичливі рецензії на його виступи в нижегородському театрі, де він грав у п'єсах Горького. В другій половині 40-х рр. – ведучий актор Ленінградського обласного гастрольного театру (згодом перетвореного в театр драми і комедії на Ливарному). Грав у кіно. В одному з фільмів грав гетьмана Павла Скоропадського. Саме він 10 травня 1937 р. передав мемуари К. Б. Піунові до Центрального архіву у Москві. Микола Максиміліанович помер у 1952 р. Молодший син – Георгій (Юрій). Даних про нього вкрай мало. До війни жив у Ленінграді, працював інженером. Помер у 1939 р. своєю смертю. Мав сина Володимира. Ця родина мала прізвище Лебедев-Шмідгоф.

Завідувач музейними фондами Казанського академічного театру ім. В. І. Качалова Юрій Олексійович Благов розмовляв з Володимиром Юрійовичем по телефону двічі. На жаль, Володимир Юрійович Лебедев-Шмідгоф помер 16 червня 2012 р. Автор статті особисто кілька разів намагався зв'язатися з нащадками, і довідатися про родину хоч що-небудь. На жаль, удова Володимира Юрійовича, на всі мої спроби відповіла однозначно – ні. Ніхто не цікавиться минулим родини, ніхто нічого не знає, нікому це не потрібно. Дуже шкода!

Згідно з офіційними даними, у Катерини Борисівни було три сестри і брат. Можливо, було більше, але дитяча смертність у ті роки була висока і вижили тільки ці. Зважаючи на все, сестри на початку 70-х рр. XIX ст. також служили в Казанському театрі. На афішах того часу зазначені, крім самої «Пані Піунової-Шмідгоф», також «Пані Піунова» і дві «дівичі Піунови». На одній з афіш «Пані Піунова» зазначена як «Піунова 2-га». Нерідко всі Піунови грали в один вечір (у ті часи в один вечір давали по дві вистави), і навіть в одному спектаклі. Інші Піунови помітного театрального успіху в Казані не мали.

Також в афішах зазначена була «Пані Шмідгоф». Це сестра чоловіка – Евеліна, яка, до того ж, була громадянською дружиною ведучого актора Казанського театру і режисера Н. К. Милославського (Фридебург). Вона була яскравою жінкою і співачкою з гарним сопрано. Інша сестра чоловіка – Люція, була драматичною артисткою і танцівницею.

В Казані Катерина Борисівна жила біля театру на вулиці попава Гора (зараз вулиця Тельмана). Потім на вулиці нижня Федоровська (зараз це вулиця Федосеевська, що уздовж ріки Казанки) у будинку, що був куплений на її ім'я. У 1874 р. він перебудовувався, був двохповерховим, перший поверх цегельний, другий дерев'яний. У казанському архіві збереглися документи, що стосуються цієї перебудови. Назва документів: «Плани, фасади і розрізи передбачуваного до перебудови дерев'яного на кам'яному житловому поверсі з холодними службами будинку пруської підданої Катерини Борисівни Шмідгоф 1-ої частини м. Казані по вул. Нижне-Федоровській. 16 травня 1874 р. в.о. Головного архітектора Казані Бечко-Друзин». Будинок не зберігся, зараз на цьому місці елітне котеджне селище. (В одному з цих котеджів у 2005 р. жив Президент України Ющенко під час святкування 1000-річчя Казані).

Остання за часом афіша про виступ Піунової у Казані від 22 квітня 1879 р. На афіші надруковано, що це її останній спектакль перед від'їздом. Куди вона виїхала – невідомо. Невідомо також, що її штовхнуло виїхати, хоча, думаю, причин вистачало: чоловік помер, старший син виріс, вийшов на сцену, йому потрібна була допомога.

Катерина Борисівна Піунова-Шмідгоф померла 27 листопада 1909 р. в Казані. За статутом вона мала бути похована на казанському цвинтарі, але в списку похованих її нема. Здавалося, що вона, як дружина лютеранина (підданого Пруссії), під час одруження перейшла в лютеранство і була похована в лютеранській частині цвинтаря. Але там її могили також нема. За допомогою прийшлося звернутися до Віктора Діца (голови німецької ор-

Рис. 1. К. Піунова-Шмідгоф

Рис. 2. Афіші театральних вистав

Рис. 3. Казанський міський театр

ганізації в Татарстані) і він повідомив, що за законом Російської Імперії, який діяв до 1906 р., під час шлюбу з православ'я йти було не можна. Якщо один з молодих був не православної віри, то був зобов'язаний прийняти православ'я. У нашому випадку в православ'я перейшов Шмідгоф, але Піунова стала пруською підданою. Могила акторки так і не знайдена.

Джерела та література:

1. Гациский А. С. Нижегородский театр (1798–1867). – Нижний Новгород: Типография Нижегородского губернского правления, 1867. – 166 с.

2. Шевченко Тарас. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южно-русский». Записи народної творчості. – 2003. – 496 с.

3. Шевченко Тарас. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. Наукова думка, 2001. – Т. 6: Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – 2003. – 632 с.

4. Шмидтгоф Н. М. Воспоминания о Шевченко // Литературный современник. – 1939. – № 3. – С. 198-204.

5. Юшков Н. Ф. К истории русской сцены: Екатерина Борисовна Пиунова-Шмидтгоф в своих и чужих воспоминаниях. – Казань: Тип. губ. правления, 1889. – 87 с.

ДУХОВНІ ТА ПОБУТОВІ ВИТОКИ ТВОРЧОСТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА НА ЗАСЛАННІ І В НОВОПЕТРОВСЬКОМУ УКРІПЛЕННІ

КАЗАХСКАЯ ЗЕМЛЯ – ИСТОЧНИК ТВОРЧЕСКОГО ВДОХНОВЕНИЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО

У. Калижанов

Немногим людям дано стать связующим звеном между двумя народами и культурами. И именно выдающемуся сыну украинского народа Тарасу Григорьевичу Шевченко было суждено внести огромный вклад в культурное наследие не только украинского, русского, но и казахского народа. Поэтому его память особо почитается в Казахстане и бережно хранится его творческое наследие.

Несмотря на то, что на казахской земле прошли самые тяжелые годы ссылки, они оказались вместе с тем самыми плодотворными. И многие свои произведения он посвятил казахскому народу. Поэтому его творческое наследие по сей день служит укреплению дружбы и взаимопонимания между Украиной и Казахстаном, которые связал своей судьбой великий Кобзарь. И его имя всегда стоит рядом с именами Пушкина и Абая. Не случайно в Алматы памятники этим трем ярчайшим поэтам трех разных народов стоят поблизости, в пределах одного-двух кварталов.

Именем Великого Кобзаря названы улицы, его памятники украшают площади городов. И это, конечно, не случайно. Ведь Шевченко первым на евразийском пространстве в своей поэзии и на живописных полотнах столь мощно и правдиво поведал миру о жизни казахов того исторического периода, он понимал их судьбы и разделял их участь, отражая это в своих произведениях.

В 1847 г. 33-летний Шевченко был отправлен отбывать рекрутскую повинность на территорию Казахстана «под строжайшее наблюдение начальства» с запретом писать и рисовать. Орская крепость, куда сначала попал рекрут Шевченко, представляла пустынное захолустье. «Редко, – писал Шевченко, – можно встретить подобную бесхарактерную местность. Плоско и плоско. Местоположение грустное, однообразное, обнажённые серые горы и бесконечная степь...» [4, с. 240]. Но особенно для Шевченко был тягостен запрет писать и рисовать.

В 1848–1849 гг. некоторое утешение дало ему участие в экспедиции по изучению Аральского моря. Ему было поручено срисовывать для отчёта об экспедиции виды Аральского побережья и местные народные типы. Наблюдая за жизнью казахского народа, Тарас Григорьевич в письмах к друзьям выражает свое страстное, неодолимое желание воспроизвести ее в рисунках. В Казахстане чтят имя великого Тараса Шевченко. Для многих поколений украинцев и казахов он стал учителем, его считают сыном двух народов.

Его могучий талант и сила духа вдохновляли многих казахских поэтов. Ярче всех это передал наш народный акын Жамбыл Жабаев:

*Слушал я звонкий напев соловьиный,
Слушал я песни твои, Украина.
В степи летели они по утрам,
Плыли, как лебеди, по водам Днепра.
Песни твои, мой любимый Тарас,
Вместе с народом я слушал не раз:
Горы, склоняясь, и степи внимали
Голосу гнева, страданий, печали.
Черное время тебя истерзало.
Песни железным арканом связало.
Руки твои в кандалы заковало.
В клетке холодной мечты схоронило.
С родиной милой тебя разлучило.
Счастье непознанное отравило.
Пел ты и плакал, великий Тарас [2].*

Говоря о Шевченко, известный казахский писатель, академик Габит Мусрепов писал: «Его беспредельная любовь к своему народу становится выражением любви к народам всей земли, всему человечеству. Ибо истинный народный поэт – интернационалист» [3]. Талантливый переводчик произведений Шевченко на казахский язык Абдильда Тажибаев лаконично назвал его «устаз» – «наставник». Классик казахской литературы Мухтар Ауэзов, назвавший Шевченко «братом нашим, другом нашим», писал, что «Тарас Шевченко, прислушиваясь к скорбным голосам целых поколений кобзарей, зачарованный их думами и впитавший в себя их мелодии многовековых струн, вобрал в свое щедрое и мятежное сердце все самое сокровенное, чем был силен свободолюбивый дух украинцев» [1].

В Казахстане никогда не угасал интерес к творчеству великого поэта. Его стихи в свое время были переведены на казахский язык такими мастерами слова, как Сабит Муканов, Абдильда Тажибаев, Таир Жароков,

Аскар Токмагамбетов, Жумекен Нажмиденов, Касым Аманжолов, Туманбай Молдагалиев, Сырбай Мауленов, Гафу Каирбеков и другие. За прошедшие годы в Казахстане создана библиография трудов, посвященных пребыванию здесь великого Кобзаря. Творческое наследие Тараса Шевченко продолжает и сегодня оставаться в сфере внимания наших филологов и писателей.

Возвращаясь ко времени ссылки поэта с тяжким для творческой личности запретом писать и рисовать, мы можем сказать, что, к счастью, он смог реализовать себя, участвуя в экспедициях, где он мог срисовывать для отчета виды степи, Аральского побережья и местные народные типы, запечатлеть в своих рисунках природу края и быт казахов. Из всего изобразительного наследия Тараса Шевченко периода ссылки, насчитывающего около 450 работ, почти 350 посвящены именно этим темам, что дает нам основание говорить о том, что Тарас Григорьевич Шевченко оставил заметный след в живописи Казахстана.

И хотя он провел в ссылке на Мангышлаке всего семь лет, эти годы стали для него не только ссылкой, но и временем, когда он создал лучшие свои работы – стихи и картины, а память его пребывания на нашей земле бережно хранится казахстанцами.

Даже название города связано с памятью о великом Кобзаре. В форте Шевченко имеется единственный музей Тараса Шевченко за пределами его родины, где настолько полно представлена память об украинском поэте и художнике.

Музейный комплекс разместился на территории бывшего садогорода Новопетровского укрепления. По местным преданиям, именно благодаря Шевченко гарнизонный огород был превращен в парк. И он посадил здесь свою вербу, которая выросла из веточки, прихваченной поэтом из Гурьева. Более сотни лет форт-шевченковцы берегли священное дерево, которое в народе называли «Тарасовой вербой», как самую дорогую реликвию. И хотя верба уже давно сгорела в грозу, а отростки, привезенные с могилы поэта, не прижились, остатки вербы до сих пор хранятся в землянке. Сохранился и колодец, вырытый Шевченко в пору лютой засухи, – он спас от смерти целый аул, расположенный неподалеку от крепости. В то время вода, как сквозь решето, ушла из старых колодцев. Сегодня колодец стоит почти в неизменном виде.

Он писал в своих книгах, как поражен природой этих бескрайних степей, «где даже не на чем остановить взгляд». Одной из самых ярких работ того времени стала картина «Пожар в степи». Великий Кобзарь все удивлялся: ну что может гореть на голой земле?

Самая, пожалуй, знаменитая его картина – «Казашка Катя», но в этом музее она называется «Молитва по усопшим». Эта женщина была служанкой в семье коменданта И. Ускова. Тарас часто бывал у него в саду. Тип женщины-казашки он рисовал именно с Кати. Создавая лирический образ девушки-сиротки, как тонкий психолог и мыслитель раскрывает глубину ее души. При этом сюжет картины тонко передает национальный дух. На лице зажегшей ночник на кладбище возле могилы своих предков девочки застали тревога и страх, но она исполняет долг перед предками.

Примечательно, что Тарас Григорьевич хорошо говорил по-казахски, имел много друзей среди местных людей и часто ходил в гости в аул возле крепости, где слушал песни и легенды, о чем есть записи в его «Дневнике». Во время ссылки произошло новое осмысление и своей родины, и ставшей близкой чужбины. А находящие отражение в его творчестве казахские мотивы не только сглаживали его боль, но и открывали истоки близости народов и чаяний простых людей, которыми жил великий Кобзарь.

Для многих поколений украинцев и казахов Тарас Григорьевич Шевченко стал учителем, его считают сыном двух народов. Образно говоря, он был первым дипломатом, который проложил мост дружбы между Казахстаном и Украиной. И сегодня заложенные великим Кобзарем в его нелегкие годы ссылки ростки дружбы и доверия наполняются новым содержанием. Та память, которую воздаст казахский народ Великому Кобзарю, является ярким свидетельством того, как умеет казахский народ быть благодарными всем просвещенным деятелям, которые созидали на нашей земле, взаимно обогащали культуры.

Проведенные в прошлом году в Казахстане юбилейные мероприятия, посвященные 200-летию со дня рождения Т. Г. Шевченко, стали ярким свидетельством подтверждения высказанного Главой государства в своем Послании народу Казахстана утверждения, что «Мы сделали ценности единства и согласия фундаментом общества, основой нашей особой казахстанской толерантности». И данный шаг станет исполнением поставленной Лидером нации задачи бережно передавать духовные ценности каждому будущему поколению казахстанцев, а в целом Казахстан должен стать обществом прогрессивных идеалов.

В свое время Нурсултан Абишевич Назарбаев участвовал в открытии памятника Тарасу Шевченко в Днепродзержинске, городе своей юности, где он получил почетную профессию металлурга. В ходе торжественной церемонии он подчеркнул, что великий украинский поэт является символом сближения и дружбы двух народов.

Президент Казахстана всегда стремится к сближению наших народов и расширению связей между нашими государствами, сотрудничество которых скреплено десятками соглашений и стремительно развивается. И за этим сотрудничеством всегда будет стоять образ выдающегося сына украинского народа Тараса Григорьевича Шевченко, давно ставшего символом казахско-украинского братства.

Выдающегося украинского поэта, художника и мыслителя Тараса Григорьевича Шевченко мы вспоминаем не только в дни юбилеев или памятных событий, – его творчество всегда современно. Ведь самые активные и плодотворные годы его жизни связаны с Казахстаном. Устоявшийся штамп – «это был период жестокой ссылки» – вызывает сомнение, поскольку именно в это время раскрылся его творческий потенциал, произошло новое осмысление и своей родины, и чужбины, ставшей близкой.

Талант Тараса Шевченко был всеобъемлющим. Он был замечательным поэтом и живописцем. В своих произведениях Т. Шевченко смело призывал народы (и прежде всего родной украинский) к освобождению от тирании, к национальному единству.

Безусловно, он был наделен могучим талантом от природы, он сконцентрировал в себе наиболее характерные национальные черты, силу духа своего народа. Украина для него была матерью и нянькой, а народ ее детьми, и все сердце и думы свои он посвящал своей родине.

Хочу здесь обратиться к факсимильному изданию «Кобзаря» 1840 г., где в одной из своих дум Шевченко пишет:

*Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти!
Виростав вас, доглядав вас —
Де ж мені вас діти?..
В Україну ідіть, діти!
В нашу Україну,
Попідтинню, сиротами,
А я тут загину.
Там найдете щире серце
І слово ласкаве,
Там найдете щиру правду,
А ще, може, й славу..
Привітай же, моя ненько!
Моя Україно!
Моїх діток нерозумних,
Як свою дитину.*

Человечество знает не так много сыновей своего народа, которые оставляют яркий след в истории мировой литературы. Если Абай является непревзойденным великим поэтом казахской степи, а Пушкин – гением русской поэзии, то в Украине нет ярче личности, чем Шевченко. Такие великие мыслители являются маяком, ориентиром в развитии и становлении наций.

Поэтому по сей день благотворное влияние оказывает проникновение в дух и творческое наследие великого Кобзаря, заряжая нас его неутолимимым духом братства, свободы и справедливости.

Источники и литература:

1. Ауэзов М. Брат наш, друг наш / Классики казахской литературы о Т. Г. Шевченко // Посольство Украины в Республике Казахстан [Электронный ресурс]. – URL: <http://kazakhstan.mfa.gov.ua/ru/ukraine-kz/Shevchenko>

2. Жамбаев Ж. Тарас / Классики казахской литературы о Т. Г. Шевченко // Посольство Украины в Республике Казахстан [Электронный ресурс]. – URL: <http://kazakhstan.mfa.gov.ua/ru/ukraine-kz/Shevchenko>

3. Мусрепов Г. «Байтерек» Украины // Казахская библиотека [Электронный ресурс]. – URL: <http://bibliotekar.kz/chitat-knigu-onlain-cherty-yepohi-gabit-/baiterek-ukrainy.html>

4. Шевченко Т. Г. Несчастный // Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 3: Драматичні твори. Повісті. – С. 240-289. [Электронный ресурс]. – URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev308.htm>

САКРАЛЬНЫЕ МОТИВЫ КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Т. Г. ШЕВЧЕНКО

Р. Ергалиева

Значительная часть творчества украинского художника Т. Г. Шевченко посвящена Казахстану, где он провел более десяти долгих лет политической ссылки в Орской крепости и Новопетровском укреплении.

Среди разнообразных, жанровых, пейзажных, портретных произведений Т. Г. Шевченко отчетливо выделяется ряд работ особой тематики. Появление в его творчестве произведений, отражающих интерес ху-

дожника к погребальной обрядности и традиционному культу предков, захоронений святых или просто традиционных надмогильных сооружений казахов и туркменов связано для него как с задачами документальной фиксации объектов, поставленными перед географическими экспедициями, так и с собственным, свойственным художнику интересом к сфере народных обычаев, верований и культов умерших предков.

Также как в большинстве произведений Т. Г. Шевченко в них нет однозначного, прямолинейного подхода к теме, а этнографический мотив тесно соединяется с романтическим или религиозно-мистическим настроением, играющим большую роль в создании полноценного художественного образа.

Данная тематика в его исполнении включает работы разных ракурсов. В широко известном портрете «Казашки Кати» (1857) совершающей древний обряд, описанный художником в своем дневнике, мы находим трансформацию традиционного этнического мотива в русле образа классического идеала женской красоты, в череде своеобразных пейзажных мотивов, рисующих могилы казахских святых и батыров, встречаются очень тонкие по эмоциональному состоянию и выразительные по напряженной энергии произведения.

К числу произведений Т. Г. Шевченко, созданных в русле данной тематики можно отнести такие работы как «Далисмен Мулла Аулье» (1851), «Аульятау» (1851), «Туркменское кладбище в долине Долнапа» (1851), «Ханга Баба» (1851), «Туркменские абы в Каратау» (1851–1857) и другие.

Работы Т. Г. Шевченко, посвященные культуре захоронения предков у казахов и туркменов, вбирают и раскрывают широкий спектр интересов и возможностей художника. В большинстве из них читается как чисто человеческий интерес, так и интерес художника, остановленного красотой и необычностью архитектурных форм и декора степных мазаров, характером причудливой орнаментальной резьбы по камню кулыптасов. Так, в портретной работе «Казашка Катя», выполненной сепией, Т. Г. Шевченко подробно и тщательно выписана резьба на надмогильном камне. Чувствуется, что художник был хорошо знаком с подобным типом рельефов, характерным для Мангышлакского региона.

В акварели «Туркменские абы в Каратау» с тщательным вниманием этнографа зафиксировано своеобразие туркменских надгробий с рельефами, надписями и орнаментальным декором, в работе «Туркменское кладбище в долине Долнапа» запечатлен еще один тип самобытных туркменских мазаров. В акварельном листе «Аульятау» виднеющиеся на вершине гор Каратау остатки надгробных сооружений скорее предлог для

создания мистики ночного пейзажа, тогда как в произведении «Ханга Баба», изображающем ущелье, поросшее тутовником, на фоне древних могил, дух романтического художника вновь соединяется с настроем пытливого этнографа.

Мотив одинокого дерева и редких садов – оазисов также типичен для пейзажей Т. Шевченко – «Джангисагач», «Ханга Баба», «Сад вблизи Новопетровского укрепления». Через природу Т. Шевченко-художник и поэт наиболее близко соприкасается с духовной жизнью кочевников, казахов и туркмен. Образ одинокого дерева в пустыни – как святыни и чуда восплаемого в легендах и преданиях кочевников, как знак бессмертия и символ жизни в росписях мазаров, в орнаментальной резьбе кулпытасов волновало и восхищало художника.

Судить о том, насколько поверья и легенды казахов находили отклик в душе художника можно и по тому, что они отображаются в творчестве Т. Г. Шевченко и в визуальной, и в вербальной форме. Так легенда о священном дереве, запечатлена им и в его поэзии (стихотворение «Топор был за дверью у господ бога») и в ряде рисунков и акварелей.

Эти мотивы – дерево, одиноко стоящее в пустыне, куст, пробивающийся к свету среди камней, сад в пустыне – были им восприняты и как метафоры, аналоги его представления о душе и свободе, и в то же время переданы с тщательным вниманием к их внешнему узнаваемому облику. Рисунок в этих работах Шевченко порывист, но одновременно и тщателен, подчас даже скрупулезен. Карандаш и кисть художника следят последовательно за каждым изгибом ветвей, сочетаниями сухих и покрытых листвою веток. Ощутимо как натура пленяет художника, ведет его к передаче на бумаге своей причудливой, непосредственной красоты.

Прост и почти незамысловат мотив одинокого дерева в одном из первых обращений Т. Г. Шевченко к изображению дерева в акварели «Джангисагач» (1848). Раскидистое дерево с изломанными ветвями на фоне ровного горизонта степи передано им в документальном, почти «портретном» жанре. Лишь специфический присущий манере художника явный контраст между густой тенью стволов и высветленным небом придает ощущение определенного эмоционального напряжения, намек на мистический подтекст изображаемого.

В разных трактовках передан Т. Г. Шевченко мотив священного дерева или сада в этом лишенном растительности, пустынном для глаз малоросса крае. Безлиственными и скорбными, вопиющими о пощаде или милосердии возникают священные тутовники в его работе «Ханга Баба» (1851). Растущие неподалеку от могилы святого они, по всей видимости,

олицетворяли для художника представление о непростом жизненном пути и судьбе святого.

Акварель «Далисмен Мулла Аулье» (1851) подробно описывает характер и детали могилы святого Далисмена, находящейся вблизи Ширкала, и в то же время эта работа наполнена тонкой и светлой эмоциональной энергией. Особенности свойственной Т. Г. Шевченко художественной манеры, его умение выстроить выразительную композицию или выбрать наиболее удачную точку зрения на изображаемый объект наиболее очевидно проявляются при сравнении с офортами Б. Залесского, выполненными с сепий и акварелей Т. Г. Шевченко, вошедшими в альбом «Жизнь киргизских степей», вышедший в Париже в 1865 г. Значительная часть произведений Т. Г. Шевченко была повторена для этого издания Б. Залесским в технике офорта.

Небезынтересно не только сравнить акварель и офорт, но и привести дневниковую запись Т. Г. Шевченко, связанную по сюжету с работой «Далисмен Мулла Аулье» а также отрывок из текста Б. Залесского «Могила киргизского святого, вошедший в вышеназванный альбом. Т. Г. Шевченко пишет: «Туркмены и киргизы святым своим (аулье) не ставят подобно батырям, великопленных абу (гробниц), на труп святого наваливают безобразную кучу камней, набрасают верблюжьих, лошадиных и бараньих костей, остатки жертвоприношений, ставят высокий деревянный шест, иногда увенчанный копьём, увивают этот шест разноцветными тряпками и на том заканчиваются почести святому» [2, с. 94]. Далее в дневнике идет описание могилы обычного человека, или по Т.Г. Шевченко «грешника», отличающееся большей роскошью сооружения и сложностью ритуала. Очевидно, что художник не только стремится подробно записать эту, услышанную им информацию, но и высказать письменно свои собственные рассуждения на морально-нравственную тематику.

В текстах Б. Залесского сохранилось также достаточно подробное описание могилы мусульманского духовника Далисмена. При этом он пишет: «В степи очень много могил святых, они отличаются от других воткнутыми шестами. Каждая часть степи имеет своих особых святых, а вокруг их могил понемногу образуются кладбища, так как киргизам нравится хоронить там своих покойников. Ничего не зная о своем собственном прошлом, они не далеко ушли и в знаниях о святых. Когда спрашиваешь об этом, они обычно отвечают, что он был набожен, помогал своим ближним, вел благочестивый образ жизни, соблюдал большие посты, никогда не пил кумыс, а пил только айран. Киргизы, которые к тому же любят поест, испытывают огромное уважение к добродетели трезво-

сти. Понятие святости зиждется у них на морали. ... чтобы прослыть святым, надо жертвовать собой, преодолеть свои слабости, нужно быть альтруистом. Их понимание святости на уровне примитивных пастушеских племен и не идет дальше изречений из библии» [1, с. 121-123].

Очевидно, что в рассуждениях Т. Г. Шевченко при всем их лаконизме есть отчетливая потребность соблюдать точность информации, присутствует более позитивное, доброжелательное отношение к чужим нравам и обычаям. В высказываниях же Б. Залесского возникает необоснованная привязка казахских представлений о святых к изречениям из Библии, вполне ощутим взгляд свысока на «киргизскую» мораль и знания, подача этнографического материала скорее в ракурсе экзотики.

Во многом именно эта разница в подходе, а не столько разница в характере изобразительных техник, которую, конечно, нужно учитывать, обусловила стилистические и интонационные различия между произведениями Т. Г. Шевченко и офортами Б. Залесского, вошедшими в его парижский альбом «Жизнь киргизских степей».

Мягкая, нюансированная в цвете и настроении эмоциональная подача материала казахского кочевого быта Т. Г. Шевченко, становится у Б. Залесского более резкой, контрастной и более одноплановой. Так, выразительность акварели Т. Г. Шевченко «Далисмен Мулла Аулье» при сочетании в ней ослепительного солнечного света, льющегося в пещеру с небес, и мягкой затененности её внутреннего пространства, при всем том строится на принципе гармонии, слаженном единстве всех выразительных средств. Отсюда в сознании возникает идея слитности, единения человека и природы, рода человеческого и мироздания, прочувствованная Т. Г. Шевченко в психологии и жизненном укладе казахов и отчетливо переданная им в своих произведениях.

Резкий контраст светотени, собственно и так присущ технике офорта, отличает лист «Могила киргизского святого», созданный Б. Залесским на изобразительном материале акварели Т.Г. Шевченко «Далисмен Мулла Аулье». Этот усиленный контраст, противопоставление освещенных, залитых солнцем пространств неба и земли и затененных планов, особенно резких во внутренней части пещеры создает отсутствующую у Т. Г. Шевченко атмосферу напряженности.

Каждая часть и деталь композиции в таком решении получает дополнительный акцент, они усилены и как бы преувеличенно гротескны. Если у Т. Г. Шевченко все части и детали в работе тяготеют к цельности и спокойному взаимодополнению, то в офорте Б. Залесского подчеркнуто начало противопоставления, контраста.

В итоге, если в экзотическом мотиве у Т. Г. Шевченко преобладает интонация общечеловеческого звучания, без усилий возникающего проникновения в чужой, новый для него мир казахов – кочевников, то у Б. Залесского ощутимо нагнетается именно экзотический, чуждый, даже в какой-то степени, варварский оттенок происходящего.

Замена одного из персонажей – рисующего художника, возможно, автопортретного героя, что было присуще рисункам Т. Г. Шевченко, Б. Залесским на облаченных в полосатые халаты, остроконечный калпак и плоскую тибетейку двух персонажей явно восточного вида подчеркивает подобную перестановку акцентов.

При сравнении большинства сепий и акварелей Т. Г. Шевченко с выполненными на их основе офортами Б. Залесского, весьма мастерски и эффектно выполненными, становится очевидным полное отсутствие у Т. Г. Шевченко потребности в гиперболизации впечатления и усиления внешней выразительности мотива. И если благодаря офортам Б. Залесского у зрителя почти всегда возникает представление о суровой и устрашающей красоте природы Казахстана, то от произведений Т. Г. Шевченко остается гораздо более многогранное и притягательное представление о казахской земле.

Проведенное сравнение еще раз подтверждает способность Т. Г. Шевченко, вне зависимости от того, какой мотив он отображает в своем произведении, в каком жанре, пейзажном, бытовом или портретном, он воссоздает образы кочевой жизни казахов, воспринимать увиденное с точки зрения общечеловеческих представлений.

Уровень внутренней культуры Т. Г. Шевченко дает ему возможность видеть в чужом облике представителей иной расы таких же, как он людей, уважать их незнакомые и может быть даже непонятные обычаи и порядки, с глубокой искренностью воспринимать их чувства и с открытой душой принимать обаяние новых для него ландшафтов.

Социальный ли фактор, характерный для Т. Г. Шевченко, сосланного за свои демократические убеждения, национальный ли фактор принадлежности к малороссийской нации, сыграл свою роль в формировании у художника подобного глубоко гуманистического и позитивного настроения в восприятии казахов, их нравов, ритуалов и природы. В любом случае, во многом именно благодаря этому настрою, Т. Г. Шевченко удалось запечатлеть правдивые, эмоциональные и взволнованные мотивы сакральных культов казахов, ценность которых не только не теряется, а напротив возрастает во времени.

Источники и литература:

1. Залесский Б. Жизнь казахских степей / пер. с франц. Ф.И. Стекловой, Б.И. Садыковой. – Алматы: Онер, 1991. – 192 с.
2. Шевченко Т. Г. Дневник [предисл. И. Айзенштока; примеч. и подгот. текста С. Шаховского]. – М.: Гослитиздат, 1954. – 337 с.

ВОСТОЧНЫЕ МОТИВЫ В ТВОРЧЕСТВЕ Т. Г. ШЕВЧЕНКО

Т. Лебединская

Восток, его культура, этнография, быт, нравы, обычаи, психология издавна привлекали внимание украинских литераторов. В определенной степени это обуславливалось, очевидно, тем, что Украина географически тяготеет к огромному региону Восточного Средиземноморья и Турции, в процессе своего развития имела с ними длительные, разнообразные контакты. Важно и то, что интересы культурных слоёв, как русского, так и украинского общества неизменно обращались к истории Востока: Древнему Египту, Междуречью, Палестине и сопредельным странам. Особое распространение указанные тенденции получили с начала прошлого столетия, когда участились путешествия в Африку и Азию, ярко выразилась восточная политика, расширились одновременно культурные, дипломатические, торговые и прочие связи с Египтом, Персией, Индией и т.д. Несомненная склонность к познанию восточного мира и отражению его в художественных произведениях была присуща Т. Г. Шевченко. Истоки, характер, размах, глубина и значение этих сторон деятельности и творчества великого украинского поэта пока еще мало исследованы. Нами предпринимается попытка установить объём знаний Великого Кобзаря о Востоке, источники их получения, а также в общих чертах проанализировать преломление накопленной информации, восточные традиции в его поэзии и прозе.

Непосредственное формирование интереса к Востоку складывалось у Т. Г. Шевченко под влиянием целого ряда факторов, Первым из них, пожалуй, является учеба в Петербургской Академии художеств, где для учеников было обязательным написание картин на библейские сюжеты, действие которых в значительной части разворачивается в Палестине, Сирии, Египте, на островах Крит и Кипр. Создание таких полотен

требовало предварительного изучения соответствующих материалов и реалий – оружия, одежды, бытового колорита, фауны, флоры и т.д. Несомненно, что определенное влияние в этом плане оказывали также поездки многих выпускников Академии художеств на Ближний Восток, их личные впечатления, которыми они охотно делились по возвращении, привозимые с собой экзотические предметы, зарисовки с натуры.

Особенно следует отметить посещение стран Восточного Средиземноморья учителем Т. Г. Шевченко, известным художником К. П. Брюлловым. Интерес к Востоку у воспитанников Академии художеств пробуждался, кроме того, при посещении Эрмитажа, куда водил их К. П. Брюллов и где воображение поражали не только шедевры античного, но и восточного искусства. Источником знаний Т. Г. Шевченко о Востоке, несомненно, являлись контакты с петербургскими востоковедами и в первую очередь с арабистом Осипом Ивановичем Сенковским. Знакомство их, очевидно, состоялось при посредничестве К. П. Брюллова. Арабист часто бывал в мастерской знаменитого художника. Насколько часто встречались Т. Г. Шевченко и О. И. Сенковский, сказать трудно. Одну их встречу нам удалось установить по воспоминаниям Н. А. Марковича, украинского историка, писателя и этнографа. Встреча состоялась 9 мая 1840 г. В своих записках, описывая круг знакомых, завсегдатаев литературно-музыкальных вечеров, Н. А. Маркович упоминает присутствие и Т. Г. Шевченко, и О. И. Сенковского.

Контакты и беседы Великого Кобзаря и барона Брамбеуса могли иметь место также на литературно-музыкальных вечерах у писателя и переводчика А. Н. Струговщикова, сотрудника журнала «Библиотека для чтения», редактором и издателем которого, как известно, был О. И. Сенковский. Характерно, что, перечисляя гостей одного вечера, А. Н. Струговщиков упоминает Т. Г. Шевченко и пишет, что отсутствовали О. И. Сенковский и А. С. Даргомыжский. Отсюда можно сделать вывод, что встречи этих людей были более или менее постоянны. Эту мысль подтверждает косвенно и тот факт, что О. И. Сенковский написал первую рецензию на «Кобзарь». Она была опубликована в его журнале 30 марта того же года (1840). «Лишь только Пушкин умер...» [1, с. 14], – отмечает О. И. Сенковский, как сразу встал вопрос, а «есть ли на Руси поэт?...» [1, с. 14]. И далее дает ответ: «...по временам доходят до нашего слуха прекрасные песни, отрадные явления, носящие на себе отпечаток несомненного дарования. К таким явлениям принадлежит «Кобзарь», господина Шевченко» [1, с. 14].

Рецензия, однако, носила двойственный характер. О. И. Сенковский выразил сожаление, что «стихи – не русские; что они писаны на особенном провинциальном наречии...» [1, с. 14]. Затем он снова подчеркивал поэтический талант Т. Г. Шевченко и отмечал: «На каком бы языке он ни писал, он – поэт. Он умеет чувствовать и высказывать чувство свое ловким стихом; на каждом произведении его лежит печать поэзии, которая идет прямо к сердцу» [1, с. 14].

В познании Востока Т. Г. Шевченко помогло изучение литературы на восточные темы. Лично ему принадлежала книга «Путешествия к святым местам» В. Григоровича-Барского, изданная в 1778 г., где приводится подробное описание Египта, Палестины, Сирии и других стран Восточного Средиземноморья. Поэт пользуется богатой библиотекой К. П. Брюллова. Описывая работу в этой библиотеке, герой автобиографической повести «Художник» вспоминает: «...теперь читаю «Историю крестовых походов» Мишо. Мне она нравится лучше всех романов» [3, с. 151].

Т. Г. Шевченко также была известна книга А. С. Норова «Путешествия» в пяти томах – по Палестине, Египту, Нубии и Малой Азии. В его дневнике от 20 июля 1857 г. со ссылкой на А. С. Норова приводится пример схожести мусульманской и христианской религий. «Ильин день... – пишет Т. Г. Шевченко – ...У палестинских магометан (если верить Норову) он пользуется таким же почетом, как у евреев и христиан» [4, с. 63].

Следует отметить, что Т. Г. Шевченко хорошо знал и пользовался семнадцатитомным «Энциклопедическим словарем» Плюшара, в котором впервые в России был широко представлен восточный отдел. Основным редактором отдела был О. И. Сенковский, которому помогали его ученики В. В. Григорьев и П. С. Савельев.

Наряду с научными изданиями источником знаний Т. Г. Шевченко о Востоке явилась художественная литература. Поэт любил многие произведения Д. Байрона, А. С. Пушкина на восточные темы, увлекался поэмой А. Мицкевича «Фарис». В его письме к Б. Залесскому от 10 февраля 1857 г. приводятся следующие строки из этой поэмы: «Мало воздуха всей Аравии наполнить мою свободную грудь» [5, с. 120]. Так чувствовать и высказывать чувство свое ловким стихом! На каждом произведении его лежит печать поэзии, которая идет прямо к сердцу.

Определенную роль в восприятии Великим Кобзарем Востока сыграл журнал «Библиотека для чтения», где постоянно печатались этнографические, географические, исторические материалы по Сирии, Египту и другим странам. Интерес к Востоку в те годы был

неслучаен, – стимулировался не только внутренней необходимостью расширения знаний, но и активной восточной политикой царского правительства. В этих условиях становится понятным стремление русского общества к изучению Ближнего Востока – его культуры, торговли, промышленности. «Библиотека для чтения» отвечала этим запросам.

Наряду с О. И. Сенковским активное участие в работе редакции журнала принимали востоковеды-арабисты П. С. Савельев, Х. Д. Френ, В. В. Григорьев, которым принадлежат как переводы с арабского языка, так и научные статьи, оригинальные публикации. Таким образом, можно говорить о целой плеяде русских ориенталистов, формировавших общественное мнение той эпохи по Ближнему Востоку. Т. Г. Шевченко читал этот журнал, он упоминает о нем в дневнике, который вел, находясь в ссылке. Отметим попутно, что в «Библиотеке для чтения» неоднократно печатались рецензии на произведения Т. Г. Шевченко, именно здесь в начале 1856 г. появился первый перевод стихов украинского поэта на русский язык «Нащо мені чорні брови» (Думка).

Особо следует упомянуть о том, что богатый материал по Востоку Т. Г. Шевченко мог почерпнуть из личного знакомства с путешественником и писателем, начальником Азиатского департамента Е. П. Ковалевским. По приглашению египетского правителя Мухаммеда Али Е. П. Ковалевский проводил исследования в Египте, Абиссинии, Судане и Ливане. Т. Г. Шевченко бывал у него дома и можно предположить, что разговоры на восточные темы возникали у них неоднократно. Симптоматично, что многие восточные аллегории и реалии, а также поэма «Мария» появились в годы, непосредственно следовавшие за знакомством с Е. П. Ковалевским.

Переходя к анализу отражения восточной тематики в творчестве Т. Г. Шевченко, в первую очередь, необходимо рассмотреть произведения, целиком посвященные Востоку. Крупнейшим среди них является поэма «Мария». Религиозный миф служит только канвой поэмы, на основе которой выткана яркая картина материнской любви и скорби. Действие разворачивается в Египте:

*З-за Нілу сфінкси, мов сичі,
Страшними мертвими очима
На тебе дивляться. За ними
На голому піску стоять
По шнуру піраміди в ряд,
Мов фараонова сторожа,
І ніби фараонам знать*

*Вони дають, що правда Божа
Встає вже, встала на землі.
Щоб фараони стереглись [6, с. 606].*

Чутье мастера помогло Т. Г. Шевченко создать удивительно поэтические строки. Пирамиды он называет сторожами фараонов. Сфинксов сравнивает с сычами – птицей, которая не водится в Египте, но образ которой понятен украинскому читателю. Мария с сыном бежит, спасаясь от погони, по Мемфисской дороге, нанимается к Копту прядильщицей шерсти. Характерным для поэмы является единое понимание многих сторон повседневного быта в Египте и в Украине. На наш взгляд, этот прием (культурный синтез) выполнен для того, чтобы не акцентировать внимание на восточных особенностях, а сделать стих как можно более доступным. Т. Г. Шевченко не отягощает «Марию» восточными реалиями, а выдвигает на первый план человеческие чувства:

*У Нілі скупанеє спить
У пелюшках долі, під вербою,
Дитяточко. А між лозою
З лози колисочку плете
Та плаче праведная Мати,
Колиску тую плетучи.
А Йосип заходився хату
Із очерета будувати,
Щоб хоч укритися вночі [6, с. 606].*

Вводя слово «верба», которое преимущественно у потребляется в Украине, – дерево это служит своеобразным символом (и в Египте вообще не растет), – Т. Г. Шевченко тем самым использует тот же прием: местами кажется, что в Египет перенесена фауна Украины, быт украинцев. Поэт воспринимает Восток сквозь призму украинской действительности.

К восточной тематике относится также стихотворение «Кума моя і я», в котором Петербург сравнивается с Древним Египтом, а Петропавловская крепость – с пирамидой. И там, и там одинаково темно.

В отличие от других писателей при описании Востока Т. Г. Шевченко полностью исключает экзотику, помпезность и пышность. Это характерно для поэмы «Марія», стихотворения «Кума моя і я», для многочисленных произведений, где используются восточные реалии, образы, сравнения.

Записи в дневнике свидетельствуют о том, что Т. Г. Шевченко готовил материалы, для того чтобы написать эпопею «Сатрап и Дервиш». «В ожидании утра, – читаем мы в дневнике поэта от 19 июля 1857 г., – я на этом полновесном фундаменте построил каркас поэмы вроде «Анджело»

Пушкина, перенеся место действия на Восток... Не знаю только, как мне быть с женщинами. На Востоке женщины – безмолвные рабыни. А в моей поэме они должны играть первые роли. Их нужно провести, как они и в самом деле были...» [8, с. 159]. В жизнь идея создания эпопеи не была претворена.

Необходимо отметить, что восприятие некоторых образов у Т. Г. Шевченко опосредованно, и это прослеживается. Например, в «Египетских ночах» у А. С. Пушкина мы читаем:

Чертог сиял.

Гремели хором

Певцы при звуке флейт и лир [2, с. 386].

У Т. Г. Шевченко эти строки звучат так:

І в термах оргія. Горять

Чертоги пурпуром і златом [6, с. 569].

Поэт довольно часто использует восточный материал в качестве аллегорий, реалий, образов и сравнений. Это делается иногда штрихами, краткими набросками, иногда служит основой произведения.

В строках «В Египті темному, у нас, // І понад Індом і Евфратом» [6, с. 633] царская Россия сравнивается с отсталыми странами Востока. В произведении «Художник» Т. Г. Шевченко именует Петербург «Пальмирой», красивую женщину в повести «Музыкант» сравнивает с Клеопатрой, игру Клеопатры называет «прелестью», а в повести «Капитанша», описывая пасхальный стол, отмечает: «...Боже, чего на этом столе не было! И все это было в самых гомерических размерах. Бабуся, вертевшаяся около стола, казалась мухой против колоссальной пирамиды из теста, называемой паской. По сторонам пирамиды, как египетские сфинксы, по несколько в ряд лежали не поросята, а целиком зажаренные огромные кабаны с корнями хрену в зубах» [7, с. 359].

Т. Г. Шевченко применяет восточные поговорки, по-своему преобразуя их. В письме к Е. П. Ковалевскому от 23 апреля 1860 г. он пишет: «Легче верблюду в угольное ухо пройти, нежели доброму художнику среди бела дня оставить свою рабочую (мастерскую. – Т. Л.)» [8, с. 539].

Отдельно следует остановиться на характерном для Востока образе соловья и розы. Этот символ широко использовали Фирдоуси, Фарид Зт-Дин, Аттар, Саади, другие персидские и арабские поэты.

Поэтическим фоном стихотворения Т. Г. Шевченко «На вічну память Котляревському» является соловей и калина. Восточный образ трансформирован, приспособлен к украинским условиям. Однако сущность его в той или иной мере осталась прежней: соловей неразлучен со своей подругой.

*Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину,
Над водою гне з вербою
Червону калину,
На калині одиноке
Гніздечко гойдає.
А де ж дівся соловейко?
Не питає, не знає.*

*.....
Отож гляну та згадаю:
Було, як смеркає,
Защебече на калині –
Ніхто не минає [6, с. 34-35].*

Голосистую птицу и растение, столь привычные для Украины, мы встречаем и в ряде других произведений Великого Кобзаря. Едва ли можно предположить, что заимствование образа было непосредственное, ибо соловей и роза встречаются в произведениях Лафонтена, Д. Байрона, А. С. Пушкина, а соловей и калина воспеваются в украинских народных песнях.

Восток нашел отражение в творчестве Т. Г. Шевченко не только как писателя, но и как художника. Важную роль здесь сыграла десятилетняя ссылка поэта в Среднюю Азию, где он увидел по его словам «много оригинального, еще нигде не виданного...» [8, с. 363], лично познакомился с исламом, бытом и нравами киргизов, таджиков, узбеков, татар, наблюдал обычаи, религиозные обряды, колоритные фигуры и лица. Они «так живописны – отмечает художник – так оригинальны и наивны, сами просятся под карандаш...» [8, с. 342]. Впечатления, полученные в Средней Азии, Т. Г. Шевченко обобщил и соединил с ранее имевшимися знаниями по Востоку. Многие из них получили своё воплощение в его картинах.

Наиболее интересна в этом отношении акварель «В гаремі» (1843 г.), для написания которой необходимо было хорошо знать предметы быта, убранства внутренних помещений мусульманского дома. Изображение восточной утвари мы находим также в сепиях «Самарянка» (1856 г.), «Пісня молодого туркмена» (1851–1857) и на других работах.

Итак, отражение Востока в литературном творчестве Т. Г. Шевченко велико и многогранно. Специфическими для нас являются пять форм:

- 1) создание оригинальных произведений на восточную тематику, причем преимущественно использования национальной адаптации;
- 2) подражание;

- 3) інтерпретація;
- 4) використання аллегорических форм і народного фольклора;
- 5) використання восточних знань в літературних произведениях.

Источники и литература:

1. Библиотека для чтения. – С.-Петербург, 1840. – XXXIX.
2. Пушкин А. С. Полное собрание сочинений в десяти томах. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – Т. VI.
3. Шевченко Тарас. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 4: Повісті. – 2003. – 600 с.
4. Шевченко Тарас. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 5: Щоденник. Автобіографія . Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. – 2003. – 496 с.
5. Шевченко Тарас. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 6: Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – 2003. – 632 с.
6. Шевченко Т. Г. Твори в трьох томах. – Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1955. – Т. I.
7. Шевченко Т. Г. Твори в трьох томах. – Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1955. – Т. II.
8. Шевченко Т. Г. Твори в трьох томах. – Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1955. – Т. III.

ТЕМА УКРАЇНИ У «НЕВОЛЬНИЧИЙ ПОЕЗІЇ» ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

М. Пилипак

Однією із провідних тем у творчості Т. Г. Шевченка є образ України. Особливо виразно дана тематика простежується у поезії періоду заслання.

У квітні 1847 р. за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві Тараса Шевченка арештували і привезли у Петербург. На час слідства поета утримували в казематі III-го відділу. Саме під цією назвою «В казематі» Кобзар пише тринадцять поезій у наступній послідовності: «Ой одна я, одна...», «За байраком байрак...», «Мені однаково, чи буду...», «Не кидай матері, казали...», «Чого ти ходиш на могилу?...», «Ой три шляхи широкії...», «Весенне сонечко ховалось...», «Садок вишневий коло хати...», «Не спалося, а ніч, як море...», «Рано-вранці новобранці...», «В неволі тяжко, хоча й волі...», «Чи ви ще зійдетеся знову?...», «Понад полем іде...».

У цьому циклі – думки, настрої, життєві спостереження Шевченка, характерні й для наступних творів періоду заслання. Тут уперше з'являються мотиви неволі, в яких настрої туги за Батьківщиною поєднуються з утвердженням незламності переконань і поглядів поета.

У вірші «Мені однаково, чи буду...», чорний смуток і безнадію ув'язнення долає авторське почуття глибокого патріотизму:

*Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині –
Однаковісінько мені...
...Та неоднаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять...
Ох, не однаково мені [1, с. 13].*

У поезії «Ой три шляхи широкії» Шевченко показує трагічне становище в житті України, пов'язане з тогочасним суспільним ладом. Кобзар засуджує владу, яка руйнує щастя українців, чинить перешкоди повноцінному їх життю:

*Ой три шляхи широкії
Докупи зійшлися.
На чужину з України
Брати розійшлися.
Покинули стару матір.
Той жінку покинув,
А той сестру. А найменший –
Молоду дівчину... [1, с. 16].*

Пророкування своєї долі вбачаються у вірші «В неволі тяжко, хоча й волі»:

*...Холоне серце, як згадаю,
Що не в Україні поховують,
Що не в Україні буду житъ,
Людей і Господа любить [1, с. 19].*

Незважаючи на своє становище Кобзар закликає любити та шанувати рідну землю свою Україну:

*...Свою Україну любить,
Любить її... Во время люте,
В остатню тяжкую минуту
За неї Господа молить [1, с. 20].*

Усі вірші цього циклу різні за настроєм, мотивами, ритмікою, проте їх об'єднує задум автора: сум за рідним краєм і переживання ліричного героя за долю України.

У червні 1847 р. Шевченка привезли до Оренбурга, звідти до Орської фортеці, де він мав відбувати солдатську службу. В Орській фортеці поет написав 21 твір. Серед інших і вірш «N.N. («Сонце заходить, гори чорніють...»)), в якому ліричний герой з далекої чужини лине у рідний край:

*...А я дивлюся... і серцем лину
В темний садочок на Україну... [1, с. 35].*

Після понад однорічного перебування у засланні Шевченко пише вірш «Не гріє сонце на чужині», в якому відчувається втрата оптимізму у покращенні його долі:

*Не гріє сонце на чужині,
А дома надто вже пекло.
Мені невесело було
Й на нашій славній Україні...
...Нігде невесело мені,
Та, мабуть, весело й не буде
І на Украй[ні], добрі люде,
Отже таки й на чужині... [1, с. 38].*

Згадуючи часи свого перебування в Переяславі та на Переяславщині у серпні й листопаді – грудні 1845 р. Шевченко пише поезію «Сон» («Гори мої високії...»). У ній – мотив туги за рідним краєм своєрідно переплітається з роздумами про трагічні події в історії України. Ліричний герой за Україну готовий проклясти Бога і пожертвувати власною душею:

*...Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю! ... [1, с. 40].*

У поемі «Іржавець», у монолозі, зверненому до України, Шевченко говорить про долю України в минулому і сучасному:

*...Боже мій з тобою!
Мій краю прекрасний, розкошаний, багатий!
Хто тебе не мучив? Якби розказать
Про якого-небудь одного магната
Історію-правду, то перелякать
Саме б пекло можна. А Данта старого
Полупанком нашим можна здивувать.
І все то те лихо, все, кажуть, од Бога!
Чи вже ж йому любо людей мордувать?
А надто сердешну мою Україну.
Що вона зробила? За що вона гине?
За що її діти в кайданах мовчать?... [1, с. 45].*

Наступною поемою, написаною в Орській фортеці є поема – «Чернець»:

*У Києві на Подолі
Було колись... І ніколи
Не вернеться, що діялось,
Не вернеться сподіване,
Не вернеться... А я, брате,
Таки буду сподіватись,
Таки буду виглядати,
Жаю серцю завдавати... [1, с. 49].*

Так пише поет у вступі, заявляючи про свою віру у поворот минулого, у поворот української волі, самостійності, власної державності.

В тяжкі будні солдатської муштри поет не перестає працювати, пише про долю України, думками лине у рідні краї:

*І ніби сам перелечу
Хоч на годину на Вкраїну,
На неї гляну, подивлюсь,
І, мов добро кому зроблю,
Так любо серце одпочине.
Якби сказать, що не люблю,
Що я Україну забуваю
Або лукавих проклинаю
За те, що я тепер терплю... [1, с. 70].*

В поезії «Ой гляну я, подивлюся» Шевченко не втрачає надії, сподівається бути вільним хоч на старості:

*Ой гляну я, подивлюся
На той степ, на поле;
Чи не дасть Бог милосердий
Хоч на старість волі.
Пішов би я в Україну,
Пішов би додому,
Там би мене привітали,
Зраділи б старому... [1, с. 77].*

Понівечену Україну часів польського гніту згадує Шевченко у вірші «І виріс я на чужині»:

*А як не бачиш того лиха,
То скрізь здається любо, тихо,
І на Україні добро.
Меж горами старий Дніпро,
Неначе в молоці дитина,
Красується, любить
На всю Україну.
А понад ним зеленіють
Широкії села,
А у селах у веселих
І люде веселі.
Воно б, може, так і сталось,
Якби не осталось
Сліду панського в Україні... [1, с. 120].*

Надії та сподівання Шевченка повернутись в Україну вбачаються у рядках вірша «Заросли шляхи тернами»:

*Заросли шляхи тернами
На тую країну,
Мабуть, я її навіки,
Навіки покинув.
Мабуть, мені не вернутись
Ніколи додому?
...І умерти!.. О Господи!
Дай мені хоч глянуть
На народ отой убитий,
На тую Украйну!... [1, с. 191].*

23 квітня 1850 р. Шевченка заарештували за порушення царської заборони писати й малювати. Після слідства в Орській кріпості його перевели до Новопетровського укріплення на півострові Мангишлак, куди він

прибув у середині жовтня 1850 р. Цей новий арешт мав фатальні наслідки для поетичної творчості Шевченка на засланні: з обережності він змушений був припинити писати вірші й відновив поетичну діяльність тільки незадовго до звільнення (друга редакція поеми «Москалева криниця»).

Отже, розглядаючи поезію Т. Г. Шевченка періоду заслання можна зробити головний висновок, що у роки заслання Кобзар як і раніше, працює в різних поетичних жанрах. Він пише поеми («Княжна», «Марина», «Москалева криниця», «Якби тобі довелося...», «Петрусь» та ін.), у тому числі історичні вірші («Чернець», «Іржавець», «Заступила чорна хмара», «У неділеньку у святую» та ін.). Та головний набуток його творчості 1847–1850 рр. – лірика. Лірика й особистого плану, і рольова, в якій чільне місце посідають вірші в народнопісенному дусі, а образ України, її доля залишається одним із провідних.

Опубліковане джерело:

1. Шевченко Т. Г. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 2: Поезія 1847–1861. – 2003. – 784 с.

ДЖЕРЕЛА ШЕВЧЕНКОВОГО ОБРАЗУ ДОРОШЕНКА І САМОЙЛОВИЧА

Р. Харчук

Постать гетьмана П. Дорошенка у поезії Т. Шевченка з'являється поряд із образами гетьмана І. Самойловича й воеводи Г. Ромодановського (Ромодана), командувача московських військ у поході проти П. Дорошенка, ставленика Москви на Лівобережжі, що використовував суперечності всередині козацької старшини для того, аби до влади в цій частині України прийшли промосковські гетьмани. Три згадані історичні особи фігурують у поемі «Заступила чорна хмара», яка була написана поетом вже на засланні 1848 р. В основі цього твору лежить реальна історична подія – здача гетьмана П. Дорошенка 1676 р. російському війську під командуванням воеводи Г. Ромодановського й козацькому під зверхністю І. Самойловича, які взяли в облогу Чигирин. Турки перед наступом об'єднаних російських і козацьких військ залишили і Чигирин, і гетьмана.

Джерелами поеми дослідники вважають «Літопис Величка», «Історію Малої Росії» Д. Бантиш-Каменського й «Історію Малоросії» М. Маркевича, також «Літопис Самовидця» [10; 11; 12]. Нас же цікавить, яке із зазначених джерел справило на поета найбільший вплив. Хоча документальних свідчень про те, наче Т. Шевченко стовідсотково взяв сюжет й характеристику образів своєї поеми з «Літопису Величка» й не існує, саме в ньому П. Дорошенка потрактовано як українського патріота й політика, що прагнув об'єднати під своєю владою розділену у XVII ст. Україну. Як справедливо зазначив Я. Дзира, Т. Шевченко у своїй оцінці П. Дорошенка розійшовся і з «Історією Русів», і з офіційною російською історіографією [2, с. 198], тому логічно припустив, що поет у цьому питанні спирався передусім на «Літопис Величка». С. Величко дуже прозоро свідчить, що П. Дорошенкові довелося протистояти трьом силам: пропольському гетьману М. Ханенку, промосковському І. Самойловичу й запорозькому кошу. Оскільки поляки не пішли із П. Дорошенком на компроміс, а запорозьке військо взагалі не розуміло важливості Дорошенкової ідеї про об'єднану Україну, гетьману довелося шукати підтримки у турків. В одному з листів товариства низового Запорозького війська, що цитується у «Літописі Величка», прямо сказано: «Милостивий пане Дорошенку, цьогобічний гетьмане козацький!... через свої гадані якісь прибутки й користі чи для марнотної, що зникає, як дим, і шкідливої для душі слави цього світу, пнешся супроти всемогутньої божественної сили й волі, стати єдиним на обидва боки Дніпра гетьманом» [4, с. 518].

Думка про П. Дорошенка-об'єднувача України імпліцитно присутня й в історії Д. Бантиш-Каменського. Хоча у цього автора зустрічаємо переважно негативні характеристики цієї історичної особи: «Дерзкий, предприимчивый», «вероломный» (запозичено з «Малорусской летописи»), «крамольный вождь полков заднепрянских», проте історик визнав, що П. Дорошенка любили й поважали у всій Малоросії [1, с. 103]. Мимохіть він зазначив: «Тогда снова возродилось в Дорошенке желание сделаться гетманом всей Украины» [1, с. 160]. На відміну від Д. Бантиш-Каменського, який, порівнюючи П. Дорошенка з Б. Хмельницьким, віддав перевагу першому, С. Величко обійшовся без порівнянь, його симпатія до П. Дорошенка однозначна: «Після нещасливої минулорічної української революції лихо ще раз розпоширює свої сіті через високодумні людські й козацькі голови на крайній занепад і розор тієї бідної козако-руської вітчизни, тогочасної України, і подає нових способів Дорошенкові, щоб її обороняти, а полякам її відбирати» [4, с. 525].

Звичайно, така думка імпонувала Т. Шевченкові, який уважав, що українські біди пояснюються передусім Переяславською угодою Б. Хмельницького із Росією. С. Величко якщо й не виправдовував, то вмотивував рішення П. Дорошенка вдатися по допомогу до турків, ніде беззастережно не засуджуючи його, як це робили невідомий автор «Історії Русів», Д. Бантиш-Камеський чи М. Маркевич. Наприклад, С. Величко подав листа П. Дорошенка до кошового отамана Лукаша, в якому гетьман так пояснив своє рішення про союз із турками: «Коли ж спитаєте щодо нинішньої турецької протекції, чого прийняв її, даю таку відповідь, що не з якоїсь легковажності, але мусив те учинити з великої нужди» [4, с. 538]. І далі: «Тож не я є причиною вітчизняної руїни, але подібні вашим милостям, що зичили роздвоєння її, або ті амбіціанти, які задля власних приватів і швидко зниклої слави, їх я вище пойменував, сідаючи на тогочасні гетьманства, привели ту бідну нашу вітчизну, Малу Росію, у крайній розор і до змалення людей» [4, с. 539]. Коментуючи союз гетьмана з турками, С. Величко зауважив, що після Острозької комісії, на якій поляки не вдовольнили вимог гетьмана, й після обрання гетьманом Правобережної України М. Ханенка «П. Дорошенко, побачивши до себе таку лядську неправду та злість, мусив удатися (тим паче, що росіяни відступили його полякам) під турецьку протекцію і порадив туркам на зневагу полякам відчинити ворота до Польщі взяттям Кам'янця-Подільського, що і збулося» [4, с. 559].

У «Літописі Величка» уміщено також листа П. Дорошенка до отамана запорозького Сірка, в якому І. Самойловича названо гетьманом-поповичем [4, с. 572]. Як відомо поповичем цього гетьмана назвав і Т. Шевченко в поемі «Заступила чорна хмара». Насправді таке окреслення в усіх козацьких літописах започаткував «Літопис Самовидця»: «И так того часу скончался гетманство Івана Самойловича поповича и синов его, который на уряді гетманства роков пятнадцать zostавал и місяц. Той же попович зразу барзо покорним и до людей ласкавим бил, але як юж розбагатіл, барзо гордий стал не тилко на Козаков, але и на стан духовний. Прийшовши до него, старшина козацкая мусіли стояти, ніхто не сиділ, и до двора жеби не йшол из жадною палицею; также и духовенство священники, хочай би який значний, мусіл стояти непокрытою головою... А будучи сам поповичом, из великою помпою ездил, без карети и за місто не поехал, ані сам, ані синове его, и у войску усе в кареті – так великую пиху міли, которая в жадном сенатору не живет» [6, с. 144-145]. Називання І. Самойловича поповичем, започатковане Самовидцем, згодом стало традиційним в українській літописній літературі [8, с. 118-119].

З огляду на це важко сказати, з якого саме літопису міг Т. Шевченко запозичити таке означення гетьмана. Наступний же їдкий епітет «дурний» є авторським. Т. Чухліб уважає, що поет так назвав І. Самойловича з огляду на його проросійську позицію [12, с. 641]. Гадаю, цей епітет характеризує цього політичного і військового діяча не лише як недалекого, а й як легковірного та ласого до грошей. В історії Д. Бантиш-Каменського детально описано всі нагороди, що їх отримав І. Самойлович від російського царя, зокрема за покорення П. Дорошенка «государь награди Самойловича <...> соболями на триста семьдесят пять рублей и десятию аршинами белаго венецианского атласа лучшей доброты» [1, с. 116 примітка]. У цій же історії засвідчено безчесний кінець цього гетьмана: «На следующий день Самойлович был арестован и приведен в княжью палатку, где заговорщики и соумышленники его ожидали. С подвязанною белым платком головою и опираясь на серебрянную булаву, предстал невинный гетман пред судилище, составленное из врагов его <...> Он хотел говорить, но крик предстоящих не допустил его принесть оправдание <...> Голицын для большего сокрытия своего участия в падении Самойловича, сделался его защитником <...> Тогда посадил несчастного в изготовленную телегу и отправили сначала в Орел, потом в Нижний Новгород, а оттуда в Сибирь» [1, с. 200]. Можливо, саме під впливом цього епізоду у повісті Т. Шевченка «Музыкант» (1855) І. Самойловича теж названо «несчастливым гетманом» [13, с. 178]. Епітет «дурний» чи не найадекватніше пояснює такий висновок Д. Бантиш-Каменського: «Так кончилось гетманство Самойловича, ознаменованное примерною верностью к Российскому Престолу и редким добродушием» [1, с. 201]. Отже, і самостійного П. Дорошенка, що попри опір був змушений капітулювати перед Москвою, і несамоствійного І. Самойловича, який пожертвував українськими інтересами й начебто був за це обласканий царською увагою, російський монарх «пошанував» однаково — засланням. Саме цей факт, здається, й дав Т. Шевченкові найбільше підстав назвати І. Самойловича «дурним».

Можливо, не менше поета вразив й висновок Д. Бантиш-Каменського про те, що після капітуляції «Дорошенку дозволено было жить в Соснице и пользоваться всеми правами, предоставленными его соотечественникам. Так наказал великодушный Царь возмутителя общего покоя» [1, с. 161]. Припускаю, що митець відчував фальш офіційної російської історіографії, в якій вже у XIX ст. було чимало елементів пропаганди й препарування історичних фактів. Наприклад, про П. Дорошенка було сказано: «...зрел тогда, как кровь текла со всех сторон по стогнам града;

как неверные сдирали кожу с голов христиан, набивали их соломой и за каждую получали по червонцу от пашей». Цей переказ із «Маросійського літопису» історик доповнив не менш тенденційним власним висновком: «Он (Дорошенко. – Р. Х.) не только не оказывал никакого сострадания к несчастным соотечественникам, но вместе с татарами продолжал терзать их» [1, с. 153]. Попри інформативність «Історії Малої Росії» Т. Шевченко розумів, що головним критерієм оцінки українських гетьманів у Д. Бантиш-Каменського було їхнє прагнення знайти любов у «Обладателя России» [1, с. 93]. Сам же поет у власних оцінках керувався принципом протилежним. Звідси – його альтернативний погляд на українську історію. Адже поет завжди оцінював історичних осіб й наслідки їхньої діяльності винятково через призму корисності-некорисності для України.

Нині в шевченкознавстві існує дві головні версії щодо впливу на Шевченків образ П. Дорошенка. Я. Дзира вважав, що «деякі деталі поеми міг Шевченко брати також з інших джерел, але загалом основним джерелом, на нашу думку, був Величка» [2, с. 198]. С. Росовецький навпаки стверджує, що «ближчим до поеми Шевченка є наративний контекст осуду (Самойловича. – Р. Х.) в Самовидці, ніж епістолярний у компіляції Величка» [10, с. 639-640]. Оскільки Т. Шевченко згадав у поемі «Чорна хмара» не лише Сосницю поблизу Батурина на Чернігівщині, куди було заслано П. Дорошенка відразу після того, як він склав усі символи гетьманської влади, а й останнє місце його заслання Ярополче, де він і помер, це дає можливість стверджувати, що сюжет про драматичну долю П. Дорошенка, поет запозичив з історії Д. Бантиш-Каменського. У всіх літописах і в М. Маркевича інформація про заслання П. Дорошенка вичерпується Сосницею. В «Історії Малоросії» М. Маркевича вказано, що місцем подальшого заслання гетьмана стала Ярополчеська волость. У «Літописі Самовидця» названо лише Сосницю: «Того ж року прислан столник от его царского величества Алмазов по Петра Дорошенка, бывшего гетмана, у великий пост, и оного попровадил на Москву. Где на Москву як приехал, брата его Григория отпущено з вязення на Україну, а его задержано на Москві и дано ему тысячу дворов, и там жил по смерть свою» [6, с. 122].

Аналогічно й у «Літописі Величка»: «Гетьман Самойлович, прибувши із Дорошенком у Батурин, визначив йому дочасно квартиру в Сосниці – місті Чернігівського полку, де Дорошенко промешкав певний час, а тоді виїхав за указом з усіма своїми маєтками на вічне прожиття в царське місто Москву, де потім оженився, прийнявши дочку в якогось значного московського боярина і там-таки завершив своє життя» [4,

с. 575]. Саме Д. Бантиш-Каменський у межах двох розділів, присвячених І. Самойловичу, не тільки приділив якнайпильнішу увагу улюбленому Шевченковому герою, не тільки подав у примітці 93 інформацію про те, що І. Самойловича в малоросійських літописах іменують «поповичем» [1, с. 23], а й докладно повідомив: «1698 год достопримечателен в истории малороссийской кончиною Петра Дорошенка, последовавшего ноября 9 на семьдесят первом году от рождения. Сей крамольный вождь полков запорожских, храбрый, властолюбивый, но малодушный, неосновательный, в девятилетнее обладание большею частию Украйны обогривший свою страну кровию собратий, вредный для России, страшный для Польши, полезный одной Турции и то временно умевший подчинить себе хана крымского – провел мирно последние дни своей жизни в селе Ярополче (55), пожалованному ему царем Федором Алексеевичем. Тело его предано земле в тамошней деревянной церкви мученицы Параскевии... Белый камень (56) свидетельствует о месте его погребения; над ним устроена кирпичная с деревянною решеткою и крышею палатка: она разрушается, и вокруг гробницы растет крапива. Однажды в год, в день кончины честолюбца, служители олтаря приходят на могилу молить небо о успокоении души его» [1, т. 3, с. 27-28].

Прикметно, що Д. Бантиш-Каменський не згадує про Дмитрія Ростовського, який фігурує в поемі Т. Шевченка. Останнього поет називає великим другом гетьмана й будівничим каплиці на місці його поховання. Цей факт Т. Чухліб кваліфікує як легендарний, бо насправді каплицю було збудовано у XIX ст. начебто одним із братів праправнучки гетьмана по материнській лінії Н. Гончарової, дружини О. Пушкіна. Однак в такому разі незрозуміло, чому в примітці Д. Бантиш-Каменського сказано, що каплиця «разрушается», можливо, це звичайна риторична фігура? О. Дзюба натомість вважає, що Дмитрій Ростовський таку каплицю побудувати міг, але документальні свідчення цього факту відсутні [3, с. 339]. Т. Чухліб вважає, що поєднання імені православного святого з П. Дорошенком мало символізувати, «по-перше, надзвичайно важливу роль цього гетьмана в історії України, по-друге, увагу православної церкви до вшановування своїх захисників та пам'яті про них» [11, с. 411]. Відомості про Дмитра Туптала, книжку якого «Четві-Мінеї» Т. Шевченко знав, бо в епілозі до поеми «Гайдамаки» сказано, що її читав у родині батько поета, митець міг також отримати з історії Д. Бантиш-Каменського, зокрема у примітці 186 до другого тому подано біографічну довідку про Дмитрія Ростовського.

У Д. Бантиш-Каменського Т. Шевченко міг в одній із приміток прочитати, що село Ярополче розташоване за 113 верст від Москви й нале-

жало на час написання історії Г. Загрязькому (Загряжському) й графині Чернишовій. Ярополче успадкувала донька П. Дорошенка, яка вийшла заміж за Г. Загрязького. Д. Бантиш-Каменський подав також відомості, що місце поховання гетьмана відкрив Константин Калайдович. Саме він повідомив про нього історикиві, який послав туди живописця для змалювання гробниці [1, т. 3, с. 16]. Про каплицю згадав у своєму листі від 26 серпня 1833 р. до дружини Н. Гончарової, праправнучки П. Дорошенка, й О. Пушкін: «Она (мати Н. Гончарової. – Р. Х.) живет очень уединенно и тихо в своем разоренном дворце и разводит огороды над прахом твоего прадедушки Дорошенки, к которому ходил я на поклонение. Семен Федорович, с которым мы большие приятели, водил меня на его гробницу и показывал мне прочие достопамятности Яропольца» [9, с. 132].

Малюнок каплиці уміщено в «Історії Малої Росії» між 28 і 29 сторінками. Напевно, Т. Шевченка дуже зацікавило це зображення, як і каменя на могилі гетьмана із таким написом: «Лета 7 206 ноября в 9 день преставился раб божий гетман войска запорожского Петр Дорофеев сын Дорошенко а поживе от рождения его 71 год и положен бысть в сем месте». Цей малюнок, як і вміщений у тій же історії рисунок суботівської церкви, можливо, послужили поштовхом до створення альбому «Живописная Украина». Припущення про особливий вплив на поета історії Д. Бантиш-Каменського підтверджує й той факт, що у поемі «Заступила чорна хмара» згадано Стефана Чарнецького, який зруйнував могили Богдана й Тимоша Хмельницьких у суботівській церкві. Відомості про це Т. Шевченко швидше за все отримав з історії Д. Бантиш-Каменського [1, с. 78-80]. Хоча коротка згадка про цей епізод міститься й в історії М. Маркевича, емоційно Т. Шевченкові був ближчий Д. Бантиш-Каменський, тим паче, що у примітці зазначено: історик особисто їздив у Суботів шукати могилу Б. Хмельницького, але так і не знайшов її.

Варто також наголосити, що в своїй оцінці ролі П. Дорошенка Т. Шевченко повністю солідаризувався із П. Кулішем. Про це свідчить праця останнього «Повість про український народ» (1846), яка служила основою звинувачення П. Куліша в справі Кирило-Мефодіївського братства. Т. Шевченко мав її читати якщо не у журнальному варіанті, то в окремому, яке вийшло невдовзі [5, с. 7-8]. У цій праці П. Дорошенка також потрактовано між трьох ворогів: польського уряду, що постановив гетьманом М. Ханенка, І. Многогрішного, згодом І. Самойловича, що проголосив возз'єднання з Московським царством, і запорожців, які розізлилися на П. Дорошенка за вбивство І. Брюховецького [5, с. 93]. З-поміж усіх тогочасних українських володарів П. Куліш змалю-

вав у позитивному світлі винятково П. Дорошенка. Письменник уважав, що «удар чола Брюховецького» Москві й панування одного стану разом із пануванням воєвод «послабили розвиток в Україні політичного тіла ще в його юності, а потім що далі, то більше народ ставав безсильним, безголосим і, врешті, безглуздим!» [5, с. 96]. П. Куліш уважав, що в часи Руїни увірвалася історія українського народу, розпочалася історія українських гетьманів, «яких народ не обирав, яким не співчував і про яких навіть тепер не пам'ятає» [5, с. 96]. Щодо П. Дорошенка, то, можливо, найсильнішою психологічною характеристикою гетьмана слугували цитовані у повісті П. Куліша слова П. Дорошенка, сказані ним в обложеному Чигирині, коли ще лишалася надія на допомогу турків, на позицію скласти зброю: «Швидше сяду на порохову бочку і зірву себе в повітря» [5, с. 94].

Таким чином, вивчення історичних джерел, зіставлення їх між собою і з текстом поеми «Заступила чорна хмара» свідчить, що на цьому творі найбільше позначився текст історії Малої Росії Д. Бантиш-Каменського.

Джерела та література:

1. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России: в 3-х т. – М., 1830. – Т. 2.
2. Дзира Я. Творчість Шевченка і літопис Величка // Вітчизна. –1962. – №5. – С. 338-339.
3. Дзюба О. Димитрій Ростовський // Шевченківська енциклопедія. – К., 2012. – Т. 2. – С. 187-203.
4. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / упорядники та перекладачі: В. Крекотень, В. Шевчук, Р. Іванченко. – К., 2006. – Т. 2. – 976 с.
5. Куліш П. Повість про український народ. – Л., 2006. – 226 с.
6. Літопис Самовидця / упор. Я. Дзира. – К., 1971. – 208 с.
7. Маркевич М. История Малой России. Т. 2: Малороссия от смерти Хмельницкого до падения Мазепы [Електронний ресурс]. – URL: <http://library.kr.ua/elib/markevich/tom2/malor9.html>
8. Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII ст. – Х., 1930. – 454 с.
9. Пушкин А. С. Собрание починений: в 10-и т. – М., 1962. – Т. 10: Письма 1831–1837. – 486 с.
10. Росовецький С. Самовидця літопис // Шевченківська енциклопедія. – К., 2015. – Т. 5. – С. 637-640.

11. Чухліб Т. Дорошенко Петро Дорофійович // Шевченківська енциклопедія. – К., 2012. – Т. 2. – С. 410-411.

12. Чухліб Т. Самойлович Іван Самійлович // Шевченківська енциклопедія. – К., 2015. – Т. 5. – С. 640-641.

13. Шевченко Тарас. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томів «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 3: Драматичні твори. Повісті. – 2003. – 592 с.

«...ТАТАРКА ЗАБАРЖАДА, НЕЗВИЧАЙНОЇ КРАСИ»: ХУДОЖНІЙ ОБРАЗ, КРИМСЬКІ МОТИВИ ТА СУЧАСНІСТЬ

О. Кислий

Є одна дивна річ у порівняльній життєдіяльності та творчості Т. Г. Шевченка в Україні та Казахстані. Середньоазійський період творчості породив значно більше різноманітних легенд, пов'язаних з його особистістю, ніж європейський. Наприклад, Л. І. Костенко, пройшовши у 1972 та 1983 рр. шляхами Шевченка в Казахстані з науково-літературними розвідками, наводить навіть для цього часу яскраві приклади живучості різноманітних народних згадок, казкових переказів та міфів про нього [8, с. 134-140]. В українській міфологічній культурі Шевченко завжди сприймався інтуїтивно «надсакральню», завищено аніж традиційна сакральність, скажімо, філософськи сакральню. Безумовно, що й сама його світоглядна позиція та творчість спонукала до того. Бо коли він проголошує: «...людям дав я «Кобзаря» («Хіба самому написать...», 1849), то розумієш, що дають таким чином лише Книги Заповіту з власним народом. Інтуїції народу у цьому випадку були й залишаються безпомилковими, вони на кшталт визнання його абсолюту в українському світі. Коли селяни зберігали рукописного «Кобзаря» на покутті за образами, то цим вони засвідчували найвищу у своєму домі значимість української філософії Шевченко [7, с. 14].

Можливо до широкої міфотворчості щодо постаті Шевченка спричинила традиційно-народна, художня вдача казахів, яка у середині XIX ст. ще була здатна на творення своїх богів та святих. Так можна було б беззаперечно гадати, якби не одна постать на Шевченковому шляху. Такою постаттю є татарка Забаржада, яка зустрілася йому знову ж не в Україні, а в Оренбурзі, і про яку маємо стільки цікавих сучасних легенд. Виходячи

з таких посилів щодо міфів та реалій, покладемо завданням цієї статті показати на прикладі факту та легенд про Забаржаду потребу певних нових ланок у фундації сучасної української культури.

Відомий сюжет зі спогадів Ф. М. Лазаревського про те, як повернувшись пізньої осені з відрядження до киргизьких степів він застав «у своїй квартирі Шевченка і моряка Поспелова, з яким поет провів більше року в Аральській експедиції». Надалі збиралася компанія, у якій вечори проходили творчо й невимушено – «пили чай, вечеряли, співали пісні». Тоді у Лазаревського спинилися аж троє друзів. Сповнений спогадами щирої товариськості, він пише: «Тарас, Поспелов, Левицький і я зажили, що зветься, душа в душу: ні в одного з нас не було свого, все було спільне...». На вечори приходили К. І. Герн, Е. М. Матвеев, іноді заходжував О. І. Бутаков. Якщо ж інколи «вечори влаштовувалися з дамами», то «незмінною подругою Тарасовою була татарка Забаржада, незвичайної краси...» [9, с. 219].

Досить витриманому начальнику експедиції Бутакову так сподобались ті вечори, що він попросив Тараса влаштувати подібний вечір у себе на квартирі. Лише просив не брати свого підлеглого Поспелова, він його, мабуть, стидався, можливо із-за того, що Поспелов з Тарасом «проходились по чарочці». Про Забаржаду у спогадах, а мабуть і в реальності, такого сказано не було, себто, вона не була небажаною персоною. Можна думати, що усі шанували та розуміли виниклу прив'язаність Шевченка до дівчини.

Власне, більш ніж те, що вона була «незвичайної краси», ми не знаємо нічого про ту татарочку, яка скрашувала життя поета в Оренбурзі взимку 1849 та, мабуть, і в 1850 р. Але також зрозуміло, що загалом вона була й прикрасою зібрання, була вхожа у компанію інтелігентних людей, друзів Тараса. Безумовно, в тій компанії не тільки співали пісень чи вечеряли, але й вели відповідні розмови. Отже, можна гадати з великою долею вірогідності, що вона чимось відрізнялась від багатьох довоколишніх будь-яких дівчат. Далі спробуємо, можливо, дещо пофантазувати, чим вона могла відрізнятись, та чому так трапилось, що створено було художній образ-вимисел, який потім склався у міф про її кримське походження, себто, що Забаржада була саме кримською татаркою.

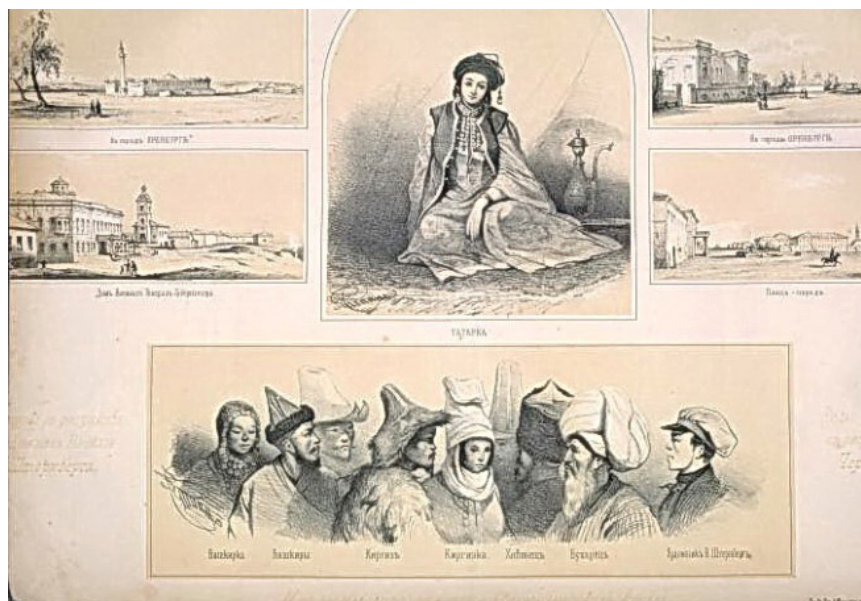
Можливо, що справжнє ім'я дівчини було дещо іншим. Хоча кримські татари, хто жив у депортації в Середній Азії й чув там різні вимови-говірки, припустили можливість наступних аналогій, виходячи з власної практики та поширення говірок, де трапилася інтеграція кримськотатарської мови у середньоазійське середовище. Забаржада – ім'я

явно двоскладове. З кримськотатарської «сабир» – означає терпіння, а «джади» – чаклунка. Але можливо, друга частина імені означала лише щось на зразок афікса-уточнення (як-то: «сабирли» – терплячий, «сабирджи» – пориблизно «продукуючий терпіння»). Принаймні, до такої версії була схильна Ельвіра Курбанівна Курбанова, історик, яка в депортації працювала в Ташкенті науковим співробітником у музеї. Арабською «терпіння» звучить як «сабр», слово зберігається у багатьох тюркських мовах.

Не виключено, що підкреслення саме «незвичайної краси» татарки спричинило до того, що її ім'я було переосмислене членами експедиції. Як зазначає відомий фахівець-шевченкознавець Леонід Наумович Большаков «Федір Матвійович пам'ятав її красу і сорок років по тому, коли свої спогади записував» [2, с. 64]. Загалом, «забаржад – забаржад – zabarjad (арабськ.)» – це назва каменя хризоліт, який вважається оригінальним та рідкісним. У Червоному морі є острів Зебергед (о. Св. Йони), найбільш відоме місце добичі хризоліту. Таким чином, можна припустити: саме так яскраво у Шевченковій компанії могла бути сприйнята краса Забаржади, особливо зважаючи на те, що в експедиції були знайомі з геологією спеціалісти (наприклад, Томаш Вернер). До того ж це ім'я не традиційне ні для тюркських, ні для арабських мов, хоча у арабів дитину могли назвати іменем будь-якого предмету кочового побуту, навіть за назвою каменю.

Є красиве й, вочевидь, достовірне припущення, що знайомство з Забаржадою надихнуло Шевченка до створення віршу «І станом гнучим і красою» [5, с. 225]. З вірша можна зробити знову ж таки припущення про сирітство дівчини. Безумовно, цікаво знаходити у цьому вірші мотиви, які пізніше будуть розвинені у поемі «Марія» – «пренепорочна» героїня, перед якою можна помолитися, «мов перед святою», її божа краса, пророче бачення її долі: вона залишиться старою «одна-однісінька». І все ж таки, виключно достовірне свідчення маємо одне – Лазаревського.

В «Оренбурзькій Шевченківській енциклопедії» Л. Н. Большаков також допускає, що Забаржада зображена художником оренбурзького походження О. Ф. Чернишовим «у його малюнку «Татарка» («Русский художественный листок», 1851, № 20)» [3]. Нарешті, в третій книзі циклу «Бувальщина про Тараса» Большаков звертає увагу на одну публікацію в оренбурзькій газеті, де місцевий журналіст Л. Бураков пише про дім енциклопедиста Татаржинського в Оренбурзі. У тому домі були роботи різних художників «і навіть малюнок Т. Г. Шевченко – на жовтому ватмані голова красуні-татарки...» Забаржад? – запитує Большаков. Зникнути безслідно малюнок не міг. Будемо шукати – знайдемо» [2, с. 64].

**Рис. 1. Листівка з «Русского художественного листка», 1851, № 20.
За версією Л.Н. Большакова, центральна фігура – портрет
Забаржади.**

А вже в «Шевченківській енциклопедії», у статті «Забаржада (Забаржад)» читаємо: «1849-50 Шевченко виконав на жовтому ватмані рисунок «Голова красуні – татарки Забаржади», відомий за публ. місцевого журналіста Л. Буракова в оренбурзькій пресі». Далі – посилання на третю книгу Большакова [6, с. 650]. Оскільки маємо наукову статтю у надзвичайно солідному виданні, фінансованому державою, то вартувало б посилатися не тільки на Большакова, але й на першоджерело – ту статтю Буракова, уважно вчитавши його текст. Це аксіома для енциклопедичних академічних видань – писати про усталене, використовувати першоджерела, або хоча б зауважувати нові конструкції. Потім, стає цікавим наступне. А звідки взялася у науковому виданні «Забаржад»? Без пояснень про якісь допустимі варіації. Лазаревський пише про Забаржаду і більш нічого.

У сучасному Узбекистані створено однойменний фільм про сучасницю Забаржад, існує таке й чоловіче ім'я в Азії, але це не означає, що треба поправляти услід за декотрими дослідниками точність Лазаревського, бо

навіть закінчення на «а» може у певних випадках говорити, що ім'я було дане дівчині не тюрками певного походження. Так, скажімо, у кримських татар жіночі імена традиційно закінчуються на «е, є».

Повернемося до портрету, можливо також Забаржади, опублікованому у «Русском художественном листке» В. Ф. Тімма за 1851 р. (Рис. 1).

У дусі того часу на малюнку подані різні краєзнавчі цікавинки – види міста Оренбурга, та замальовки етно-антропологічних типів населення краю. Серед видів міста на люнетованому малюнку зображена дівчина у сидячій позі на кошмі з підписом «Татарка». У опублікованих малюнків два автора: Олексій Чернишов та Василь Штернберг – друг Шевченко років навчання в Академії. Верхній ряд малюнків начебто намалював Чернишов, а нижній – Штернберг. Проте, тут у припущеннях щодо Забаржади вкралася чомусь прикра помилка. Хоча, здається, композиційно портрет татарки відрізняється від нижніх портретів, але помічаємо, що на ньому штриховка тіней, обриси малюнку зовсім інші, ніж на замальовках Оренбургу, більш схожі до нижніх малюнків. Та й підпис під верхнім портретом зовсім не Чернишова, а Штернберга. У автора цієї статті не було можливості бачити оригінал публікації малюнків, проте факт іншого підпису очевидний.

Василь Штернберг, талановитий та успішний учень Академії, на прохання конференц-секретаря Академії В. І. Григоровича був запрошений В. І. Далем – правителем канцелярії генерал-губернатора Оренбурзького краю для участі в Хівинській експедиції у якості художника. За слабким здоров'ям Штернберг був у самій експедиції усього три дні, проте мав перед експедицією змогу у травні-серпні 1939 р. зайнятися любимою справою – замальовувати народні типажі та етнографічне довкілля. Шевченко у той рік чекав на свого друга в Петербурзі і Забаржади ще не знав.

Олексій Чернишов, самобутній яскравий митець, був придворним художником Миколи І, у його творчості відчувається, як вважають фахівці, дещо зайве наслідування іншим. Тож і в його малюнках типажів оренбурзького степу, наприклад, 1847(?) р. композиційно відчувається вплив Штернберга, але техніка виконання розтушовок інша, бігла. Чернишов був в Оренбурзі в 1847 р. і залишив місто в грудні того року; був наприкінці 1849 або на початку 1850 р. і зобразив тоді Шевченка з друзями мабуть у своєму домі [1, с. 99-102]. Тож міг намалювати й Забаржаду. Але такого малюнка ми не знаємо. Отже, прекрасне не може не породжувати не менш прекрасні легенди.

Як зазначено, ім'я подруги Шевченка звучить у ряді літературних творів. З. П. Тулуб у романі «В степу безкраїм за Уралом» [11] зображає іс-

торію знайомства Тараса з Забаржадою. Забаржада – татарка з Криму, вдовиця, чоловік помер від холери. За романом на момент знайомства вона працювала помічницею у кравчині, вишивала. Людина високої культури і духу Зінаїда Тулуб не могла не поєднати хоча б в художньому образі, майже на рівні підсвідомості дві свої величні теми – Людолови й Шевченко через... татарку Забаржаду. Вона добре знала історію та звичаї кримських татар. Вважала, що її предки-козаки походять з Криму, може були татарами чи бранцями. «В степу безкраїм...» надруковано 1964 р. Йшла хрущовська «відлига». Зінаїда Павлівна можливо й не знала про активізацію руху кримських татар за повернення на батьківщину кінця 1950-х – поч. 1960-х рр., але не могла не знати про депортацію кримських татар до Середньої Азії загалом. Так яскравим художнім образом зникаються часи – татарка з Криму в Середній Азії, визвольні змагання двох братніх народів – українського та кримськотатарського, доля самої Тулуб, яка також була репресована й заслана до Казахстану.

Літературну тему майже паралельно відчув та по своєму розвинув Б. А. Вадецький у романі «Акин Терезі. Шевченко на засланні» (М.: Сов. писатель, 1956; перевидання: М.: Гослитиздат, 1961; К.: Держлітвидав, 1964). У Вадецького дівчину звать Забарджою, вона навіть приїздить спеціально до Тараса в Орську фортецю на возі. Вночі, прокинувшись і випадково визирнувши у віконце, Тарас бачить Забарджу, що питає у караульного про нього. Вибіг босоніж, охоплений почуттям вдячності, зміг тільки сказати: «Ти?...». Вона запропонували йому вдягтися й чекала на розстеленій кошмі біля шляху, приготувавши гостинці. Коні паслися поруч. «І Шевченко, ще раз дивуючись жіночій кмітливості та винахідливості, ...повернувся якось зняквовіло до казарми й вийшов звідтіля у повній формі, не забувши почистити чоботи...». Десять днів п'ять простояла з возом під фортецею красуня. «...Поїхала, галасливо поганяючи коней, щоб не виказати свого горя, не розридатись...» [4, с. 227-234]. Легенда, та й більш нічого?

Леонід Большаков у одному з інтерв'ю натякає на те, що дама безумовно була особою легкого поводження, що Шевченко «був живим чоловіком, а не пам'ятником»: «Який татарин пустить свою дочку в чоловічу компанію, та ще й одну? Значить, вона була певної професії. Я в архівах знайшов повну статистику місцевих публічних будинків» [11].

Наскільки потрібна без певного застереження подібна інформація? Як багато художніх творів має людство на теми маргінальної поведінки чи культури? Чи не захоплюємося ми такими речами все? Ось легенда про Забаржаду жива, використовувана й має культурну цінність іншим смислом. Так, до минулого у 2014 р. ювілею Шевченка молодий кримський

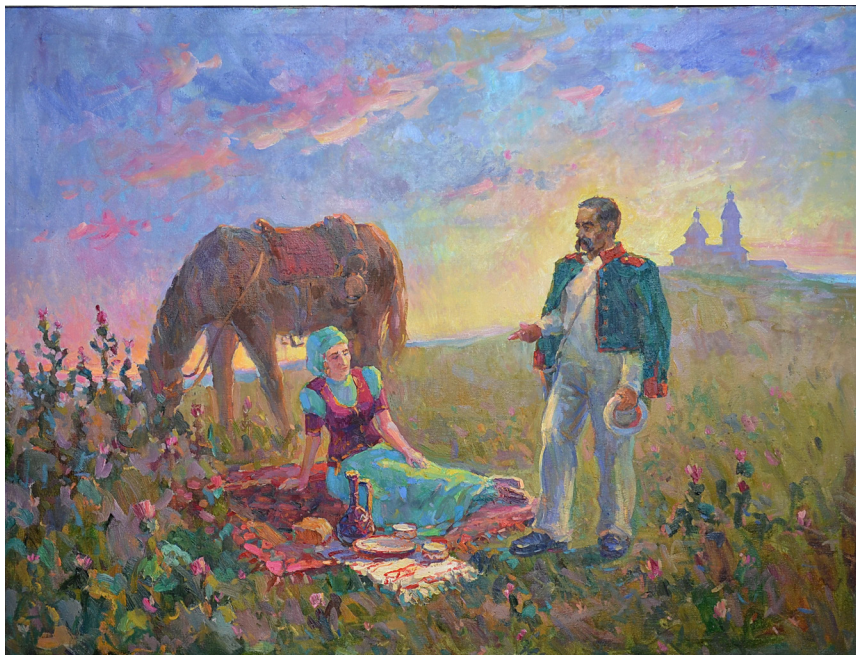

Рис. 2. Картина «Зустріч» кримського художника А.А. Кабачка, 2014.

художник Андрій Кабачок намалював картину «Зустріч», де досить тонко відтворює момент зустрічі Тараса і Забаржади, певну зніяковілість у нього і жіночість її (Рис. 2).

Що ж, міф є повноцінною складовою культури, тому, як обіцялося, спробуємо відповісти на питання, поставлене на початку статті, чим у рамках легенди могла б відрізнитися від інших дівчат Забаржада. Найперше, як і весь народ кримських татар – глибоким відчуттям цінності свободи власної та інших народів. Далі, європейськістю звичаїв на тлі інших тюркських народів. То якщо ж дійсно вона приходила у чоловічу компанію, приходила не одна, а з іншими жінками (мабуть що досить поважними у тому числі), якщо її цінували як людину, що має рідкісні риси, то вона була напевне ж кримською татаркою, що потрапила якимсь чином в азійські, оренбурзькі степи, де відрізнялася від багатьох.

Останні десятиліття виникла потреба більш глибокого усвідомлення ролі Шевченка в культурі у найширшому тут розумінні культури. До

сих пір ми ніяк не можемо поєднати пошук сучасного значення українства та Шевченкове найцінніше у тому ж напрямку творення. В українському соціумі стало модним підкреслювати, що Шевченко був різний, що він був людиною зі своїми слабостями. «Дурня, – сказав би він, – це тут ні до чого». Осмислюючи світи, різні релігії, вдачу народів, значення визвольних змагань в усіх їх протиріччях в Україні та у світі, він мав власну чітку філософію, що фундувала дух конкретного народу і ненавидів рабів в усіх їхніх проявах. Це навколо нього була різні люди зі своїми слабостями, що мали піднятися з колін.

Усвідомлюючи це, та у пошуку концепту України, мали б давно в Криму поставити скульптуру Забаржади, що на коні приїхала до гнаного солдата Шевченка, що й пропонувалося раніше автором статті. А в Києві обов'язково мав би бути символічний пам'ятник від вдячних українців усім, хто допомагав йому. Той пам'ятник мав би передавати образи і поміщиків, і росіян, поляків, і Забаржади, а ще обов'язково Великої княжни Марії та поліціантів, як образи тих, хто через нього, через його незаперечну духовність спокутував свої гріхи й підіймав власний дух [7, с. 22 та ін.]. «Власний їх дух за такого спілкування, – писав Леонід Большаков, – не міг не окріпнути також» [1, с. 91]. Світ змінився, іншою стала Україна, а ми просто закриваємо очі на його новітню сутність, перебуваючи в полоні сталінського концепту значення Шевченка у класовій боротьбі минулого. Тикаємося, щоб знайти нового Шевченка, але немов сліпі часто принижуюмо його до свого побутового рівня або марного філософствування. Він не міг бути ні поетом, ні художником, а ні мислителем, якби не був сучасним кожному поколінню українців філософом української ідеї.

Джерела та література:

1. Большаков Н. Л. «Все он изведаль...». Тарас Шевченко: поиски и находки. – К.: Днепр, 1988. – 543 с.
2. Большаков Л. Быль о Тарасе. Книга третья: Оренбург. – М.; Оренбург: ЕТПК «Кора», 1993. – 300 с.
3. Большаков Л. Н. Оренбургская Шевченковская энциклопедия [Электронный ресурс]. – URL: www.encyclopedia.ru/cat/online/detail/415/ (16.06. 2010).
4. Вадецький Б. А. Акын Терези. Шевченко в ссылке: роман. – М.: Гослитиздат, 1961. – 302 с.

5. Забаржада // Шевченківський словник: у 2-х т. – Т. 1. / редкол.: І. Я. Айзеншток та ін.; Відп. ред.: Євген Прохорович Кирилюк; Академія наук УРСР, Ін-т літ. ім. Т.Г. Шевченка. – К.: Головна ред. УРЕ, 1976.
6. Забаржада (Забаржад) // Шевченківська енциклопедія: в 6 т. – Т. 2.: Г-З / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; редкол.: М. Г. Жулинський та ін. – К., 2012. – С. 650.
7. Кислий Олександр. Віра та духовність пророка / ред. С. В. Соломко. – Сімферополь: ДОЛЯ, 2008. – 48 с.
8. Костенко Леонид. И будет правда на земле... (Тарас Шевченко в Приаралье); перевод с укр. Н. С. Коляченко. – Алма-Ата: Өнер, 1989. – 222 с.
9. Лазаревский Ф. М. Шевченко в Оренбурге // Воспоминания о Тарасе Шевченко / Составл. и примеч. В. С. Бородин, Н. Н. Павлюка; предисл. В. Е. Шубравского. – К.: Дніпро, 1988. – С. 214-223.
10. Тулуб З. П. В степу безкраїм за Уралом: роман. – К.: Дніпро, 2003. – 572 с.
11. Уральская Шевченкиана Леонида Большакова // Українці Росії. Кобза. Незалежний сайт діаспори. 2009. [Електронний ресурс]. – URL: <http://kobza.com.ua/kobzar-orenburg/2781-uralskaja-shevchenkyana-leonyda-bolshakova.html>.

ПЕРЕЯСЛАВЩИНА В ЕПІСТОЛЯРНІЙ ТА ЛІТЕРАТУРНІЙ СПАДЩИНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА ПЕРІОДУ ЗАСЛАННЯ

Н. Кухарєва, О. Калінович

Після Києва Шевченко, здається, найбільше любив давній Переяслав, славний історією і старожитностями. Переяслав особливо приваблював поета, бо тут жив його щирий друг, міський лікар А. О. Козачковський (1812–1889). На запрошення А. Козачковського Т. Шевченко приїздив у Переяслав чотири рази: влітку і восени 1845 р. і двічі протягом літа 1859 р.

До древнього Переяслава линув душею Кобзар з казахських степів, Новопетровського укріплення в поезії «А. О. Козачковському», в повісті «Близнецы», поемі «Сон» («Гори мої високії...»), у листуванні з А. Козачковським.

Першого листа до свого приятеля поет написав 16 липня 1852 р. з Новопетровського укріплення. Саме на засланні розпочалося листування поета з Андрієм Осиповичем (збереглися чотири листи Шевченка і два листи Козачковського). У цьому листі він просить допомогти в лікуванні не-

дути, з болісним гумором описує свою зовнішність і одночасно згадує переяславські краєвиди: *«Живу я, можно сказать, жизнью публичною, сиречь в казармах, муштруюсь ежедневно, хожу в караул и т.д., одно слово, солдат, да еще солдат какой! Просто пугало воронье. Усища огромные. Лысина, что твой арбуз. Точь-в-точь солдацкий портрет, что изобразил Кузьма Трохимович (у Основьяненка). Шутки в сторону, а написать о себе не могу ничего хорошего, в противном случае это была б ложь. Живу, можно сказать, одним воспоминанием, да и кто им не живет! Помните ли нашу с вами прогулку в Андруши и за Днепр в Монастырище на гору? Вспомните тот чудный вечер, ту широкую панораму и посередине ее длинную, широкую фиолетовую ленту, а за лентой фиолетовой блестит, как из золота кованный, Переяславский собор. Какая-то чудная, торжественная тишина. Помните, мы долго не могли промолвить слова. Пока, наконец, белое, едва заметное пятнышко не запело:*

Та яром, яром за товаром...

Чудный вечер! Чудный край. И песни дивные! Много добрых воспоминаний сохранил я о старом Переяславе и о тебе, мой искренний друже!..» [3, с. 61-62].

Про сусіднє з Переяславом середньовічне село Андруші (нині затоплене водами Канівського водосховища) Тарас Григорович згадує і в листі від 14 квітня 1854 р., адресованого Андрію Козачковському з Новопетровського укріплення: *«Друже мій милостивий! Як получиши сіє нехитростное посланіє моє, то вибери хороший погодній день та повели запрягти у бричку коні, та возьми посади коло себе жіночку свою і діточок своїх невеличких, і поїдьте собі з Богом у Андруші, погуляйте собі гарненько у архієрейському гаї, та, гуляючи попід дубами та вербами, згадай той день, як колись перед вечером ми з тобою в Андрушах гуляли... Мені тепер здається, що й раю кращого на тім світі не буде, як ті Андруші...»* [3, с. 78].

В Андрушах митець багато малював. До наших днів дійшли два малюнки під однією назвою «Андруші». На одному з них зображений краєвид з хаткою праворуч, в якій, за переказами, побував поет. На другому – серед гущавин дерев видніється Андрушівська церква та великі будинки архієрейського двору.

Т. Г. Шевченко у листуванні згадує та кланяється ще одному своєму приятелю, колишньому декабристу С. Н. Самойлову, в оселі котрого у с. В'юнищах він проживав у листопаді-грудні 1845 р. під час ремонту будинку А. Козачковського. Із В'юнищ до нас дійшов малюнок Шевченка, на другому плані якого зображено хутір, де, за переказами, жив його добрий знайомий С. Самойлов.

У одному з листів, який, на жаль, не зберігся, А. Козачковський написав Т. Шевченку про своє велике горе – смерть сина. Т. Г. Шевченко в листі-відповіді А. Козачковському від 30 червня 1853 р. намагається хоч якось утішити свого друга у зв'язку зі смертю дитини, просить Козачковського молитися й вірувати «разумно» й «глибоко» Господу, називаючи Його «наш общий помощник и сердцеведец»: *«Грустный мой, плачевный мой друже! Чем, скажи, я порадую твое горестное сердце? Ничем. На подобные слезы мы, люди, не имеем сушила, дружнее участие ослабляет наши полугорести, но великое горе, как твое теперь, может ослабить только один наш общий помощник и сердцеведец! Молися, если можешь молиться, и моляся веруй разумно, глубоко веруй... И вера спасет тебя!.. Прощай, мой скорбный друже. Не забывай меня...»* [7, с. 70-71].

Ще один цікавий, сповнений гумору, уривок із листа Т. Шевченка до А. Козачковського від 14 квітня 1854 р., який характеризує їхні стосунки: *«Спасибі тобі, друже мій єдиний, за твої десять рублей, чи, як ти пишеш, якогось хорошого общезнакомого нашого, і йому, і паче тобі, йому спасибі за гроші, а тобі спасибі за те, що послав ти мені їх. Тільки за те спасибі не скажу, чому ти не написав мені, хто се такий общезнакомий наш, такий пам'ятливий та щедрий? Троха лиш (я сам собі міркую), чи не ти се сам посилаєш мені, убогому, із своєї власної дір'явої кишені. Я думаю, що так... Спасибі ж тобі ще раз, друже мій єдиний!..»* [3, с. 79].

Т. Г. Шевченко свого друга називає «мій голубе», мій орле-козаче», «друже-брате», «друже мій єдиний...». Йому він довіряє свої теплі спогади про Україну, душевні переживання, біль зневаженого серця, насильно відірваного від рідної землі.

Саме спогади про Україну, як живильний бальзам, водночас і живили, і ятрили зболіле серце і душу поета. В його поезіях періоду заслання – садок вишневий коло хати, козацькі могили, Дніпро крутоберегий, козацькі села Трахтемирів, Андруші, Монастирок, древній Переяслав.

Перебуваючи на засланні, Шевченко часто згадував Трахтемирів, тісно пов'язаний з історією українського козацтва як місце розташування монастиря-шпиталю для запорожців, зруйнованого польською шляхтою після визвольної війни українського народу 1648–1657 рр.:

*І Трахтемиров геть горою
Нечепурні свої хатки
Розкидав з долею лихою,
Мов п'яний старець торбинки* [1, с. 41].

У повісті «Близнецы» він писав: *«Далеко, очень далеко от моей милой, моей прекрасной, моей бедной родины я люблю иногда, глядя на широкую*

безлюдную степь, перенестися мыслию на берег широкого Днепра и сесть где-нибудь, хоть, например, у Трахтемирове, под тенью развесистой вербы, смотреть на позолоченную закатом солнца панораму, а на темном фоне этой широкой панорамы, как алмазы, горят переяславские храмы Божиим, и один из них ярче всех сверкает своею золотою головою. Это собор, воздвигнутый Мазепою. И много, много разных событий воскресает в памяти моей, воображая себе эту волшебную панораму» [2, с. 110]. Митець згадає, як він любувався мальовничим краєвидом любого його серцю Переяслава, на тлі якого виділявся золотоглавий Вознесенський собор та головна баня Успенської церкви. Пізніше він згадає про це в поезії «Сон» («Гори мої високії...»):

Гори мої високії,
Не так і високі,
Як хороші, хорошії,
Блакитні здалека.
З Переяслава старого,
З Виблої могили!
Ще старішої ... [1, с. 39]

Прекрасні Переяславські пейзажі зринають у пам'яті поета, але не втішають його вразливу душу:

Вечернє сонечко гай золотило,
Дніпро і поле золотом крило,
Собор Мазепин сяє, біліє,
Батька Богдана могила мріє,
Київським шляхом верби похилі
Трибратні давні могили вкрили.
З Трубайлом Альта меж осокою
Зійшлись, з'єднались, мов брат з сестрою.
І все те, все те радує очі,
А серце плаче, глянуть не хоче! [1, с. 41].

Тарас Шевченко також описав мальовничий пейзаж околиць міста Переяслава, які колись чарували його, а в далекому засланні вилились фактично у спогади: «Берега Альты устланы зелёным высоким камышом, так что самую реку и не видно... Густые зелёные камыши разрезаются на широком пространстве группами широковетвистых верб и старых осокоров. На левом берегу Альты выглядывает из-за зелёных верб небольшая беленькая церковь, воздвигнутая иждивением христілюбивых граждан г. Переяслава... За оградю церкви до самого города расстилается равнина, засеянная житом и пшеницею и густо уставленная историче-

скими могилами. И чем ближе к городу, тем могилы выше и гуще, так что городского валу издали совсем не видно и весь город кажется на могилах построен. Сам же город Переяслав, как и вообще города, издали кажется в тумане...» [2, с. 18].

Поет згадує на засланні і про Монастирище, на околицях якого знаходилися залишки давньоруського міста Заруба та монастиря XI–XII ст. Село відігравало значну роль в історії українського козацтва, але потім занепало, що засмучувало поета:

*А он старе Монастирище,
Колись козацькеє село,
Чи не воно тойді було?..
Та все пішло царям на грище:
І Запорожжя, і село... [1, с. 41].*

Згадуючи на засланні подорож з Києва до Переяслава, Тарас Шевченко коротко описав у повісті «Близнецы»: «...хотя и скудной, но знаменитой реки Альты, верстах в четырех от города Переяслава, место, где бешеный честолубец, окаянный Святополк, зарезал родного праведного брата своего Глеба» [насправді Бориса – авт.] [2, с. 18]. Перебуваючи в Борисівці, митець змалював у 1845 р. кам'яний хрест, поставлений на місці убивства князя Бориса. Борисоглібська церква і хрест донині збереглися на переяславській землі.

Не забуває Тарас Григорович на засланні і свого друга Андрія Козачковського, з яким він познайомився в Петербурзі в 1841 р. і потоваришував на все життя.

Т. Шевченко присвятив йому чудове послання «А. О. Козачковському», написане в другій половині 1847 р. в Орській кріпості, де є такі рядки:

*А може, ще добро побачу?
А може, лихо переплачу?
Води Дніпровой нап'юсь,
На тебе, друже, подивлюсь.
І може, в тихій твоїй хаті
Я буду знову розмовляти
З тобою, друже мій [1, с. 62].*

Т. Шевченка було тяжко покарано – десятьма роками заслання. Плани, надії, сподівання – все водночас було зруйновано. Ця страшна катастрофа у розквіті творчих сил породила тяжкі переживання, але не вбила в Шевченкові поета, не знищила його духу. Своєю творчістю, поезією він охороняв свій внутрішній світ від тягот неволі і сподівався

*Хоч на старість, стати
На тих горах окрадених
У маленькій хаті.
Хоча серце замучене,
Поточене горем,
Принести і пожити
На Дніпрових горах [1, с. 41].*

Славне минуле Переяславщини, незабутні мальовничі пейзажі, спогади про друга А. Козачковського завжди жили в серці Шевченка, і в чужому краю зігрівали його в тяжкому бутті серед безпросвітних солдатських буднів. Через багато років вони пригадувалися до найменших подробиць і лягли на папір у повісті «Близнецы», поезіях та листуванні, написаних на засланні.

Опубліковані джерела:

1. Шевченко Тарас. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 2: Поезія 1847–1861. – 2003. – 784 с.
2. Шевченко Тарас. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 4: Повісті. – 2003. – 600 с.
3. Шевченко Тарас. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 6: Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – 2003. – 632 с.

ОДЯГ У МОТИВАЦІЙНИХ РЕФЛЕКСІЯХ Т. Г. ШЕВЧЕНКА НЕВОЛЬНИЧОГО ПЕРІОДУ

Н. Павлик

Тривання в одній літературній епосі геніального митця робить цю епоху культивованою в історії літератури під його іменем, що доказово можна відстежити на прикладі творчого феномена Т. Г. Шевченка.

У статті задана проблематика обмежуватиметься вивченням невольничого періоду життя Шевченка із ретроспективною проекцією на

мотиваційні рефлексії письменника щодо одягу та його символіки. Одяг як предмет у текстах функціонувати не може, тому необхідно зазначити: мова йтиме про лексикографічне маркування поняття «одяг» та асоціативні особливості його відображення в мовній свідомості як Т. Шевченка, так і його сучасників.

Одяг у невольничий період був досить проблемним питанням для конфірмованого поета. Арешт, заслання, солдатчина... Геній в солдатській шинелі – як докір нації в історично відстеженій тягlostі. Уніформа нівелювала саму природу Шевченкової душі. Гнітючий настрій провокувала як сама ситуація, так і дискомфорт в одязі, що постійно нагадував не стільки про тілесну незручність, скільки про спосіб ув'язнення духа.

М. М. Лазаревський оповідав, що в перші дні в миколаївській армії Шевченка одягли в солдатську форму. Коли він приміряв штани, мундир і шинель і уявив своє майбутнє, то ледве стримав сльози. Лише запитав скільки коштує обмундирування, не відаючи, що воно пошите за рахунок казни. Спритний унтер-офіцер відповів, що сорок карбованців. Т. Шевченко відразу ж заплатив гроші. Якийсь офіцер, дізнавшись про це, забрав в унтер-офіцера гроші й повернув Шевченкові.

Про метаморфози з одягом Тараса Григоровича на засланні докладно записав О. І. Матов: «Амуніція його завжди була нечищена, гудзики поржавілі. Вузкий мундир сидів на ньому якось не по-людськи і під час марширування часто розлазився по швах...

Поет не скидав свого мундира цілими днями, побоюючись, що знов доведеться морочитись з ним. У жаркі літні дні, після учення, Тарас Григорович любив викупатись в Уралі, але вузький одяг нерідко позбавляв його й цієї невинної втіхи. Частенько, втративши терпіння, він кидався у воду одягнений. Певний час він систематично купався в тому мундирі, поки репресії начальства, у вигляді добового арешту, не примусили його скидати з себе одяг, який обтяжував його» [4, с. 205].

У поході Тарасу Григоровичу трохи «пільжили». В Аральській експедиції та після її закінчення, коли поетові було дозволено жити на квартирі, він носив цивільний одяг, часом позичений у друзів. Прапорщик Е. В. Нудатов залишив свідчення про зовнішній вигляд Шевченка: «...а він у смушевій шапці, у широких шароварах, у якійсь чудернацькій свитці і з бородою» [1, с. 200]. Небажання носити військову форму царської армії – не забаганка Шевченка, а внутрішній опір психологічно чужому, деструктивному в ментальному полі українця.

Ф. М. Лазаревський згадував, що 1849 р. в Оренбурзі «з Тарасом у нас навіть одяг був спільний. Бо в цей час він майже ніколи не носив

солдатської шинелі. Влітку він ходив у парусиновій парі, а взимку в чорному сюртуку й драповому пальті» [4, с. 192].

Одним із обвинувачень, висунутих Шевченкові при арешті навесні 1850 р., було й те, що він ходив у партикулярному одязі. Зрештою служивого відправили до Новопетровського укріплення, де він носив форму. На сепіях «Байгуші» та «Хлопчик грається з кішкою» ми бачимо автопортретне зображення поета в шинелі наопашки, з непокритою головою. Дружина коменданта Новопетровського укріплення Агата Ускова зазначила у спогадах: «Щодо його костюма, то зимою він ходив в солдатській шинелі, а літом в білому кітелі і таких самих шароварах (здається з ревендука), в солдатських чоботах» [1, с. 237].

Треба наголосити: Ісаєв подав донос, що наперекір царському наказу, конфірмований Шевченко ходить у цивільному одязі. Це було «основним» звинуваченням: одяг став речовим доказом при арешті. Шеф жандармів Орлов повідомив військового міністра Обручова про порушення Шевченком правил носіння форменого одягу. У вирок цар власною рукою дописав: у тому, що Шевченко ходив у цивільній одежі винуваті Шевченкові начальники, треба, щоб їх за те покарали.

Часто Тарас Григорович використовував шинель не за призначенням – то підстилав, то вкривався, коли лягав відпочити. Майор Мешков кілька разів саджав Шевченка на гауптвахту: за те, що надів білі замшеві рукавички на вулиці, вдруге – за те, що, зустрівшись на вулиці з Мешковим, зняв перед ним картуз правою рукою.

Наскрізь пронизаний темою одягу «Журнал» Т. Шевченка. 10 серпня поет занотував спостереження на набережній Новопетровського укріплення, інтерпретувавши побачене щодо одягу: «Мужчины вообще в белых фуражках с кокардою, не исключая и мужчин гражданского ведомства. Непонятная любовь к ливрее» [3, с. 184].

30 вересня поет робить запис про трьох дітей, яких зустрів на бульварі, – двох дівчаток і хлопчика: «Костюм их показался и странным, и жалким. На девочках были какие-то коротенькие легонькие дырявые мантильки, дворянско-немецкого покроя. Ручонки нагие, и почти босиком. На мальчике – поярковая серая шляпа с пером, мантилька такая же, как на девочках, а башмаки ещё хуже. Вообще показались мне они похожими на труппу младенцев-комедиантов» [3, с. 224].

16 червня Шевченко занотував: вислухав від Мешкової життєву історію про побоїще, яке відбулося між двома солдатами – у майбутньому тестем і зятем. Суть справи така. Підпоручик Чарц позичив гроші в майбутнього тестя, щоб «сшити для своей невесты ситцевое платье и

коленкоровую кофту» [3, с. 98], а коли отримав жалування, виявилось, що багато грошей утримано за борги. Про це жених повідомив майбутнього тестя й між ними почалась п'яна бійка. Надалі «герой бежит к портнихе, но, увы, платье уже отдано невесте, осталась только недошитая кофта; он отбирает у портнихи этот неоконченный предмет и закладывает жидку-солдату за две чары водки» [3, с. 90].

Шевченко художньо інстинктивно з розповіді вихоплює деталі стосовно одягу й навколо нього планує розгорнути сюжет: «Из этой истории можно бы выкроить водевиль... Назвать его можно «Свадебный подарок или недошитая кофта» [3, с. 98]. Відштовхуючись від події поет рефлексує: «...это гнусное происшествие... И я в этом омуте, среди этого нравственного безобразия, седьмой год уже кончаю. Страшно!» [3, с. 99]. Одяг виступає тут як призвідник подій, які викликали у митця проєкцію внутрішнього зору на власне «я», спонукали до аналізу своїх переживань. Роздуми про згаданий життєвий випадок залишили слід у пам'яті Шевченка: 6 червня він занотовує запис, де зазначає, що став випадковим глядачем «кажется, последней сцены из водевиля под названием «Недошитая кофта» [3, с. 132]. Помітно, що попередня назва можливого твору конкретизувалась якраз на одязі, що засвідчило суто літературне опрацювання матеріалу, яке дало б значний художній ефект по написанні твору.

«Мне сегодня пригоняли амуницию... Какая бесконечная и отвратительная эта пригонка амуниции!.. Трудно, тяжело, невозможно заглушить в себе всякое человеческое достоинство» [3, с. 101-102]. Необхідність ходити обмундированим породила інвективи-роздуми, що навернули до спогадів дитинства і завершилися далекосяжними й узагальнюючими висновками. Т. Шевченко самовідстежується: «В детстве, сколько я помню, меня не занимали солдаты», «мне не удалось, даже в гвардии, встретить порядочного человека в мундире» [3, с. 102]. Антипатія посилювалася по мірі пізнання людей «сего христолюбивого звания» [3, с. 102] і виросла до відрази, гіперболізувалася до гнівного нарікання на долю, де його позбавили «сродної праці» (за Сковородою) – писати й малювати.

У щоденнику 21 червня Шевченко робить запис про неблаговидний вчинок аристократа Киреевського – «шваль, прикрытую полковничьим мундиром и 600-ми крепостных душ» [3, с. 107]. У різкій реакції поета згадка про одяг була доречною для висловлення свого негативного ставлення як до конкретного чину, так і до солдатчини взагалі.

Тема одягу в снах деталізовано зафіксована самим Кобзарем у щоденнику. Буденна психоемоційна напруга залишала слід у його підсвідомості

й проявляла себе в якісь моменти: вихоплені деталі ставали об'єктом сновидінь, де одяг також виступав конкретизуючим чинником.

7 липня Шевченко фіксує, що йому приснилась Москва, і при цьому зазначає: «Искал в Гостином дворе ивановского полотна для рубахи и не нашёл» [3, с. 133]. 12 липня він робить про сон запис з певною інтерпретацією. Наснилось Т. Шевченкові, наче б то приїхав у Новопетровське укріплення фельдмаршал Сакен та митрополит київський Євгеній і запросили його до себе: «Но так как у меня не оказалось солдатского облачения, кроме шинели, и то без эполет, то пока нашивали эполеты, я проснулся. И был сердечно рад этой неудаче» [3, с. 146].

Про цікаве сновидіння розповідає поет у щоденнику 17 липня: «Во сне видел Кулиша, Костомарова и Семёна Артемовского, будто бы я встретил их в Лубнах во время успенской ярмарки. Кулиша и Костомарова в обыкновенных, а Артемовского в каком-то театральном костюме. В этом фантастическом наряде он представлялся на улице Петру Великому, а я тут же для Кулиша рисовал молодого слепого лирника в тирольском костюме» [3, с. 155]. Завадив продовженню сюжету сновидіння дядько, який приніс новий кітель і розбудив поета. Особливого значення цьому сну поет не надав і назвав його безалаберщиною. Але прикметно, що сам Шевченко прискіпливо звернув увагу не тільки на одяг, а й на його особливі ознаки.

19 липня митець занотовує нову сновидінну історію, за якою він не наче б то перебуває в якомусь східному місті серед високих мінаретів, де в тісній вулиці зустрічає «будто бы ренегата Николая Эврестовича Писарева в зелёной чалме и с длинной бородою. А безрукий Бибилов и рядом с ним Софья Гавриловна Писарева сидят на балконе и тоже в турецком костюме» [3, с. 158]. Поет зосереджує увагу на одязі як у сні, так помічає його і наяву. Продовжуючи розповідь, Тарас Григорович зазначає, що сон перервала жаба, яка плигнула на обличчя. Він переніс постіль до будинку й «снова было скорчился под шенелью» [3, с. 158].

14 вересня Шевченко робить запис ще одного сюжетного сну: наче б то Дубельт у своєму затишному кабінеті з помічниками перед палаючим каміном наставляють Шевченка на шлях істинний, погрожуючи тортурами, а на кінець Дубельт плюнув і назвав поета «извергом рода человеческого» та «едва успел он произнести этот милый эпитет, как явился в полном мундире капитан Косарев» [3, с. 209]. Помітний тонкий сарказм Шевченка: мовляв, явився саме той, хто відповідає озвученій характеристиці. Навіть у сні підмічена деталь (капітан у повному мундирі) потверджує налаштованість митця фіксувати побічний об'єкт, що в мисленнєвому процесі відіграє аргументуючу роль. Шевченко сам дав інтерпретацію сну, назвав-

ши його «отвратительным сновидением» [3, с. 209], пояснюючи це тим, що довго спав під шум пароплава, і зазначає, що такого з ним не траплялося й під п'яну руку.

У «Журналі» Шевченко занотує три сні, в яких бачить колишню свою кохану – актрису Катерину Піунову, що вразила поетову тонку душу не тільки талантом, а й відмовою вийти за нього заміж. Образ актриси став стресором для Шевченка. Сні поета – то пристосувальна реакція організму до пережитого психологічного напруження, і одночасно форма, де проявилися символічні знаки. У другому сні про Піунову, Шевченко, як і в першому, бачить її сліпою жебрачкою «в малороссийской белой свитке и в красном очипке» [3, с. 279]. У третьому сні персонаж незмінний, але символіка деталей міняється: «Сегодня представилась мне она грязною, безобразною, оборванною, полунагою, и всё-таки в малороссийской свите, но не в белой, как прежде, а в серой, разорванной и грязью запачканной» [3, с. 281-282]. Після другого сну в реальності стосунки з Піуною були невизначеними. Третій сон містив деталі – одяг – що передбачав життєву розв'язку, яку Шевченко передчував: «Не предсказывают ли эти ночные грёзы нам действительную нищету?» [3, с. 282]. Наступного дня дійсність пояснила символіку порваного й брудного одягу: Шевченко довідався, що Піунова не діждавшись листа з Харкова про домовленість її переїзду туди, який виклопотав Шевченко, уклала договір з директором місцевого театру. Про свої переживання з цього приводу поет занотує того ж дня – 23 лютого 1858 р., зазначаючи: «Сон в руку... нравственная нищета, а я боялся материальной» [3, с. 282]. Помітна зосередженість Шевченка на аналізі, де в ментальній домінанті фігурує автентичний одяг: зафіксована навіть зміна кольору свити, задіяно довгий епітетний ряд для нарощування експресії в сприйнятті образу. Контомінативний потенціал слова (а не конкретно одяг-предмет) стає рецептором у передачі символіки, яку Шевченко інтуїтивно відчув.

Тарас Григорович звертав увагу і на відсутність одягу. 30 липня, описуючи родовідну доброго знайомого Зигмунтовського, між іншим помітив факт оголеності одного з персонажів і майстерно передав це неологізмом: «Является, наконец, и таинственная обитательница будуара, вся в дизабилъе (собственное выражение), только лицо покрыто маской» [3, с. 121].

Суто з практичної точки зору Шевченко переймався – де, навіть і який одяг придбати чи використати, про що побіжно занотує в «Журналі»: «намерен ещё сделать в Москве необходимое платье» [3, с. 120], «перед вечером надел чистый китель, соломенную шляпу самодельщину и

пошёл на туркменские бакчи» [3, с. 142], «я, надевши чистый белый чехол на фуражку... отправился к Фелемону и Бавкиде» [3, с. 147], «Вооружившись туркменським чапаном, я пошёл к Бурцеву» [3, с. 187], «Я оставил знойную степь в ките и туркменском верблюжьем чапане» [3, с. 193], «Нужно будет в Самаре купить коты и дублёный полушубок» [3, с. 199], «я закутался в свой чапан и заснул сном праведника» [3, с. 205], «встретил дорогого светского гостя в подштаниках» [3, с. 228], «Я проводил моего гостя, оделся и отправился к Н. А. обедать» [3, с. 229], «Сегодня воскресенье, и я, как порядочный человек, причепурился» [3, с. 240], «причепурился я и отправился к В. И. Далю» [3, с. 243]. Сам факт записів свідчить про екстравертну творчу рефлексію Шевченка як митця. Прояв інтересу до своєї зовнішності, зокрема, одягу – це певною мірою психологічна орієнтація Кобзаря, де рух енергії спрямовано на концентрацію уваги реципієнта на здавалося б незначні деталі, які у контексті є понятійними зв'язуючими.

Із щоденникових записів можна спостерегти, якою була реакція Шевченка на одяг-даровизну. Запис від 28 серпня: «Александр Александрович, спасибо ему, предложил мне своё пальто, брюки и жилет. Я с благодарностию принял всё это, как дар, ниспосланный мне свыше, и через минуту явился на палубе преображённым в настоящего денди» [3, с. 193].

Шевченко залишив у щоденнику свідчення: одяг як товар спонукав його до творчої діяльності й фігурував у товарних відносинах. 11 вересня митець занотовує про те, що вдало намалював портрет М. П. Комаровського «за то, что он подарил мне свои бархатные тёплые сапоги» [3, с. 210]. У нотатках за 13 жовтня він повідомив: намалював олівцем портрет красуні Анни Миколаївни Попової. При цьому зазначив, що вперше малює за гроші, за 25 карбованців, і планує витрати на вбрання, чим засвідчує гостру потребу в одязі: «Не худо б, если б таких товарных красавиц было поуще в Нижнем. Хоть бы на портного заработал» [3, с. 231].

Декілька разів Шевченко в щоденникових записах згадує одяг духовенства, але не тільки з точки зору його застосування за призначенням, а й як асоціативний чинник у порівняльному звороті. Запис від 14 липня: «...в великороссийском человеке есть врождённая антипатия к зелени, к этой живой блестящей ризе улыбающейся матери природы» [3, с. 149]. Ознаку церковного облачення – ошатність – використано для опоетизації природи. 20 липня в щоденнику Шевченко зазначає, оповідаючи історію полковника Свічки, який закупив у Києві все шампанське і в містечку Городище зробив заставу, щоб не пропустити нікого «не напоив до положения риз» [3, с. 160].

11 серпня Шевченко робить опис побаченого у ризниці собору: «... плащаниця, шитая шелками и золотом... Сакос, шелками и золотом шитый... Фелон, шелками и золотом шитый» [3, с. 184-185]. Автор, правильно ідентифікувавши предмети, відповідно вживає терміни на позначення назви одягу осіб духовного сану, помічає різновиди матеріалу і техніку оздоблення. Одяг став об'єктом мислительного процесу.

Часто, виступаючи стресором у буденній діяльності поета, одяг ставав реактивом у художній інтерпретації образу. На фоні життєвого дистресу одяг як смислово-понятійна субстанція в письменстві Тараса Григоровича Шевченка слугував для розкриття емоційно-почуттєвої сфери як самого автора, так і персонажів.

Джерела та література:

1. Спогади про Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1982. – 547 с.
2. Шевченко Т. Г. Кобзар: [поезії]. – К.: Радянська школа, 1987. – 607 с.
3. Шевченко Т. Г. Твори в трьох томах. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1955. – Драматичні твори. Журнал. Вибрані листи. – Т. 3. – 645 с.
4. «Я дуже щиро Вас люблю...»: Шевченко у розповідях сучасників / Упоряд., передм., прим. О. В. Ковалевського. – Харків: Прапор, 2004. – 352 с.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО НА ЗАСЛАННІ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ АСПЕКТИ ТА ФОРМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

**МАЛЮНКИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ПЕРІОДУ ЗАСЛАННЯ
В «ОПИСІ ГРАВЮР, ЛІТОГРАФІЙ ТА МАЛЮНКІВ
Т. Г. ШЕВЧЕНКА», СКЛАДЕНОМУ Г. ЧЕСТАХІВСЬКИМ (1861)**

Н. Орлова

Осмилення й вивчення досягнень Тараса Шевченка на тлі викликів часу досі триває і є дискусійним, і нескінченним. На сьогоднішній день все ще існують лакуни у мистецтвознавчому сегменті шевченкіани, що залишилися за межами досліджень. Надзвичайно важливу наукову вартість у цьому сенсі мають документи, спогади та епістолярії сучасників Т. Шевченка, що стали основою шевченкознавства і допомагають розкрити завісу таємничості створення, побутування малюнків, начерків, ескізів митця, також проливають світло на період творчості Шевченка, який проходив під найсуворішим наглядом та із забороною писати і малювати. Під час заслання художник не підписував малюнки своїм ім'ям, іноді ставив літеру «з», іноді писав лише назву, іноді нумерував. Це значно ускладнює роботу дослідників під час визначення авторства Шевченка. Одним із таких цінних документів, що допомагають визначитися з деякими сумнівними питаннями є «Опис гравюр, літографій та малюнків Т. Г. Шевченка», складений Г. Честахівським (1861) [1, арк. 6], що знаходилися у петербурзькій майстерні Кобзаря.

Відомо, що у день смерті Тараса Шевченка на квартирі у його побратима Михайла Лазаревського зібралися патріотично настроєні члени Української петербурзької громади для вирішення питання про увічнення пам'яті поета. Розуміючи значимість постаті Шевченка для України, вони ухвалили перепоховати його в Україні за поетичним заповітом. Це було виявом національної солідарності, актом гуртування навколо української ідеї, могутньо піднесеної Шевченковим словом. Окрім інших завдань по вшануванні пам'яті Кобзаря, громадівці прийняли рішення зберегти його художню колекцію з метою створення у майбутньому музею Шевченка.

Довіреною особою від єдиних спадкоємців, братів Шевченка Йосипа та Микити, був призначений Михайло Лазаревський. На підставі клопотання родичів від 18 березня 1861 р. йому було доручено «майно прийняти й продати або переслати до них» [8, арк. 23]. На основі цього доручення 28 березня 1861 р. канцелярія Академії мистецтв звернулася до 1-го департаменту Санкт-Петербурзької Управи благочинія з проханням залишити майно у віданні Академії мистецтв, за тим, щоб передати його колезькому раднику М. Лазаревському [8, арк. 26]. Згідно з розпорядження Управи Шевченкове майно, яке зберігалось в Академії мистецтв (окрім мистецьких творів та бібліотеки), було задокументовано в «Описи имуществ академика Тараса Шевченко, описанного по предписанию 1-го департамента управы благочиния от 14 марта 1861 г. за № 4614, по случаю смерти Шевченко, находящегося в здании Академии художеств Васильевской части 1 квартала» за участі поліцейського офіцера-поручика Д. Китченка, приятелів Шевченка, чиновника З. Недоборовського та Г. Честахівського й оцінено на суму 150 карбованців 15 копійок сріблом [12, с. 546-549]. Уже 12 квітня цього року за вказівкою І-го департаменту Управи благочинія поетове майно було офіційно передано під охорону Академії мистецтв. І не пізніше 19 квітня 1861 р. М. Лазаревський прийняв у своє розпорядження «з розпискою на самому описі» [8, арк. 32] всі речі Шевченка, що були у його кімнаті і майстерні, а також малярські твори та власну бібліотеку поета.

У художній збірці Тараса Шевченка були його малюнки, рисунки, серії, офорти; фоторепродукції з його малюнків, раніше подарованих ним знайомим чи друзям; окремі твори західноєвропейських художників (в основному у фоторепродукціях); офортні дошки, малярське та граверне приладдя митця. Спадкоємці виявили бажання одержати спадщину в грошовому еквіваленті. Для цього Михайло Лазаревський провів у себе на квартирі три аукціони 28 квітня, 7 і 14 травня 1861 р. [2]

Серед учасників трьох аукціонів найактивнішими були, у першу чергу, приятелі Тараса Шевченка, члени Української петербурзької громади: М. Лазаревський, О. Маркович, Ф. Лебединцев, В. Білозерський, Д. Каменецький, Ф. Черненко, Л. Жемчужников, Ф. Хартахай, К. Білозерський, З. Недоборовський, Рудиковські, Первухін, М. Сіяльський, Г. Честахівський та інші [2]. Л. Жемчужников згадував: «Ми, всі шанувальники покійного домовилися зі своїх рук нічого не випускати. Внаслідок цього скупщикам, які зібрались, не дісталось нічого, і його речі пішли по великій ціні» [6, с. 598-599].

Не була виставлена на аукціонну продаж бібліотека Т. Шевченка. Друзі мали намір створити Шевченкову книгарню. З цією метою

Д. Каменецький зробив детальний «Опись книгам, принадлежавшим Т. Г. Шевченку» [3, 6 арк.], що залишилися після смерті у кімнаті покійного. Як засвідчує поміткою і підписом на документі М. Лазаревський, ці книги 4 червня 1861 р. були передані ним на зберігання Ф. Черненку. Сума за книги у розмірі 200 карбованців збиралася з 4 червня 1861 по 11 серпня 1862 р. серед Петербурзької громади і була відіслана спадкоємцям [12, с. 366-370].

Не продавалося на аукціонах малярське та гравірувальне приладдя митця. Воно було передане на зберігання художнику Г. Честахівському.

Як вище зазначалося, у розпорядження М. Лазаревського, довіреної особи родичів, була передана художня колекція Шевченка, що залишилася після смерті митця у його помешканні. Її складовою також стали малюнки, які зберігалися на квартирі М. Лазаревського, що була поліцейською адресою поета після заслання, де він мешкав близько трьох місяців. Громадівці вирішили не розпорошувати збірню Т. Шевченка, а зібрати гроші для спадкоємців за підписними листами.

За дорученням Петербурзької української громади Г. Честахівський зробив «Опис гравюр, літографій та малюнків Т. Г. Шевченка» [1] не пізніше 26 квітня 1861 р. – дати від'їзду з Петербурга разом із О. Лазаревським для супроводу труни з тілом Шевченка в Україну. До Опису увійшли гравюри, літографії, фотографії, акварелі, сепії та рисунки – всього за авторською нумерацією 120 одиниць. Окрім власне творів Шевченка у колекції були твори західноєвропейських та російських митців. Нумеруючи список Г. Честахівський помилився двічі: після №59 замість №60 знову написав №50, а також двічі повторив №66. Таким чином, в Описі замість авторських 120 наявний 131 номер. Усі твори з Опису були зібрані Тарасом Шевченком після заслання. Частина із них складають малюнки, виконані ним в Україні до заслання – і збережені його друзями, частина – виконаних на засланні, решта – створена митцем уже по поверненні із заслання. Опис Г. Честахівського став одним із аргументів встановлення наукової істини. У тексті автор часто зазначав, що описував колекцію, «зі слів Шевченка», що є вельми важливим для дослідників.

Описуючи колекцію, Г. Честахівський розподілив її на окремі рубрики: «Гравюри», «Фотографії», «Фотографії з картин», «Гравюри аквафорте», «Фотографії з натури», «Малюнки Кобзареві Шевченкові сепією на папері», «Олівець: одні ориси (?), зведені на папері», «Рисунки Кобзареві сепією», «Малюнки фарбами на папері», «Ориси (?) олівцем на папері», «Рисунки олівцем на фарбованому папері», «Рисунки олівцем на папері» та інші. У деяких випадках автор часто подає детальний зміст малюнка,

місце і дату виконання, що уможливило атрибуцію творів. В описі колекції, із вище названих рубрик, автор Опису біля окремих груп зазначив місце їх виконання (на аркуші по вертикалі): «на Україні», «до ссылки», «у Петербурге» – це допомагає віднести їх до певного періоду творчості художника.

Досі вважалося, що існує лише один Опис малярських творів Шевченка створений Г. Честахівським, який зберігається в відділі рукописів Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України. У грудні 2006 р. Українська Вільна Академія Наук у США згідно з рішенням Управи, передала до Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка 265 експонатів, вивезених з України у 1843 р. директором Будинку-музею Тараса Шевченка у Києві Андрієм Терещенком [9, с. 4-8]. Серед них – ще один оригінальний рукопис Григорія Честахівського «Опис малюнків Т. Шевченка, які залишилися після його смерті в помешканні, спогади поета» [1861]. Автограф. 35,5x22 (4 арк.); 21x22 (1 арк.) [4]. П'ять аркушів паперу мають дев'ять нумерованих автором сторінок списаних дрібним почерком Г. Честахівського, у якому міститься опис художньої колекції Кобзаря, що залишилася у кімнаті-майстерні після його смерті та записані автором спогади поета.

При порівняльному аналізі двох Описів Г. Честахівського переконуємося, що переданий документ – це лише частина першого, тобто чистового варіанту Опису. Будемо вважати цей новий список чернетковим варіантом відомого нам Опису Г. Честахівського (1861). Частина малюнків, зазначених у двох описах Г. Честахівського відносяться до періоду заслання.

У рубриці «Фотографія с картин» чистового Опису значиться «№24. Портрет поета, рисующего с натурщика во время ссылки (рисовав на папері сепією Кобзар Шевченко)» [1, с. 5]. У 12-томному виданні Повного зібрання творів Т. Шевченка (академічного) [20, с. 426, №41] дослідниками ця сепія подається з назвою «Серед товаришів» (1851), створена художником під час Каратауської експедиції. На малюнку зображено Т. Шевченка, який малює натурника з оголеним торсом. За натурника йому послугував Бр. Залеський, а в глибині кибитки п'є чай Л. Турно.

У розділі чернеткового Опису «Фотографическіе снимки съ картинъ» є записи: «№8. Внутренность киргизской кибитки (рис. Шевченко)» і «Шевченко рисующий натурщика киргиза (с картины поэта нарисованной сепією, во время его ссылки)» [4, с. 9]. Цей запис відповідає позиції з чистового Опису Честахівського у розділі: «Гравюра аквафорта» з текстом: «№10. Внутренность киргизской кибитки». «Шевченко рисующий натурщика киргиза». Оці фотографическіе снимки с картин нарисова-

них на папері Сепією, Кобзарем Шевченко тоді як він побував в Сибірі» [1, с. 3].

Уважно вивчивши малюнки Шевченка періоду заслання, можемо провести аналогію запису Честахівського «Шевченко рисующий натурщика киргиза» із сепією «За малюванням товариша» (1856–1857). Разом з тим відзначаємо, що у коментарях академічних видань творів Т. Шевченка 1960-х і 2010-х рр. [13, с. 10, №12; 20, с. 500, №138] не має посилань на текст із Опису Честахівського. На малюнку зображений Шевченко, який напівлежить на ліжку і уважно спостерігає за натурником з оголеним торсом, на голові якого казахський малахай. Перед художником на столі до кумгана приставлений аркуш з малюнком. У коментарі до сепії зазначається (з посиланням на спогади А. Ускової), що позував художнику молодий солдат. Є припущення, що це був українець А. Обеременко [20, с. 500-501, №138].

Сепія «Внутренность киргизской кибитки» із Опису потребує серйозного аналізу й подальшого дослідження. Часто Т. Шевченко відправляв свої малюнки не тільки як подарунки приятелям, але й для продажу. А навзаєм просив фотографії з цих творів. Прикладом можуть послужити листи до Бр. Залеського від 21 квітня 1856 р.: «...посилаю тебе два куски шерстяной материи (малюнки. – Н.О.), любой из них выбери себе на память обо мне, а другой продай и пришли фотографии!» [17, с. 100]. Таким чином, художник на засланні виконав малюнок із зображенням внутрішнього вигляду киргизької кибитки (нам невідомий), з якого у власній колекції художника зберіглася фотографія. Оскільки малюнок не значиться у дванадцятитомному виданні творів навіть серед не знайдених, то перед шевченкознавцями стоїть завдання ввести цей твір у науковий обіг для пошуку оригінала із названої фотографії.

В Описі Честахівського (чистового) значиться сепія «№25. Мате, записавши дитину стоїть навколішки молиця Богу коло колиски: (рисував на папері сепією Кобзар Шевченко в Сибірі) оригінал нин є у пані Суханихи» [1, с. 5]. Дійсно цю сепію Шевченко подарував Н. Б. Сухановій. Зміст малюнка описав син власниці, учень Шевченка – Б. Г. Суханов-Подколзін, до якого перейшла робота від матері у спадок: «Очень тщательно исполненная меньшая сепія, изображающая мать, стоящую на коленях и молящуюся пред колыбелью спящего ребенка» [11, с. 240]. Пізніше сліди її загубилися. Сюжет пов'язаний із хворобою сина Агати та Іраклія Ускових Дмитра, який помер 18 червня 1853 р. Про смерть дитини повідомляв Шевченко листовно А. Козачковському: «Недавно прибывший к нам комендант привез с собой жену и одно дитя, по третьему году, милое, пре-

красное дитя (а все, что прекрасно в природе, как велица, вьется около нашего сердца)... И что же? Оно бедное захворало, долго томилося и умерло, мне жаль моего маленького друга, я тоскую, я иногда приношу цветы на его очень раннюю могилу и плачу» [17, с. 70-71]. Поховано Дмитрика на цвинтарі Новопетровського укріплення. Автором надгробного пам'ятника був Шевченко. На сьогодні оригінал малюнка не розшуканий. Сепія репродукується у Повному зібранні творів Шевченка у 12 томах за фотографією під назвою «Молитва матері» [20, с. 444-445, №67].

Серед фотографій з малюнків Шевченка, що значаться в Описі Г. Честахівського «№27. Кобзар Шевченко рисував внутрєнность казарми тиі самої, де він проживав у Сибірі, в таку добу, як п'яні москалі з московками співають та танцюють (рисував Кобзар Шевченко на папері сепією, а фотограф художник Константин Андреевич Нагорєцкий» [1, с. 5]. У академічному виданні подається з назвою «Казарма» і посиланням на Опис [20, с. 504-505, №141]. Ця сепія відкриває нам завісу солдатського побуту поета. У листі до А. І. Лизогуба від 16 липня 1852 р. писав: «Живу я как солдат, разумеется казармах. Удобный случай изучить солдацкие обычаи и нравы» [17, с. 63]. М. Ф. Савичев, побачивши Шевченка у казармі, у спогадах зазначав: «Мы прошли до конца здания и увидели в углу лежащего на нарах человека, углубившегося в книгу. Это и был Шевченко... На постели его был нетолстый тюфяк, покрытый рядном, подушка с не совсем чистой наволочкой, – вообще не виделось ни малейшего комфорта в его казарменном обиходе; не было у него ни стола, ни стула» [10, с. 167].

Власник малюнка Б. Г. Суханов-Подколзін описав зміст сепії: «В самом начале их знакомства чем то растроганный Шевченко подарил моей матушке рисунок, сделанный тушью с изображением его самого в казарме ночью во время солдатской опойки, угощающим кренделем маленького киргизенка» [11, с. 238]. Оригінал малюнка віднайдений І. Зільберштейном у 1966 р. у Парижі. Нині він зберігається у Державному музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна (Москва).

Г. Честахівський в Описі означив сепії: «№53. Воскрєсіння Христовє; №54. Розп'яття Христовє; №55. Св. Апостол Петро; №56. Дружина коменданта Новопетровського укріплення. Дуже добряща душа, – слова Кобзареві. Оці чотири рисунки роблені в Новопетровському укріпленні» [1, с. 6].

«№54. Розп'яття Христовє» в Описі (в академічному виданні творів Шевченка помилково зазначений №57) значиться з приміткою, що малюнок виконаний в Новопетровському укріпленні. В академічному виданні [19, с. 480, №83] малюнок «Розп'яття» (1850) датується часом перебуван-

ня Тараса Шевченка в Оренбурзі після завершення роботи Аральської експедиції. Дата виконання ґрунтується на підставі листа Т. Шевченка до В. Репніної від 7 березня 1850 р., в якому художник повідомляв про намір виконати запрестольний образ Розп'яття Господа Ісуса Христа для оренбурзького римо-католицького костелу. «Я предлагаю здешней католической церкви (когда мне позволят рисовать) написать запрестольный образ (без всякой цены и уговору), изображающий смерть Спасителя нашего, повершенного между разбойниками, но ксьонз не соглашается молиться перед разбойниками!» [17, с. 54]. Поет покладав надію на запит (від 20 листопада 1849 року) командира Окремого Оренбурзького корпусу В. П. Обручова на ім'я шефа жандармів О. Ф. Орлова про дозвіл йому малювати під наглядом вищого начальства [12, с. 173, №321].

Сепія «Воскресіння Христове» (в Описі №53) підготовчий малюнок до запрестольної ікони, яку Шевченко мав намір написати для церкви Новопетровського укріплення. В академічному виданні малюнок має таку ж назву «Воскресіння Христове» і розширене датування 1852–1854 рр. [20, с. 448-449, №71], що ґрунтується на повідомленні художника А. Лизогубові від 16 липня 1852 р.: «Дожидаем в укреплении нынешнего лета корпусного командира. Думаю просить, чтобы позволил мне в здешнюю церковь безвозмездно написать запрестольный образ во имя Воскресения Христова. Не знаю, что будет» [17, с. 63] до офіційної відмови Шевченкові малювати від 16 квітня 1854 р. начальника штабу Окремого оренбурзького корпусу М. Л. Фантон де Веррайона [12, с. 264-265, №428].

Сепія «Апостол Петро» [20, с. 430, №45] («Св. Апостол Петро» за №55 в Описі) датується на підставі листа Бр. Залеського до Т. Шевченка від 2 червня 1852 р.: «Почти три недели тому назад я дал моей невесте фотографию с этого знакомого тебе св. Петра, рисованного, помнишь, в Кара-Тау» [7, с. 159].

Не знаходимо у коментарях академічного видання творів Т. Шевченка посилання на порядковий №56 у списку Честахівського до портретів А. Ускової. «Дружина коменданта Новопетровського укріплення. Дуже добряща душа, – слова Кобзареві», – записав автор в Описі з приміткою, що портрет виконаний у Новопетровському укріпленні [1, с. 6].

У форті впродовж 1853–1854 рр. Т. Шевченко створив три портрети А. Ускової. Оскільки «Портрет А. Ускової» (1853, овал) перебував у власності Малинова до 1926 р., а «Портрет А. Ускової з донькою Наталією» (1854) до 1929 р. у родині Ускових, найбільш вірогідним, на нашу думку, є (згаданий в Описі Г. Честахівського) «Портрет А. Ускової» (1853), на якому вона зображена із шаллю на плечах на тлі килима. Поясне зображення

вродливої молодій жінки опоетизоване художником, наповнене романтичним змістом. Образ відповідає тому щирому захопленню митця, що звучить із рядків його листа від 9 жовтня 1854 р. до Бр. Залеського: «Эта прекраснейшая женщина для меня есть истинная благодать Божия. Это одно единственное существо, с которым я увлекаюсь иногда даже до поэзии. Следовательно, я более или менее счастлив, да и можно ли быть иначе в присутствии высоконравственной и физически прекрасной женщины?» [17, с. 84].

Саме цей портрет перебував у Петербурзі і, напевно, він від М. Мікешина потрапив у колекцію Д. Мордовцева. Маємо переконання, що цього зображення А. Ускової (дружини коменданта Новопетровського укріплення) стосуються рядки за порядковим №56 Опису побратима Шевченка Г. Честахівського. Для побутування сепії, тобто, уточнення шляху твору Шевченка важливо зробити посилання в академічному виданні творів Т. Шевченка на №56 в Описі Г. Честахівського.

Серед незнайдених рахується автопортрет Шевченка періоду заслання із розширеним датуванням: 1847–1857 рр., відомий тільки за Описом: «№66. Портрет кобзарів Шевченків, тільки й трошечки не похожий на його, італіанським карандашем накомпонований, роблений в Оренбурги» [1, с. 7]. Г. Честахівський вживав слово «Оренбург» у значенні слова «заслання». Дослідниками висловлена версія, що це може бути «Автопортрет» (1851), виконаний італійським олівцем і білилом [20, с. 543, №217]. З даною версією можна було б погодитися, якби зображення поета автором Опису було записано у розділі «Фотографії з рисунків», але Г. Честахівський записав його у рубриці «Портрети: ориси, олівцем зведені» [1, с. 7]. Це зображення художник подарував приятелю Бр. Залеському, з якого останній зробив офорт.

У списку Г. Честахівського у рубриці «Рисунки красками на папері» значиться малюнок «№86. Пейзаж. Ніч. Татарське кладовище. На повороті з Оренбурга» [1, с. 8]. Досі про існуванні такої акварелі засвідчує лише запис в Описі. Вона залишається невідомою для дослідників і рахується серед незнайдених творів Шевченка. Можливо, цей малюнок під №20 був проданий на аукціоні М. Лазаревським Петербурзькій українській громаді з назвою «Пейзаж. «Ночь»» [2]. Поза науковими дослідженнями залишаються також твори Шевченка з Опису Г. Честахівського «№75. Неокончений вид якогось укрєпления» [1, с. 7].

Із чернеткового Опису Г. Честахівський не переніс до чистового варіанту ряд записів, що стосуються малюнків періоду заслання. У розділі «Рисунки Кобзаря Шевченка. Ориси» цього Опису «№24. Губерля, між го-

рами якась мичеть татарська и стоить дорожній тарандась бирлими» [4, с. 4]. Це місце, де бував поет, описав у повісті «Близнецы»: «Переночевал он в Губерле (предпоследняя станция перед Орской крепостью), собственно для того, чтобы полюбоваться на второй день Губерлинскими горами... Я гулял в губерлинской роще и любовался окружающими ее горами, чистой речечкой Губерлей, прорезывающей рощу и извинаящейся около самых козачьих хат. Пообедавши остатками подарка моей догадливой землячки, я оставил живописную Губерлю. Несколько часов подымался я извилюстою дорогою на Губерлинские горы» [15, с. 89].

У цьому ж розділі чернеткового Опису «№25. Два кіргіза на конях ідуть верхи між крутими горами. На другім боці кругом озира ліс густий а за лісом висока гора; №26. Якись гори, а за горами море; №31. Безтравні скелі й море, рисував в Оренбурге; №35. Безтравні смужки гори в Оренбурсі, в. 1854 року» [4, с. 4]. Розповідні назви творів, засвідчені Г. Честахівським дозволяють нам висловити думку, що ці всі рисунки могли бути виконані олівцем у Новопетровському укріпленні.

Опис гравюр, літографій та малюнків Т. Г. Шевченка, складений Г. М. Честахівським широко використовується у шевченкознавстві для атрибуції, побутування та датування художнього доробку Тараса Шевченка. Але й до сьогодні дослідники не приділили йому належної уваги. Ще далеко не поставлені крапки над дослідженням основних аспектів творчості Шевченка: історії створення, атрибуції, авторства й побутування окремих творів. Знову ж таки, неоціненною допомогою у цих питаннях може бути науково опрацьований та прокоментований список Г. Честахівського. Допоки опублікований він лише у виданні В. Анісова, Є. Середи. «Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка» (Київ: Дніпро, 1977. 392 с.), публікуючи документ, автори відступили від усталеного порядку розміщення творів, впроваджене Г. Честахівським, сформували свій порядок – за рубриками, даючи подвійну нумерацію: свою та Честахівського.

Відтепер питання наукового дослідження постало ще гостріше. Адже ми можемо порівнювати та вивчати уже два Описи творів Г. Честахівського – чернетковий та чистовий варіанти.

Джерела та література:

1. Відділ рукописів Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАНУ. – Ф. 1. – Од. зб. № 459.

2. Відділ рукописів Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАНУ. – Ф. 1. – Од. зб. № 460.
3. Відділ рукописів Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАНУ. – Ф. 1. – Од. зб. № 461.
4. Відділ рукописів Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАНУ. – Ф. 1. – Од. зб. № 1041. – 5 арк.
5. Конисский А. Я. Жизнь украинского поэта Тараса Григорьевича Шевченка: критико-биографическая хроника. С портретами Т. Г. Шевченка и его друзей и видами хаты и могилы его. 1814–1861. – Одесса, 1898. – 728 с.
6. Листи до Тараса Шевченка. 1840–1861. / Упоряд., передмова та примітки Л. Ф. Кодацької. – К.: Вид-во АН УРСР, 1862. – 332 с.
7. Національний музей Тараса Шевченка (НТМШ). – А-7. – № 96.
8. Повернені шевченківські раритети / Передмова Сергія Гальченка. – Дніпродзержинськ: Видавничий дім «Андрій», 2010. – 286 с.
9. Спогади про Шевченка / Упоряд., вступна стаття та коментарі А. І. Костенка. – К.: Держмінвидав України, 1958. – 658 с.
10. Суханов-Подколзин Б. Г. Воспоминание о Шевченко его случайно-го ученика // Киевская старина. – 1885. – №2. – С. 229-240.
11. Тарас Шевченко та матеріали до біографії. 1814–1861. За редакцією Є. П. Документи Кирилюка. – Київ : Вища школа, 1982. – 432 с.
12. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 10 томах. – Київ: Видавництво Академії наук УРСР, 1963. – Т. 8. Живопис, графіка. 1847–1850. – 95 с.
13. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 10 томах. – Київ: Видавництво Академії наук УРСР, 1963. – Т. 9. Живопис, графіка. 1851–1857. – 174 с.
14. Шевченко Тарас. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 4: Повісті. – 2003. – 600 с.
15. Шевченко Тарас. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. – 2003. – 496 с.
16. Шевченко Тарас. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 6: Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – 2003. – 632 с.
17. Шевченко Тарас. Повне зібрання творів: У 12 томах. – Київ: Наукова думка, 2013. – Т. 9. Мистецька спадщина: живопис і графіка. 1847–1850. – 542 с.

18. Шевченко Тарас. Повне зібрання творів: У 12 томах. – Київ: Наукова думка, 2014. – Т. 10. Мистецька спадщина: живопис, графіка і скульптура. 1851–1857. – 559 с.

«ШЕВЧЕНКІВ „КОБЗАРЬ” НА СЕЛІ»: ТВОРЧА І ВИДАВНИЧА ІСТОРІЇ

Д. Єсипенко

Учені-літературознавці неодноразово зверталися до вивчення ролі шевченкового доробку у житті і творчості Бориса Грінченка. Зазвичай результатом дослідження ставали матеріали оглядового або ж узагальнюючого характеру. У цій статті увага зосереджена на одній шевченкознавчій розвідці, а власне на історії її створення і публікації. У студії «Шевченків „Кобзарь” на селі» Грінченко одним із перших у вітчизняній науці звернувся до вивчення соціології читання. Він прагнув з’ясувати уподобання та особливості сприйняття сільською аудиторією художніх текстів українських і зарубіжних авторів. Матеріалом для написання статті слугували враження і нотатки з читань, організованих Грінченками у селах Катеринославщини, де вчителювало подружжя.

Завдяки тому, що зберігся чистовий автограф розвідки, є змога простежити авторське опрацювання її тексту. Дослідницький інтерес викликають численні правки. Більшість із них незначні за обсягом: це заміни окремих слів та словосполучень заради уникнення тавтології або недоречної інверсії, через невідповідність стилю, а також задля прояснення змісту. Прикметно, що Грінченко вносив зміни у різний час: безпосередньо під час переписування тексту (чорнилом), а також під час пізнішого прочитання (вставки олівцем, нижче подано у дужках), наприклад: «Що справді могла розібрати навіть моя досить (, як на селянку) освічена читачка в такому уривкові, як сей останній, ~~не тільки напханому~~ ^{всіма} де не тільки говориться про невідомі селянинові речі, але й написано його якоюсь макаронічною мовою?» або ж: «Ось який вона, ~~п~~Переказавши зміст, і (ось який присуд) висловила ~~свій присуд~~ (вона) про твір:

„Тарас Трясило був ~~тетьман~~”» [3, арк. 17–19].

Цілком логічним виглядає вилучення з тексту дещо некоректного висловлення читачки поеми «Чернець»: «десь мабуть доводилось жидів колошматить» [3, арк. 20]. Варто нагадати, що студія публікувалася невдовзі після драматичних подій 1905 р., зокрема жовтневих єврейських погро-

мів. Найбільший за обсягом вилучений фрагмент тексту також звучав надзвичайно гостро. У ньому селяни-читачі шевченкових «Гайдамак» апелюють до сучасних їм реалій, нарікаючи на несправедливість та утиски панів. Наслідком обговорення стає висновок про можливість повторення вибуху народного гніву [3, арк. 28-29].

Грінченко мав підстави остерігатися, що вміщення у «Новій громаді» (а саме у цьому київському щомісячному журналі з'явилася друком студія) подібних гострих висловів могло ускладнити публікацію видання, наприклад, викликати судову тяганину (саме така доля спіткала інше дітище української громади – газету «Громадська думка»). Окрім того, у листі до Володимира Гнатюка він натякав, що випуски журналу проходять через внутрішньоредакційне «сито»: «Хоч наш одвічальний редактор і цензурує нас, та всього не вхопить». Сергій Єфремов, фактичний редактор журналу, тоді був ув'язнений; перші чотири числа редагував сам Грінченко [1, с. 180-181]. Тож така дещо іронічна згадка, ймовірно, стосувалася Володимира Леонтовича, офіційного редактора та видавця «Нової громади». Із ним у молодших співробітників редакції журналу (передовсім, Бориса Грінченка, Сергія Єфремова, Федора Матушевського) склалися досить непрості взаємини.

У автографі зафіксовано також низку інших важливих подробиць процесу створення розвідки. Принаймні деякі сторінки Грінченко переписував начисто. Так, одна зі сторінок написана на звороті чернетки. Порівняння відповідних фрагментів чистового і чорнового варіантів текстів засвідчує їх майже цілковиту тотожність, за винятком викресленого ширшого цитування рядків із «Послання» Шевченка:

*Заходились
По німецькому показу
Та й заговорили
Так, що й німець не второпа
Учитель великий,
А не то, щоб прості люде!
А гвалту! А крику!
І гармонія, і сила,
Музика та й годі!
А історія? Поема
Вільного народу!
Що ті римляне убогі! [3, арк. 11 зв.].*

Іншою прикметою є відбитки пальців на сторінках автографу. Чи належать вони самому Грінченкові, який доторкнувся свіжого чорнила під

час перечитування-редагування тексту, а чи кому іншому – встановити важко, але можливо. Результативні дактилоскопічні розшуки на сторінках інших архівних матеріалів можуть додати ще одну цікаву подробицю до портрета письменника.

Як у автографі, так і в першопублікації «Шевченків „Кобзарь” на селі» датований 23 лютого 1906 р. [4, с. 28]. Студія вийшла друком у лютнево-му номері «Нової громади», який значно затримався з появою. У листі до Володимира Гнатюка від 21 березня 1906 р. Грінченко висловлював сподівання, що відразу два – другий та третій – номери видання вдасться розіслати читачам до Великодня (того року свято припадало на 2 квітня) [1, с. 180; 6, с. 27]. Зіставлення рукописного та друкованого текстів виявляє їх фактичну ідентичність (за винятком незначних виправлень-уточнень на зразок: «трясуться стани» – «трясуться стіни»; «він згадував Бердич» – «він згадував Бердичів» [3, арк. 8, 20; 4, с. 11, 18]).

Наступного разу статтю було надруковано у відомому збірнику Грінченка «Перед широким світом» (1907 р.). Під назвою «Тарас Шевченко» розвідка увійшла до складу першого розділу видання («Книга на селі») як одна з його структурних частин (дев'ята по порядку). Попри те, що з часу першопублікації минуло менше року, автор вніс до її тексту низку змін. У передмові до збірника він зазначав: «Перша частина цієї книги склалася поперед усього з розвідок, друкованих у львівській „Зорі”, московській „Зорі” та „Новій громаді”. Однак те, що тут подається, не є просто передрук тих статей, ні: вони були тільки матеріалом, який автор більше або менше переробив і звів в одно ціле, багато дечого повикидавши, а ще більше додавши нового [...]» [2, с. X].

І справді, збірник «Перед широким світом» не був механічним об'єднанням статей зі спільною тематикою. Помітне значне опрацювання тексту «шевченкової» частини, спрямоване на уніфікацію, «вписування» її в контекст розділу «Книга на селі». Скажімо, у журнальному тексті автор лише зрідка називав імена читачів, здебільшого вживаючи описові конструкції (називаючи їхні статі, вік і освіту). Натомість у збірнику «Перед широким світом» Грінченко ще в попередніх – першій, другій, третій та восьмій – частинах окреслив місце проведення читань (йдеться про Олексіївку, хоч назву і не вказано), а також охарактеризував їх учасників: Марію Загірню (Грінченко), кумів Петра та Марусю Познякових, Юхима Є., а також двох інших мешканців села – Дем'яна Л. та діда Григорія М-ка [2, с. 8, 15, 23-26, 104, 113, 117]. Тому у тексті другої публікації розвідки вже не було потреби повторювати характеристики читачів:

Шевченків „Кобзарь” на селі // Нова громада. – 1906. – № 2.	Тарас Шевченко // Перед широким світом. – К., 1907.
Дівчата й молоді жінки плачуть над нею, і я знаю, як в одному селі в Катеринославщині дівчата положили на голос і співали початок цієї поеми.	Дівчата й молоді жінки плачуть над нею, і в <u>тому селі, де була наша школа</u> , дівчата положили на голос і співали початок цієї поеми.
От через що один розумний поважний селянин, що дуже любив читати книги, сказав мені одного разу: – «Катерину нам читали».	От через що, як я вже згадував, кум Юхим <u>сказав одного разу про «Катерину»</u> : – «Катерину нам читали».
Людина ся – молодиця років з 30, мати кількох дітей, добра господиня, живе не в убозтві, але і не в великих достатках. Замолodu скінчила звичайну сільську школу, дівчиною трохи пожила в городі і вернулась на село до звичайного хазяйства. Розумна і досить, як на селянку, інтелігентна, вона чимало читала. Знаючи трохи московську мову, прочитала дещо й з української історії [...]	Людина ся – <u>знана вже нам кума Маруся П.</u> Знаючи трохи московську мову, <u>вона</u> прочитала дещо й з української історії [...]
Інший одначе був результат, як сей твір прочитано було слухачам, що не мали й таких знаннів з української історії, як ся читачка, і через те не могли доладу розібрати справи. Читала (ще року 1893-го) учителька в сільській хаті гуртові слухачів, що вже багато слухали читання, а один з їх і сам був письменний і любив читати. Слухачі були такі: шестеро звичайних сільських молодиць, одна стара баба та дев'ятеро чоловіка старих і середніх літ хазяїнів, усе поважних людей. Ось що стоїть у записях тієї вчительки [...]	Інший одначе був результат, як сей твір <u>прочитала М. Загірня в новій аудиторії</u> , слухачам, що не мали й таких знаннів з української історії, як <u>кума Маруся</u> , і через те не могли доладу розібрати справи. <u>На читанні було семеро жінок та дев'ятеро чоловіків. Ось що стоїть у читачки в записях</u> [...]

Дід тільки зауважив [...]	Тільки дід М–ко зауважив [...]
Дем'ян (письменний) розказував, як він читав у «Сагайдачному» Мордовця [...]	Дем'ян__розказував, як він читав у «Сагайдачному» Мордовця [...]
Про сю п'єсу в моєї сільській читачки написано коротко, тільки оце [...] [4, с. 14-15, 20-21, 23].	Про сю п'єсу в <u>куми Марусі</u> написано коротко, тільки оце [...] [2, с. 128-129, 135-136, 138].

Іншим типом модифікацій тексту були заміни слів та виразів синонімічними, задля уникнення двозначності, відповіднішого, на думку автора, граматичного чи стилістичного вираження думки, наприклад:

Шевченків «Кобзарь» на селі // Нова громада. – 1906. – № 2.	Тарас Шевченко // Перед широким світом. – К., 1907.
Ця думка Костомарова дуже підходила до поглядів тодішніх українофілів, – через те її й прийнято на віру.	Ця думка Костомарова дуже підходила до поглядів тодішніх українофілів, – через те <u>йї усі повірили без доводів</u> .
[...] сьогочасним письменникам тим же робом треба чинити, не виходючи в мові за межі того, що Шевченко дав, бо все інше – то вигадки, ковані слова і т. д.	[...] сьогочасним письменникам тим же робом треба <u>йти</u> , не виходючи в мові за межі того, що Шевченко дав, бо все інше – то вигадки, ковані слова і т. <u>и</u> .
Там, де в моєї читачки ставало добутих поперед історичних знаннів [...]	Там, де в моєї читачки <u>вистачало</u> добутих поперед історичних знаннів [...]
¹⁾ З «Чорної ради» Куліша.	¹⁾ З «Чорної ради» <u>Кулішевої</u> .
Народня історична пісня може називати історичні імена, які тепер уже забуто, але становище справи, але відносини діячів вона зазначає виразно [4, с. 7–8, 16, 19, 25].	Народня історична пісня може називати історичні імена, <u>про які народ тепер уже забув</u> , але становище справи, але відносини діячів вона зазначає виразно [2, с. 120–121, 129, 134, 141].

Готуючи студію до публікації у збірнику, Грінченко виправив окремі недогляди першопублікації, а також уточнив тексти цитат:

Шевченків «Кобзарь» на селі // Нова громада. – 1906. – № 2.	Тарас Шевченко // Перед широким світом. – К., 1907.
Шепочеться Авіньоно З римськими ченцями; Шепочуться антипапи, Аж трясуться стіни Від шепоту. Кардинали Як гадюки в'ються Круг тіари. (473).	Шепочеться Авіньона З римськими ченцями; Шепочуться антипапи Аж трясуться стіни <u>Од</u> шепоту. Кардинали Як гадюки в'ються Круг тіари. (196).
Не пий, Хмельницький, дуже той Жовтої води: Іде ляхів сорок тисяч хорошої вроди [4, с. 11, 26].	Не пий, Хмельницький, дуже той <u>жовтої</u> води: Іде ляхів сорок тисяч хорошої вроди [2, с. 123, 141].

У іншому фрагменті тексту автор удався до ширшого цитування шевченкових рядків – аби прояснити зміст думки:

Шевченків «Кобзарь» на селі // Нова громада. – 1906. – № 2	Тарас Шевченко // Перед широким світом. – К., 1907
Може бути, що деякі окремі люде з на- роду і підписались би, напр[иклад], під віршами: Світе ясний, світе тихий, Світе вольний несповитий (129), – Але се вже були б люде, що стоять понад масою; маса ж видимо іншої думки про кадила, кропила і „явлені”.	Може бути, що деякі окремі люде з на- роду і підписались би, напр[иклад], під віршами: Світе ясний, світе тихий, Світе вольний несповитий! <u>Защо ж тебе, світе-брате,</u> <u>В своїй добрій теплій хаті</u> <u>Оковано, омурано</u> <u>(Премудрого одурено),</u> <u>Багрянцями закрито</u> <u>І росп'ятієм добито? (592)</u> <u>і згодились би зробити з багрянцями,</u> <u>кадилами, „явленими” те, що радить</u> <u>поет, але</u> се вже були б люде, що стоять понад масою; маса ж видимо іншої дум- ки про кадила, кропила і „явлені”.

І не диво, бо в тій посвяті є і Нума, і німфа Егерія... [4, с. 12, 17].	І не диво, <u>коли згадаємо, що є в тій посвяті:</u> <u>Моя зоре досвітняя,</u> <u>Єдина думо</u> <u>Пречистая! Ти вітаєш,</u> <u>Як у того Нуми</u> <u>Тая німфа Егерія...(201) [2, с. 125, 130].</u>
---	---

Прикметно, що адаптуючи текст до збірника «Перед широким світом», Грінченко знову звернувся до автографа. Про це свідчить зіставлення рукописного та друкованих варіантів одного з фрагментів тексту:

Шевченків «Кобзарь» на селі (автограф)	Шевченків «Кобзарь» на селі // Нова громада. – 1906. – № 2	Тарас Шевченко // Перед широким світом. – К., 1907
«Хиба з однаковими почуваннями буде читати „Гайдамаки” або „Ой вигострю товариша” і <u>наймит-хлібороб (сьогочасна варіяція — Шевченкового Яреми), і заможний селянин, що наймає таких наймитів</u> кожен селянин» [3, с. 12].	Хиба з однаковими почуваннями буде читати „Гайдамаки” або „Ой вигострю товариша” кожен селянин? [4, с. 13– 14].	Хиба з однаковими почуваннями буде читати „Гайдамаки” або „Ой вигострю товариша” і <u>наймит-хлібороб (сьогочасна варіяція Шевченкового Яреми), і заможний селянин, що наймає таких наймитів?</u> [2, с. 127].

Переробки «Шевченкового „Кобзаря” на селі» у виданні 1907 р. слід визнати суттєвими. Утім, вони не є концептуальними і говорити про появу нової редакції тексту не випадає. На відміну від журнальної публікації, у збірнику не зазначено дати написання розвідки (як і інших структурних частин), натомість вказано день завершення підготовки усього розділу «Книга на селі»: «У Києві, 1907. II. 2» [2, с. 256].

Як відомо, у фаховій едиційній практиці вважається неприпустимою компіляція кількох варіантів текстів задля створення нового, позірно повного і безпомилкового. Саме такий підхід продемонстровано під час підготовки тексту студії для окремого видання 1914 р. Помітне взорування упорядниці, Марії Грінченко, на журнальну публікацію, однак – непослідовне. Опрацьовуючи статтю, вона виправила окремі шевченкові рядки за виданням 1907 р. (однак не всюди), за ним же врахувала чоловікові правки

в авторському тексті (утім, лише деякі). Таким чином видання, підготоване із найкращими намірами у знаковій для упорядниці серії «Книжки пам'яті Насті Грінченко», продемонструвало типові риси аматорського розуміння засад текстологічної роботи. Це видання з'явилося вже після смерті автора (1910).

Значні відмінності у текстах двох прижиттєвих публікацій «Шевченкового „Кобзаря” на селі» змушують докладніше зупинитися на питанні визначення основного тексту – базового для перевидань. Попри те, що публікація студії у збірнику «Перед широким світом» відображає останню волю автора, представлений у ній варіант тексту не варто беззастережно називати основним для видань різного типу і тематики.

Безумовно пріоритетним у майбутній едиційній практиці є видання збірника «Перед широким світом» як цілісності. Така публікація може мати місце у зібранні творів Бориса Грінченка або ж у вигляді перевидання збірника як самоцінного історико-літературного явища. Слід розглянути й інші можливі формати публікації «Шевченкового „Кобзаря” на селі». Наприклад, поява студії можлива у складі добірки статей Бориса Грінченка (або ж і кількох авторів) з журналу «Нова громада». Певна річ, у такому виданні текст належить подавати за публікацією 1906 р. (із вказівкою у примітках про подальше авторське опрацювання). Особливі застереження викликає вибір основного тексту для збірника шевченкознавчих матеріалів Грінченка різних років. З однієї сторони, не можна нехтувати цінними правками автора у публікації 1907 р., з іншого – цей варіант тексту характеризується значною «контекстуальністю» і потребує пояснень багатьох фрагментів (на зразок «знана вже нам кума Маруся П.»). Оптимальним у цьому випадку видається вміщення тлумачень (у тому числі цитат-характеристик читачів шевченкових текстів з журнального варіанту) у примітках.

У кожному разі, всі перелічені, а також можливі інші варіанти видань вимагають фахового текстологічного опорядження та коментування. При цьому бажаним і доречним є бодай пунктирне висвітлення авторського опрацювання тексту не лише як прояву творчої лабораторії Грінченка, але й у контексті актуальних літературних процесів та історичних подій, з урахуванням особливостей редакційної кухні українських періодичних видань початку ХХ ст.

Важливість статей зі збірника «Перед широким світом» у доробку письменника і ширше – в українському культурному процесі – визнавали як сучасники, так і пізніші дослідники. Скажімо, Марія Грінченко

у коментарі до чоловікової біографії зауважувала її авторіві Миколі Плевакові: «Ви зовсім не взяли до уваги книгу Бориса Дмитровича „Перед широким світом”, а в їй дуже добре видно його погляди на так звану літературу для народу, а про це неодмінно треба сказати» [5, арк. 2]. Безумовно, цей збірник вартує окремої докладної розмови, так само, як і студія «Шевченків „Кобзарь” на селі» – перевидань і переосмислень: як для корегування уявлень про рецепцію поетичних текстів Тараса Шевченка, так і для увиразнення творчої постаті Бориса Грінченка.

Джерела та література:

1. Грінченко Б. Листи до Володимира Гнатюка від 21 березня та 7 травня 1906 р. / В. Яременко. Листи Бориса Грінченка до Володимира Гнатюка // Бахмутський шлях. – 2005. – № 3/4.
2. Грінченко Б. Перед широким світом. – К., 1907.
3. Грінченко Б. Шевченків «Кобзарь» на селі. 23 лютого 1906 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. І. – Спр. 31459.
4. Грінченко Б. Шевченків «Кобзарь» на селі // Нова громада. – 1906. – № 2.
5. Грінченко М. Лист до Миколи Плевака від 6 березня 1911 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. 27. – Спр. 227.
6. Хронологический справочник (XIX и XX века) / сост. М. И. Перпер. – Ленинград, 1984.

АКАДЕМІЧНЕ ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВО У 1941–1945 РОКАХ (ЗА АРХІВНИМИ ДЖЕРЛАМИ)

О. Вербіцька

Період Другої світової війни, яка нищівно прокотилась по українській землі, став одним із найскладніших також у діяльності академічних вчених-шевченкознавців і популяризаторів Шевченкової творчості. Фундаментальні дослідження у галузі шевченкознавства, які здійснювались в АН УРСР у 1941–1945 рр., залишаються недостатньо вивченою темою – в науковій літературі нині практично не існує присвячених цій темі спеціальних досліджень. Серед найбільш інформативних з цього питання варто згадати видання «Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. 1926–2001: Сторінки історії, 75» (Київ, 2003), «Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України. – 75, 1930–2005: Матеріали до історії» (Київ, 2005) та «Історія Академії наук Української РСР. Книга перша» (Київ, 1967); про публікації наукових праць зустрічаються лише окремі відомості, зокрема, в енциклопедіях. Систематичні архівні дослідження за цією темою, завдяки яким можна було б отримати найбільш достовірні відомості, фактично не проводились. Ускладнює дослідження історії шевченкознавства цього періоду й та обставина, що під час війни було втрачено значний обсяг документів. І якщо про діяльність АН УРСР ще існують окремі відомості, то донині фактично не розробленим залишається питання щодо діяльності вчених-шевченкознавців в окупованій Україні. Тому наразі постає питання про вивчення етапів такого малодослідженого періоду та висвітлення доробку вітчизняних вчених, що продовжували вести наукову роботу під час евакуації, на окупованих територіях України та після повернення Академії наук в Україну.

Відтворити малодосліджені сторінки історії шевченкознавства й розкрити окремі напрями наукової діяльності вчених АН УРСР дають змогу архівні документи, які відклалися у різних архівних установах. У ході опрацювання НДР Інституту архівознавства НБУВ «Історія НАН України. 1941–1945», одним із розробників якого була автор даної статті, виявлено значний документальний масив, у якому міститься інформація і про наукову діяльність установ та вчених НАН України у галузі шевченкознавства. Ці відомості заповнюють інформаційну лакуну і проливають світло на доробок вітчизняних вчених, які досліджували Шевченкову спадщину.

Відзначимо, що найбільш інформативними є комплекси документів, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, в обласних державних архівах України (зокрема, Києва, Львова, Харкова), в особових фондах визначних вчених НАН України Інституту архівознавства НБУВ, архівах установ НАН України, проте найбільш цінним з цього питання залишається фонд Архіву Президії НАН України, який містить звітно-планову, наукову та іншу документацію.

Виявлені документи свідчать про продовження розробки творчої спадщини Т. Г. Шевченка в Академії наук навіть у страшних воєнних умовах. В цьому вбачаються деякі паралелі – Т. Г. Шевченко перебував на засланні в Казахстані, а Башкирія розташована досить близько і має схожі природні умови. І так само, як і Кобзар, українські вчені перебували декілька років на чужині не зі своєї волі. Там, в нових, непростих умовах, науковці як ніколи відчували цінність зв'язку з рідною землею і культурою.

Відомо, що на початку евакуації з м. Київ в середині 1941 р. установи гуманітарного профілю були об'єднані в одній установі – Інституті суспільних наук АН УРСР. До нього з 21 липня 1941 р. увійшли Інститут історії України АН УРСР, Інститут археології АН УРСР, Інститут економіки АН УРСР, Інститут мовознавства АН УРСР, Інститут української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, Інститут українського фольклору АН УРСР та Кабінет по вивченню єврейської радянської літератури, мови та фольклору АН УРСР. Свою діяльність інститут під керівництвом акад. М. Я. Калиновича організував у трьох відділах – образотворчого мистецтва, художньої літератури, музичного мистецтва. Також до складу Інституту суспільних наук АН УРСР увійшли група композиторів, художників, скульпторів та письменників України.

Документ, що датується періодом 2 серпня – 9 вересня 1941 р. і представляє інформацію про роботу групи художньої літератури при Інституті суспільних наук АН УРСР, свідчить, що після евакуації в столицю Башкирської АРСР м. Уфа українські вчені продовжили розробку теми Батьківщини у творчості визначних діячів та класиків української, російської та польської літератур – Т. Г. Шевченка, О. С. Пушкіна та А. Міцкевича. У ньому відзначалось, що у дослідженнях, які здійснює М. Т. Рильський, почуття патріотизму, захист Батьківщини і боротьба за її свободу були завжди однією з великих тем світової літератури і зокрема

світової драматургії, яку захоплювали ...велич, сила і благородство почуттів, що при цій боротьбі народжуються, прекрасні зразки котрих дала стародавня й нова історія людства [1, арк. 1-11].

Постановами Президії АН УРСР від 27 березня та 3 квітня 1942 р. цей інститут був розукрупнений та з його складу виділились інститути економіки, історії та археології України, української мови і літератури ім. Т. Г. Шевченка, народної творчості і мистецтв АН УРСР. Саме у двох останніх установах продовжувалось вивчення шевченкознавчої тематики. До складу Інституту мови і літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР входили такі відділи: мови (дев'ять співробітників), історії літератури (десять співробітників), художньої літератури (дев'ять співробітників). Інститут мистецтв і народної творчості мав відділи музичного мистецтва (п'ять співробітників), образотворчого мистецтва (шість співробітників), фольклору (три співробітники) [2, арк. 78-89, 90-98].

Керував діяльністю Інституту української мови і літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР спочатку академік П. Г. Тичина, а з 23 червня 1944 р. – академік Л. А. Булаховський. Колектив інституту вивчав переважно питання сучасної української літературної мови й діалектів, але його відділи – української мови (під керівництвом акад. Л. А. Булаховського), історії літератури (під керівництвом члена-кореспондента С. І. Маслова), художньої літератури (під керівництвом М. Т. Рильського) також займались розробкою мовознавчих питань творчої спадщини Кобзаря. Літературознавці під керівництвом акад. О. І. Білецького у цей період досліджували історію української літератури, зокрема, й творчість українського класика Т. Г. Шевченка, ними готувались до видання антифашистські твори, підручники для вузів.

При Інституті української літератури ім. Т. Г. Шевченка за постановою РНК УРСР від 27 березня 1943 р. було створено Державний літературно-художній музей ім. Т. Г. Шевченка під керівництвом вченого-шевенкознавця Є. П. Кирилюка (дещо пізніше на посаді заступника директора музею було призначено М. І. Мацапуру). Станом на 1943 р. Бібліотека і Музей при установі мали 15 120 одиниць зберігання, при чому з рукописних фондів зберігалось 10 978 рукописних одиниць, з них 507 рукописів Т. Г. Шевченка (твори, листи, документи та ін.) [3, арк. 83-86]. Президія АН УРСР надсилала клопотання до директивних органів щодо виділення для розташування музею приміщення в будинку в Уфі по вул. Пушкіна, № 85 з 3-4 кімнат [4, арк. 131-139] та про те, щоб все майно, музейні та архівні матеріали музеїв, пов'язані із висвітленням творчості та діяльності Т. Г. Шевченка, яке зберігають заклади й установи Наркомосвіти

УРСР, Управління в справах мистецтв при РНК УРСР і Академії наук УРСР, було зосереджено у фондах Інституту мови і літератури АН УРСР [5, арк. 555]. Фонди Галереї картин Т. Г. Шевченка та Державного літературно-художнього музею ім. Т. Г. Шевченка в евакуації зберігались у м. Новосибірськ. Повернувшись до м. Київ, 1 червня 1945 р. Президія АН УРСР обговорювала питання про можливість передачі Державного літературно-художнього музею ім. Т. Г. Шевченка до Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, проте, зважаючи на обставини післявоєнного життя, підготовку цієї пропозиції було вирішено відкласти [6, арк. 78-93]. Цей музей разом з іншими музеями Т. Г. Шевченка було передано до складу АН УРСР вже після війни – в 1951 р.

3 12 червня 1942 р. почав працювати Інститут народної творчості і мистецтв АН УРСР як самостійна установа під керівництвом проф. М. О. Грінченка. На виконання постанов Президії АН УРСР від 14 липня 1944 р. та РНК УРСР від 17 липня 1944 р. «Про структуру АН УРСР» відбулось подальше розукрупнення – відновили свою діяльність Інститут української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, Інститут мовознавства АН УРСР, Кабінет для вивчення єврейської мови, літератури та фольклору АН УРСР.

Вагомим напрямом діяльності в історії АН УРСР раннього воєнного періоду став порятунок національної історичної та культурної спадщини, невід'ємною частиною якої були унікальні рукописи і першодруки творів Т. Г. Шевченка, автографи класика української літератури та його друзів і громадських діячів, які засвідчують історію життя та творчості Кобзаря, а також різних колекцій друкованих і художніх матеріалів. Найбільш цінні фонди – зокрема, автографи Т. Г. Шевченка, що зберігались у фонді відділу рукописів, – почали вивозити на схід 10 липня 1941 р. Складним був шлях евакуйованих цінностей – ящики з рукописами були спрямовані баржею в м. Дніпропетровськ, звідти залізницею через Північний Кавказ – в м. Сталінград. Третього серпня багаж був доставлений до Уфі.

Аналіз архівних джерел доводить, що в інститутах гуманітарного профілю АН УРСР шевченкознавча тематика була однією з провідних. Вивчення творчості Т. Г. Шевченка посідало особливе місце у розробках українських мово- та літературознавців, етнографів і митців. В евакуаційний період, на чужині, відчуття причетності до витоків українського народу стало додатковим стимулом для розвитку шевченкознавства, створювало особливу атмосферу і виявляло нові аспекти – так, саме тема боротьби з ворогами, відданості Т. Г. Шевченка Батьківщині стала однією з провідних у той час; Кобзар виступав як символ України, всього

того, що носить у своєму серці українець. Директор Інституту української мови НАН України д.філол.н. П. Ю. Гриценко у своїй статті, присвяченій уфимському періоду в історії інститутів гуманітарного профілю НАН України, зауважував, що «У роки війни життя і творчість Шевченка були особливо популярними. ...Було продемонстровано особливу роль творчості й особистості Тараса Шевченка в національному ментальному коді українців, в інтернаціональному єднанні народів, підкреслено актуальність і сучасний характер його поетичної та духовної спадщини. Статті в газеті «Башкортостан», журнальні публікації, особливо видання брошур серії «Фронт і тил», донесли думки й атмосферу ...не тільки до мешканців Башкирії, а й до бійців на всіх на всіх фронтах» [7, с. 88-89].

Серед вчених, що розвивали шевченкознавчу тематику в евакуації, слід згадати наступних. Цедійські члени Академії – Л. А. Булаховський, який продовжив вивчення лінгвістики художнього тексту творів Т. Шевченка й опублікував низку статей про мовні засоби поезії Т. Шевченка, працював над окремими питаннями його мови і стилю; М. Т. Рильський – поет, літературознавець, фольклорист, вчений секретар Інституту суспільних наук (1941–1942), завідувач відділу художньої літератури, директор, голова вченої ради Інституту народної творчості і мистецтв (1943–1944), Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії (1944–1945); П. Г. Тичина – поет, літературознавець, завідувач групи художньої літератури, потім завідувач відділу Інституту суспільних наук АН УРСР (1941–1942), директор Інституту мови і літератури ім. Т. Г. Шевченка (1942–1944); О. І. Білецький – літературознавець, філолог, с.н.с. відділу історії української літератури Інституту мови і літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (1942–1944), директор Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка (1944–1945).

Співробітники гуманітарних установ, що займались шевченкознавчими питаннями: літературознавці – д.філол.н. Д. О. Тмарченко, с.н.с. відділу історії української літератури Інституту мови і літератури ім. Т. Г. Шевченка (1942–1944; потім займався іншою тематикою); проф. О. К. Дорошкевич, с.н.с., потім завідувач відділу української літератури XIX ст. Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка (1944–1945); к.філол.н. Є. П. Кирилюк, завідувач відділу шевченкознавства, в 1942–1943 рр. перебував у лавах військових сил; к.філол.н. М. С. Грудницька, завідувачка академічних бібліотечних фондів (з лютого 1942 р.), с.н.с. відділу історії української літератури, вчений секретар Інституту мови і літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (1942–1944), завідувачка відділу рукописів цього інституту (1944–1945); Д. М. Косарик – с.н.с. відділу історії української літератури (1942–1944), потім кабінету шевченкознавства Інституту української літератури

ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (1944–1945), в 1942–1944 рр. перебував у лавах військових сил; бібліограф Є. О. Середа – м.н.с. кабінету шевченкознавства, тимчасово виконувала обов'язки директора Музею ім. Т. Г. Шевченка Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка (1944); історик, етнолог к.і.н. К. Г. Гуслий – с.н.с. Інституту суспільних наук (1941–1942), пізніше Інституту історії та археології (1942–1943), заввідділу Інституту історії України (1944–1945); історик театру М. К. Йосипенко – вчений секретар, старший науковий співробітник відділу музики й театру Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії (1945); музикознавець, фольклорист, історик, проф. М. О. Грінченко – с.н.с., потім завідувач музичного відділу Інституту суспільних наук АН УРСР (1941–1942), виконуючий обов'язки директора та завідувач музичного відділу, голова вченої ради Інституту народної творчості і мистецтв АН УРСР (1942), автор праці «Шевченко і музика» (1941) (помер в м. Уфа у 1942 р.) та ін.

В цей період Відділом суспільних наук АН УРСР здійснювалась велика робота з підготовки кадрів вищої кваліфікації. Зокрема, серед постанов Президії АН УРСР знаходимо рішення про тимчасове звільнення М. С. Грудницької від обов'язків вченого секретаря Інституту мови і літератури АН УРСР для підготовки до захисту кандидатської дисертації [4, арк. 29-35], (в 1943 р. нею було захищено дослідження за темою «Студії з життя і творчості Шевченка» на науковий ступінь кандидата філологічних наук); розробку Т. В. Зайцевою теми синтаксису Шевченкового «Кобзаря» (присудок, керування, звертання) (в 1946 р. нею було захищено дисертацію за темою «Роль Шевченка в історії синтаксису української літературної мови» на науковий ступінь кандидата філологічних наук).

У важкий воєнний час продовжувалась видавнича робота: опубліковано 3 книгу видання «Шевченко Т. Г. Кобзар: Повна збірка поезій: В 8 кн.»; проводилась робота з підготовки академічного видання повного зібрання творів Т. Г. Шевченка у десяти томах (відомості про відновлення роботи над ним в Уфі знаходимо у клопотанні директора Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка акад. О. І. Білецького). За інформацією, яку подав 8 квітня 1944 р. акад. Л. А. Булаховський у пресу про роботу Інституту мови та літератури АН УРСР після повернення з евакуації до м. Київ, відомо, що він працював над третім томом академічного видання творів Т. Г. Шевченка, до якого увійшли драматичні твори та повісті. Проте АН УРСР зазнавала значних труднощів у видавничій справі через невелику спроможність поліграфічної бази у м. Уфа. Всього вдалося знайти відомості про підготовку і публікацію у час війни близько 37 наукових праць у галузі шевченкознавства.

Заповнювати прогалину інформування та поширення відомостей про дослідницьку роботу українських науковців у Башкирській АРСР та РСФСР (в Уфі, Свердловську, Нижньому Тагілі, Челябінську та інших містах на Сході СРСР) мали доповіді співробітників Академії. Інформацію про прочитані доповіді було виявлено на основі дослідження значного комплексу джерел: архівних документів особових фондів видатних учених, що зберігаються в ІА НБУВ, архівних фондів установ НАН України, періодичних видань НАН України того періоду («Вісті Академії наук УРСР», «Доповіді АН УРСР» та ін.); біобібліографій вчених тощо. Читання доповідей та лекцій у закладах, установах та організаціях стало однією із форм наукової роботи, завдяки якій відбувалося взаємозбагачення та обмін досвідом українських та місцевих науковців. Всього на наукових засіданнях та заходах спеціалістами Академії було виголошено понад 1130 наукових доповідей, на шевченкознавчу тематику їх було прочитано принаймні 41. Так, було виявлено інформацію про доповіді з наступних тем:

– з розробки історичних питань у галузі шевченкознавства – Ткаченко М. М. «Шляхи і роки мандрувань Шевченка» (1942) та «Київ у творчості Т. Г. Шевченка» (1942), Гуслистий К. Г. «Коліївщина в творах Т. Г. Шевченка» (1942), Кирилюк Є. П. «Шевченко і Кирило-Мефодієвське братство» (1944), Ястребов Ф. О. «Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство» (1944);

– з культурологічних питань – Білецький О. І. «Шевченко і російська культура» (1944), Кирилюк Є. П. «Шевченко і слов'янський світ» (1942), Лазаревський Г. О. «Шевченко в житті» (1945), Пільгук І. І. «Вплив Шевченка на культурно-громадське життя Західної України» (1943), Рильський М. Т. «Шевченківські дні як велика традиція» (1943), Плісецький М. М. «Патріотизм в поезії Т. Г. Шевченка» (1943), Попов П. М. «Погляди Шевченка на народну творчість» (1942), Тичина П. Г. «Гнів Шевченка» (1942) та «Шевченко – мандрівник» (1942), Ткаченко М. М. «Шевченко проти воставшого германізму» (1942), «Шляхи і роки мандрувань Шевченка» (1942), «Шевченко у Москві» (1943);

– з мово- та літературознавчих питань – Рильський М. Т. «Поетика Шевченка» (1942), Булаховський Л. А. «Російські поеми Т. Шевченка і їх місце в системі поетичної мови першої половини ХІХ ст.» (1943), Ільїн В. С. «Порівняння у Шевченка» (1943), Тамарченко Д. Є. «Сатирична поезія Шевченка» (1944);

– з мистецтво- та музикознавчих питань – Козицький П. О. «Шевченко в музиці» (1942), Трохименко К. Д. «Шевченко – художник» (1942) та «Естетичні позиції Шевченка – художника» (1943);

– з розробки питань джерелознавства – Коваль Ф. В. «Рукописна спадщина Т. Г. Шевченка» (1943), Назаревський О. А. «Принципи наукового опису рукописів Шевченка» (1945) та «Із спостережень над листами Шевченка» (1945) та ін. [8].

У документах про діяльність Академії наук у глибокому тилу у м. Уфа знаходимо відомості про відзначення Шевченківських днів, що стимулювало дослідницькі зусилля літературознавців, лінгвістів, мистецтвознавців. Так, 9–10 березня 1942 р. їх підготовку здійснював комітет у такому складі: академіки – О. О. Богомолець (голова), М. Я. Калинович (заст. голови), чл.-кор. Л. М. Славін, композитор П. О. Козицький, акад. П. Г. Тичина, поет М. Т. Рильський [2, арк. 30–42]; у 1943 р. Шевченківським дням були присвячені Загальні збори АН УРСР [4, арк. 9–14]; у м. Москва 9–10 березня 1944 р. було проведено наукову сесію Академії, присвячену 130-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка та 83-м роковинам від дня його смерті [9, арк. 35–43]; після повернення Академії у м. Київ 13 березня 1945 р. відбулась присвячена шевченківським дням сесія Загальних зборів АН УРСР [6, арк. 31–35 зв.].

У 1944 р. відбулась реевакуація АН УРСР – спочатку до м. Москва, через кілька місяців Академія повернулась до м. Київ, і з травня-червня цього року в Інституті української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР була продовжена робота над науковим виданням пам'яток української літератури, зокрема, й у галузі шевченкознавства – вивчалась творчість Т. Г. Шевченка, досліджувались питання окремих явищ української літератури; у відділах інституту працювало вже 41 штатна одиниця [10, арк. 8–18]. При установі працювала бібліотека, редакція наукових записок «Радянське літературознавство», Львівський відділ та Державний літературно-художній музей ім. Т. Г. Шевченка.

Інформацію про окупаційний період діяльності українських вчених-шевченкознавців містять документи, виявлені переважно у фондах ЦДАВО України, ЦДАГО України, окремих державних обласних архівах. Серед вчених АН УРСР, що залишились в Україні, були й відомі у наукових колах особи. Вони зосередили свою діяльність переважно у кількох навчальних закладах (при великих навчальних закладах, зокрема, міст Одеси та Дніпропетровська у цей час діяли наукові та науково-допоміжні установи); інші вчені намагались відновити діяльність Академії наук та наукових товариств – осередків Наукового товариства імені Тараса Шевченка (м. Львів), Харківського наукового товариства. Так, з документу, датованого 17 вересня 1941 р., отримуємо інформацію про збори членів правління Наукового товариства імені Тараса Шевченка у м. Львів, до яко-

го увійшли: І. Боднар, І. Грабар, М. Капуста, Р. Цегельський, В. Сімович, І. Крип'якевич, В. Левицький, і результатом яких стало рішення про відновлення діяльності цього товариства [11, арк. 73], але легалізувати діяльність Товариства не вдалося.

Інший цікавий документ – доповідна записка заввідділу рукописів Інституту літератури та фольклору УАН проф. О. А. Лазаревського директору цього інституту проф. М. М. Марковському про стан «шевченкіани» (датована не пізніше 1 листопада 1941 р., м. Київ). У ньому описується, як проводилось упорядкування копій та негативів Шевченкових матеріалів та зроблено звіт про те, що ж саме збереглося і було переміщено з будинку № 14 по бул. Шевченка в нове приміщення, маленьку кімнату буд. № 15 по вул. Фундуклеївській [12, арк. 1-3].

Одним із найбільш інформативних документів про роботу у галузі шевченкознавства в окупаційний період є перспективний план роботи секції шевченкознавства Інституту літератури та фольклору УАН на 1941–1942 рр. (датований 2 листопада 1941 р., м. Київ), де зазначено:

1. *Провести організаційну роботу по виробленню, деталізації загального плану секції. Складання робочих інструкцій. Обговорення індивідуальних планів співробітників секції та планів установ, зв'язаних з секцією (Музею [Т.] Ш[евченка], Будинку-музею [Т.] Ш[евченка]) – до 1 грудня 1941 р.*

2. *Підготувати до друку канонічний текст «Кобзаря» – до 1 січня 1942 р.*

3. *Скласти коротку біографію [Т.] Шевченка – до 1 лютого 1942 р.*

4. *Робота над текстом:*

а) *встановлення принципів наукового видання Шевченкового тексту. Перегляд текстів виданих томів для встановлення їх остаточної редакції. Текстологічні роботи над дальшими томами;*

б) *окремі текстологічні студії щодо певних творів або місць Шевченкового тексту.*

5. *Робота над вивченням творчості:*

а) *паралельне вивчення поетичних та малярських творів [Т.] Шевченка;*

б) *фольклорні студії над [Т.] Шевченком;*

в) *творча історія окремих поем [Т.] Шевченка.*

6. *Робота над біографією [Т.] Шевченка:*

а) *генеалогія Шевченкового роду;*

б) *топобіографічні студії: 1) Київ Шевченкових часів; 2) місця Шевченкового вчення, роботи та мандрівок;*

- в) хронологічна канва;
 - г) словник Шевченкових знайомих;
 - д) [Т.] Шевченко і [М.] Костомаров.
 - 7. Робота по вивченню ідеології [Т.] Шевченка:
 - а) Драгоманівська концепція [Т.] Шевченка;
 - б) Стара громада і [Т.] Шевченко.
 - 8. Бібліографічні і бібліологічні студії:
 - а) огляд видань «Кобзаря» і писань [Т.] Шевченка за 25 років (1917–1941);
 - б) огляд ювілейної літератури 1939 року;
 - в) [Т.] Шевченко в публікаціях «Київської старини» (1882–1907).
 - 9. Видання:
 - а) Кобзар;
 - б) коротка біографія [Т.] Шевченка;
 - в) серія видань окремих творів з ілюстраціями, вступною статтею та примітками;
 - г) серія мемуарів про Т. Шевченка;
 - д) видання річника «[Т.] Шевченко та його доба».
- Керівник секції шевченкознавства В.[В.] Міяковський [13, арк. 58-58 зв.].

Звіт комісії контрольно-інспекційного відділу Київської міської управи про результати обстеження стану УАН (документ від 29 грудня 1941 р., м. Київ), надісланий голові м. Києва В. П. Багазію, свідчить, що в окремих академічних інститутах робота на той час продовжувалась. Так, Інститут мовознавства працював над німецько-українським словником і над питаннями правопису, а Інститут літератури і фольклору – над виданням «Кобзаря». І хоча Академія мала ще сильну матеріальну базу, наукові кадри, проте для своєї діяльності вона не мала елементарних умов – інституту, музею та лабораторії, розміщені в головному будинку по вул. Володимирській, № 55, опинились в особливо важкому стані, оскільки будинок не опалювався через замерзлі радіатори, а робота персоналу Академії не оплачувалась і основна маса науковців опинилась у дуже скрутному матеріальному становищі [14, арк. 17-23].

21 січня 1942 р. керівник групи «Наука» берайтшафтсфюрер доктор фон Франке надіслав повідомлення Київській міській управі та проф. М. Г. Андрусяку про вилучення з відання міської управи установ УАН. При цьому Музей Т. Шевченка як культурна установа залишалась в міській управі. Бібліотеки академічних інститутів історії, мови, літератури і математики були передані на збереження Бібліотеці АН [14, арк. 234]. Звіт про стан наукових установ у м. Київ цієї ж особи до рейхміністра окупа-

них східних територій А. Розенберга від 3 лютого 1942 р. свідчить, що нацисти ліквідували гуманітарні інститути – української літератури і фольклору, української мови, української історії АН, – бо вважали, що вони перетворились на осередки націоналізму («sind reine Pflegestätten eines beschränkten Nationalismus gewesen») і не мали для німецьких окупантів жодного значення [15, арк. 241-245, 248-250].

Шевченкознавчі дослідження проводились не лише у Києві, є дані й про проведення шевченківських днів у 1942 р. у харківських установах та підготовку до публікації творів Т. Г. Шевченка у осередках НТШ, з виданням їх у Кракові-Львові. Про це свідчить лист Харківського українського наукового товариства до Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові (20 лютого 1942 р., м. Харків) з пропозицією про встановлення зв'язків і повідомленням про підготовку наукової сесії з метою відзначення на високому науковому рівні Шевченківських днів [16, арк. 1-2].

Газета «Краківські вісті» від 6 жовтня 1942 р. опублікувала інформацію про прийняття генеральним губернатором Г. Франком рішення про створення Інституту ім. Т. Шевченка у м. Львів під керівництвом головного відділу науки і навчання правління Генерального губернаторства «з метою розвивати і упорядкувати наукові дослідження в ділянці українознавства, продовжувати завдання колишнього Т-ва ім. Шевченка» [17]. Інша газета – «Наші Дні» (м. Львів) – у лютому 1944 р. опублікувала статтю про наукову діяльність вчених філологічної секції Київського будинку вчених, з якого дізнаємось про проведення наукових заходів, присвячених пам'яті Т. Г. Шевченка у 1943 р. [18]. Також у звіті заввідділу рукописів академічної Бібліотеки ім. В. Стефаника (м. Львів) М. Деркач про роботу відділу 1–31 березня 1943 р. повідомлялось, що у березні було організовано «Шевченківську виставу», на яку було відібрано з фондів фотографічного відділу 48 фотографій та книги з відділу раритетів [19, арк. 2].

Таким чином, можна констатувати, що шевченкознавчі студії періоду 1941–1945 рр. характеризувались переважно поглибленням уваги до вивчення патріотичних мотивів у літературній спадщині Т. Г. Шевченка, його історичних поглядів, а також місця поета в українському і європейському літературному процесі; розвивались дослідження його мистецької спадщини. Діяльність українських шевченкознавців справила значний вплив на культурне життя українських культурних осередків у Башкирії. Спроби розвинути наукову діяльність на окупованих територіях мали епізодичний характер і не дали значних результатів. Цей період розвитку шевченкознавства потребує подальшого детального та уважного вивчення дослідників.

Джерела та література:

1. ЦДАМЛМ. – Ф. 464. – Оп. 1. – Спр. 10 510.
2. Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 96.
3. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 150.
4. Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 117.
5. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 686.
6. Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 183.
7. Гриценко П. Ю. Уфимський період в історії інститутів гуманітарного профілю НАН України // Вісник НАН України. – 2011. – № 12. – С. 87-93.
8. Перелік доповідей співробітників установ АН УРСР (1941–1945) // Історія Національної академії наук України (1941–1945): Частина 2. Додатки / Редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. – К., 2007. – 576 с. – С. 471-510.
9. Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 136.
10. Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 141.
11. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 36.
12. ЦДАВО України. – Ф. 3966. – Оп. 1. – Спр. 34.
13. ЦДАВО України. – Ф. 3966. – Оп. 1. – Спр. 16.
14. ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 1. – Спр. 70.
15. ЦДАВО України. – Ф. 3205. – Оп. 5. – Спр. 4.
16. ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 141.
17. Краківські вісті. – 1942. – 6 жовтня.
18. Наші Дні. – 1944. – лютий.
19. ЦДІАЛ України. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 819-а.

КНИГА О МАНГЫШЛАКСКОМ СЕМИЛЕТИИ: НЕРЕАЛИЗОВАННЫЙ ЗАМЫСЕЛ ЛЕОНИДА БОЛЬШАКОВА

Т. Большакова

Лауреат Государственный премии Украины им. Т. Г. Шевченко (1994) и премии Совета министров УССР им. П. Тычины («Чувство семьи единой», 1982), Заслуженный работник культуры Украины (1992). Л. Н. Большаков (1924–2004) хорошо известен на Украине. Последнее звание присвоено ему, цитируя строчки Указа, «...

за активную исследовательскую деятельность и пропаганду творческого наследия Т. Г. Шевченко». Государственной премией Украины была отмечена его трилогия «Быль о Тарасе», в которой были детально исследованы первые три года жизни изгнанника.

Однако задумывая свою книгу, Л. Н. Большаков изначально видел десятикнижие – эпопею, которая должна была вместить все известные материалы о пребывании Т. Г. Шевченко в Оренбургском крае, о годах солдатчины.

Три тома были закончены в 1991 г., но отсутствие надежды на издание трилогии мешало приступить к работе над продолжением эпопеи, хотя, судя по дневникам, писатель несколько раз брался за том четвертый – «мангышлакскую книгу», но... написанные страницы так и остались в набросках и находятся в архивном фонде Л. Н. Большакова [6]. В настоящей статье приводятся некоторые неопубликованные ранее дневниковые записи, свидетельствующие о замысле ученого.

Из записной книжки 1979 г.

...В 1850-м году, в начале октября, последней лодкой перед закрытием навигации Шевченко доставили на Мангышлак, в Новопетровское укрепление, без указания какого бы то ни было срока.

Может и навсегда...

...Из космоса Мангышлак просматривается весь, целиком, как одно единое целое. Читал об этом в каком-то из космических репортажей. Но космический корабль – не машина времени. Он убыстряет наше движение вперед, но ему не дано вернуть нас на век назад...

Из дневника 1986 г.

14 февраля: Надо делать новую книгу о Шевченко. Возникла мысль о «1857» (годе жизни из двух половин: свободы и неволи), потом о «1847» (тоже переполовиненном), потом о двух частях – двух годах, начальном и конечном в периоде испытаний, сейчас же думается о десятичастной книге-летописи (по числу лет этого горького для него времени), но нужен какой-то вдохновляющий импульс. ...Буду еще, конечно, думать. Десятичастная книга – по сути своей десять книг нераздельных – предприятие из грандиозных, действительно, на все времена. Махнуть на все другое и – взяться?..

...Думаю о...новой шевченковской книге. Толчок раздумьям был дан вчера. Сейчас же они оформились в определенную идею – да еще какую! – эпохальную! [Здесь и далее – подчеркивание в тексте выполнено Л. Н. Большаковым. – Т. Б.] Делать документальную эпопею в десяти

книгах (по числу лет), десятикнижие романа-исследования!... Это может быть самой главной моей книгой и, в конце концов, самой последней. Она вберет в себя все предыдущие замыслы.

15 февраля: Уже к 11 часам утра исчерпал резервы предыдущей страницы. На эту перелез в те же 11 ч. 14 февраля. Но это день особый: возникновение замысла необычайного. Осуществление его меня измучит, измотает, но делать надо... Но – спокойнее, трезвее, тебе ведь седьмой десяток. Тем более – надо успеть. По два его года в год мой?

16 февраля: Всего больше думаю о будущей эпопее шевченковской. Она должна быть раскованной «по строению», по стилю, с сочетанием рассказов исследователя с документами, крупных кусков и мозаики собственных воспоминаний о поисках и «сухих» результатов поисков. В общем – моего жанра. Но – книгой о Шевченко, а не вокруг Шевченко. Пока подготовка к работе выражается в том, что тянет разбирать свой архив. Делаю это робко, но корзинку ненужных бумаг из дома уже вынес и – «заодно» – узрел что-то основательно полезное. Февраль-март – только такая подготовка, а далее посмотрю, спланирую. Без планирования я не могу.

13 марта: ...Возможно, целесообразнее делить труд о Шевченко не по годам, а по географическим названиям: Орская крепость (включая дорогу в ссылку и Оренбург «(предорский)»; Арал (включая дорогу туда); Оренбург; вставная часть, самостоятельная и промежуточная, – снова Орская, его гауптвахта; Мангышлак (можно в двух-трех книгах). Так будет четче, закономернее.

16 марта: Урывками думаю над первым томом будущей эпопеи о Шевченко (вертится определение «стенограмма»: дать бы именно стенографически полный и точный слепок жизни – эпохи и человека). Потребуется солидная работа в архивах, поиск новых библиографических источников, но это даже приятно [5].

21 марта: Думаю над первой шевченковской книгой «нового семейства». ...Надо поискать еще и еще. Ставка на полноту исчерпывающую, а не на очередную книгу, в которой будут факты вперемишку с многоточиями. Без «многоточий» не обойтись, но надо оставить после себя нечто фундаментальное. Предыдущие мои книги, особенно «Літа невольничі» и «Іхав поет из заслання...», уже обрели на Украине статус классики, но именно я могу сделать дальнейшие, и решительные, шаги вперед...

10 октября: Потянулся – едва встал – к материалам и документам о Шевченко, причем к 1850-му его году. Если не писать все десять лет подряд (хотя почему и не писать?), то вот год, который позволяет показать Т. Г. и его время во всем объеме личности, во всей яркости эпохи. Засесть

за архивные материалы – заново, в самом широком объеме, с глубинным штудированием и оренбургского, и московского, и киевского. Для восстановления нормального самочувствия мне необходимо: а) двинуть (или убедить в том, что они подвигаются) киевские мои издания, б) окунуться с головой в новый труд, и именно такой – фундаментальный, крупный, принципиально важный для всего шевченковедения.

14 ноября: Обдумываю работу, которая должна меня поглотить года на три не менее. Вся ссылка Шевченко, с максимальным выявлением и использованием материалов этого периода. Пять томов по 25-30 листов каждый. Первый – первый год неволи (от выезда из Петербурга до прибытия в Раим), второй – Арал и «оренбургская зима», третий – год после второго ареста (гауптвахта Оренбурга и Орской крепости, путь на Мангышлак и зима 1850-51 на Мангышлаке), четвертый – Мангышлак до смерти Николая I, пятый – Мангышлак с февраля 1855 по начало августа 1857. Не знаю еще, но, может, и включу в этот том возвращение Шевченко из ссылки (неволя-то продолжалась). И тогда «закольцуются»: от Петербурга до Петербурга (почти 11 лет!). Работа мне по силам...

Из дневника 1987 г.

22 февраля: О чем писать? Самого главного героя под сомнение не беру: Шевченко. Колебания: Орская? Мангышлак? То есть задуманная последовательность или сумма эпизодов, объединенная каким-то периодом, например, новопетровскими записями дневника, последними неделями неволи? Последнее заманчиво, так как есть уже и написанное, в т.ч. довольно крупное («Я проводил его глазами», «Преступление и наказание Вл. Зиньковского и кое-что еще). Но логичнее, достойнее взяться все же за первый год ссылки и затем зашагать дальше. На путях работы – шевченковский март. А надо врубаться, вживаться...

20 июля (Гагра, Дом творчества): Думаю о новом шевченковском приступе. ...Десятикнижие: по числу лет ссылки. (Очень заманчиво, но боязно – работа на годы). Первый год неволи: от июня 1847 до июня 1848 г. (дорога, Оренбург, Орская крепость, поход на Аральское море). Останавливаюсь на этом варианте нового приступа. Чтобы за «первым годом» последовали другие, по этапам (второй – Аральское море, третий – Оренбург, Орская крепость, переезд в Новопетровское укрепление, четвертый... там уже пойдут внутриновопетровские «годы», до них надо дожить и творчески, и вообще). Просто календарные годы не получаются, потому что не совпадают с календарем (1847 – с июня, 1857 – по август), да и периодизация жизни-творчества отлична от механической календарности.

Из дневника 1988 г.

1 февраля: ...Выстраивается идея [книги. – Т. Б.] в полном ее виде. Во всяком случае стал думать о том, что весь «многотомник» надо заканчивать словарем окружения всего периода ссылки (нет, солдатчины!), обязательно переработанным и дополненным, чуть ли не написанным сызнова. Выходил словарь 17 лет назад!

Точку на последней странице третьего тома «Были о Тарасе» Л. Н. Большаков поставил в мае 1991 г. И дневники убеждают, что окунуться в Мангышлакскую книгу автор попытался сразу по окончании трилогии.

Из дневника 1991 г.

25 мая: Слово в конце: «Загадки остаются». Выходит, дописал. Книгу третью... и весь триптих «весом» в 75 (!) листов. Никогда не писал ничего подобного – ни по объему, ни по охвату и новизне материала. Неужто все это обреченно лежать? И долго? ...Не сразу, конечно, но все же возьмусь за второй цикл – мангышлакский. Еще два или три тома...

17 июня: Дочитал «Быль о Тарасе» [машинопись третьего тома. – Т. Б.]. Колеблюсь: вгрызаться в Мангышлак или оставить его в покое? Три тома лягут без движения и, чувствуется, надолго. Но что колебаться? В один прекрасный день сяду за стол и — не оторвусь, пока не закончу.

29 июля: ...Если через два-три дня не врублюсь в литературную работу, захирею... Текущая публицистика не манит. Мангышлак? Но — не с самого начала: не настроен. Лучше бы с момента начала Дневника и до отплытия в Астрахань, т.е. с 12.VI по 2.VIII – 52 дня. Не знаю, однако, стоит ли идти на это.

4 августа: 19+31+2... Семь недель и три дня... Все-таки думаю об этой книге – «параллельной» новопетровской части его дневника. На ум лезут цифровые заголовки (названия). Заголовок – как камертон. Мне всегда очень нужен камертон. Его я нахожу в тех набросках, которые делал когда-то раньше. Нахожу и – не нахожу пока в достаточной, полной мере. Надо найти.

5 августа: Сколько-то часов просидел над материалами по Мангышлаку. Ищу – освежаю в памяти – архивное и книжное, извлекаю на поверхность, нащупываю форму подачи. Хочется, чтобы была она необычной, не похожей на уже проэксплуатированные. Собираюсь с силами и мыслями.

9 августа: Занимался мангышлакской рукописью. Дописал начальную главу и врубился в следующую. Теперь эту работу можно смело включить в перспективу следующей стодневки [На листочке с планом стодневки мангышлакская книга имеет название: «7 недель и три дня». – Т. Б.].

11 августа: Вошел ли в новую работу по-настоящему? Пожалуй, еще нет.

12 августа: А с повестью мангышлакской осечка. Пересказывать дневник никакого смысла нет и попусту просидел над третьей главой не один час, а результата не высидел никакого. Что толку себя насиловать, если не идут конструктивные идеи?

На итоговой страничке августа читаем: «Были «подходы» к мангышлакской книге (ее все-таки лучше начинать сначала, с 1850-го, а не перескакивать в последние месяцы)».

30 сентября: От мысли писать мангышлакскую серию не с октября 1850-го, а с последних месяцев (1857) отказался, написав самую малость, которая когда-нибудь пригодится... Занимался издательско-журнальной перспективой (переписка, переговоры, идеи и т.д.) – реальных результатов не узрел. ...Но почему я сбрасываю со счетов дневник? Это тоже мое «литературное произведение». Вполне определенное письмо в... никуда.

Отсутствие издательских перспектив для уже написанного трехтомника «Быль о Тарасе», безусловно, не способствовало писательству. Новые записи о продолжении работы появились только спустя два года.

Из дневника 1993 г.

1 января: Полтора года не писал ничего шевченковского. Дописал – дочитал – доправил третий, Оренбургский, том и отложил перо, отодвинул бумагу. Попытался нырнуть в том четвертый – уже мангышлакский, но дальше начала продвинуться не смог. Полтора лет мне хватило бы для довершения всего замысла, в полном объеме и сейчас лежало бы передо мной не три тома, а, может, и пять (Мангышлак, эти семь лет, на два тома тянут). Но... не получилось. Причина?

До последних дней называл одну причину: рукописи (машинописи) лежат без движения, никем не востребованные (и без реальных перспектив на востребованность). Так зачем писать, если не печатается? Но теперь понимаю: эта причина – не единственная. В работе над первыми тремя томами я устал и физически, и морально. Перетрудился. Перенапрягся – надорвался. А тут еще и невозможность напечатать, обнародовать написанное... Только в последние дни ощутил в себе желание, потребность и го-

товность вернуться к своей прерванной песне – на полуслове оборванной, недопетой-недоговоренной.

2 января: Мангышлак пока не начинается: много отвлекающих моментов. Не вижу начала. И сейчас меня уводит в сторону последних месяцев солдатчины, начиная со дня первой дневниковой записи. Может получиться интересно и научно состоятельно, в т.ч. в плане утверждения принципов комментирования фактов, понятий, терминов и выражений своего времени.

3 января: Не получается с началом мангышлакского тома. Никак не вырлужу на старт – не хочется прибегать к обходному маневру и стартом делать финиш. Вот и слоняюсь в поисках – то этого самого начала, то тетрадей и книг с материалами, без которых и думать невозможно. Задвинул их так далеко, что даже не догадываюсь, где они залегли. ...Архивные тетради обнаружил. И опять сомнения конструктивного свойства. У них, сомнений, есть вполне реальная подоплека, о коей сам себе не признавался. Эта подоплека в следующем: а) семь лет Шевченко, от начала до конца, я не потяну физически и умственно; б) семь лет хронологически последовательно, в стиле написанных трех лет, мне писать неинтересно. Так что же, отказаться от «Мангышлака»? оставить трилогию без продолжения? Подошел к выбору окончательному: начинать всю эту книгу от дня первой дневниковой записи и далее, следуя за новопетровскими дневниковыми записями, развернуть цепи ассоциаций, ретроспекций, размышлений – в общем историко-литературный-изобразительный калейдоскоп романного размаха. Да будет так? И с Богом начнем?

2 января: Наконец-то решился вернуться к «Были о Тарасе». Понимаю, что начинать надо с самого начала: дорога на Мангышлак – октябрьский приезд туда – и – год за годом, – день за днем. А я этого самого начала не вижу. Литературно не вижу. Отчетливо – конец (июнь – июль 1857), но – не начало. Хотя бы скорее решилась участь трилогии – руки будут развязаны. В общем ищу начало. С чего начать?

Существует, однако, ретроспектива. Существует свободная романная форма – эссе с отступлениями, в т. ч. временными, сюжетами и размышлениями. Утверждаюсь в ней. В соавторстве Шевченко, отталкиваясь от мангышлакских страниц его дневника и – сколько материала, ума, таланта достанет. Втиснуть в такую книгу можно все, что накоплено за десятилетия поисков. Но это уже новая книга.

1 мая: Вдруг – ни с того, ни с сего – нащупал первые строки мангышлакской книги, мангышлакского двух или трехтомника. Самый первый черновик даже вклеиваю. Авось любопытно будет взглянуть после... пер-

вого тома. От строгой последовательности изложения, как в «Были о Тарасе», отказываюсь. Мозаика с разновеликими, разномастными частями или частицами (крупинками).

Черновик [написано неразборчиво, много зачеркиваний и исправлений. – Т. Б.]: После третьего тома следует... четвертый. Или не следует – если последняя точка поставлена в конце предыдущего.

Задумывая несколько лет назад свою главную книгу, итоговую книгу о Тарасе, я не ограничивал себя ни объемом, ни жанром. Сколько потребуется, столько будет. Куда поведет нить его жизни, туда и пойду. Как нужно, чтобы полнее раскрыть его (и лучше выразить себя), так писать стану. Главное – правда, быть. Остальное – вторично. Десять лет – десять томов. А что ж, такой Человек и такие годы!

Написал три. И легли они на стол – не приступить, ...надолго и, даже, как мне казалось, навсегда.

3 мая: Начать вступление это еще не значит начать и довести до конца книгу. Думаю и сомневаюсь, решаю и перерешаю, ищу, примеряюсь, отодвигаю. Но мысли вертятся вокруг Дневника как конструкции всего. Пока решение еще не найдено – а хотелось бы в работу влезть скорее.

14 июля: Молодой Тодоровский в «Часе Пик» говорит о страхе следующей картины. Мне это чувство знакомо изначально. Из такого страха, придумывая идеи, я некогда брал в соавторы Лукерченко [Лукерченко Михаил Петрович (1927–1997) – орский журналист, в соавторстве с которым были написаны первые очерковые книги Л. Н. Большакова. – Т. Б.] – у него страха не было. По причине страха – все-таки страха – не смог я преодолеть первые страницы «Мангышлака» и написать, дописать эту книгу. Одолеть страх в настоящее время мне помогла энциклопедия [Имеется в виду работа над Оренбургской Шевченковской энциклопедией. – Т. Б.]. Бросился в нее как в омут и – выплываю.

28 ноября: Хоть бы хватило мозга и всего прочего на тыщу мангышлакских страниц.

29 ноября: Читаю украинские газеты. За редким исключением неинтересно. Разве что полторы полосы афористичных стихов Лины Костенко. «Коротко як діагноз», «Історія – містерія, від містики до стерео» – хорошо! Может, под воздействием сего афоризма углубился мысли в будущую книгу. Для меня важнее важного – начало. Вдруг вспомнил, что собирался начинать с биографии первых трех лет – дабы осуществить преемственность. Итак, первая часть условно – «Три года перед семьей. Биографическая хроника». А часть вторая – совершенно закономерно: мозаика дорог и встреч (скажем, «Годы начинаются с дней» – нет,

конечно, и одно, и другое названия явно ерундовые, но суть... суть...) [2]. [Исследователь собирался включить этот материал в четвертую книгу «Были...» («Мангышлак»). – Т. Б.].

30 ноября: У Лины Костенко: «На світі велетням самотньо... Разве это не квинтэссенция Мангышлака? Но велетень реализует свое одиночество по-иному, чем карлик, чем пигмей. Да ведь тут — где-то тут — сквозная линия книги... Десяток раз перечитал, прежде чем вчитался и спроецировал на Шевченко:

Новації, традиції,
коктейлі з ерудиції.
Метаморфози пози і позиції.
А нащо велетневі поза?
На світі велетням самотньо.
Найбільша мрія віртуоза –
зробити чудо непомітно.

Браво, Лина! И – спасибо за высокую внутреннюю идею! Идею, вдруг осенившую, вдруг пришедшую благодаря удивительно глубокой современнице. А это значит, что работа над «Мангышлаком» началась. Датирую это начало 29-м ноября.

Под знаком будущей книги перебираю бумаги, папки, книжки на столе. Ее мотивы вычитываю из писем... Ловлю себя на том, что раздумываю о книге все больше и больше. Дай, Бог, влезть в книгу – и притом основательно – уже в декабре.

26 декабря: [после записей планируемых на следующий год дел. – Т. Б.]: «Мангышлак» на сей раз не коснулся, но книга собственная — вне всякой конкуренции – буду работать над нею вплотную с самого начала и – с конца новой трилогии, с последних месяцев-недель, имеющих своей основой, своим фундаментом Дневник [Т. Г. Шевченко. – Т. Б.].

В дневниках 1994 г. также есть записи, касающиеся продолжения трилогии:

Из дневника 1994 г.

11 января: Руки чешутся писать – и написать.

12 января: В Мангышлак я въеду без предисловий. Нащупываю начало, по возможности, окончательное. Хочется начать и – развернуть нить повествования, размотать, нитка по нитке, клубок первой части, а потом и последующих.

13 января: Начало «Мангышлака» найдено – продолжаю набрасывать дальше, чтобы, по возможности, уже не останавливаться. Меня удручает неначатость.

14 января: Наконец, начал писать – подряд – первую дорожную, часть «Мангышлака».

29 января: Стал думать над названием будущего цикла томов: Орбиты Мангышлака или Мангыстау), еще вариант — «Семь кругов Мангыстау» (последнее – лучшие: тут и семь лет, и семь кругов ада, и место действия; а Мангышлака, между прочим, как географического названия, для Шевченко не существовало или он его как единую территорию не воспринимал). Но в итоге все выкристаллизовалось таким образом: общее продолжающееся название «Быль о Тарасе» (или «Нелюдська билиця»), а названия томов: IV – Изгнание за Каспий; V – Орбиты Мангыстау; VI – Седьмой круг ада. Это уже конструктивно.

2 мая: Раздумывал над Мангышлакским. Сделать тома по принципу хорошо организованной мозаики. Мысль сия пока туманная.

Однако, судя по дневниковым записям, Леонид Наумович все более увлекся работой над «Оренбургской Шевченковской энциклопедией» (правда, пока в его записях книга носит другое название).

6 июля: Мангышлак» мой весьма проблематичен. Так-то...

Написанные страницы следующей трилогии, которая должна была продолжить «Быль о Тарасе», остались в набросках и находятся в личном фонде Л. Н. Большакова. В памяти компьютера сохранился один файл с обращаящим на себя внимание названием «История-мистерия».

Объяснение нашлось в дневнике 2002 г.

31 марта: Разгребая свои завалы – для туманного будущего, своего же, – я нырнул в уже далекое, и безвозвратное, прошлое. Напомнили о нем странички под странным (на первый взгляд) названием «История-мистерия», которыми мог начинаться следующий том «Были о Тарасе». Мог, если бы я не отступил от своего первоначального замысла, решенного по принципу: десять лет – десять томов (позже согласился на семь). Но после написанных трех, испугавшись бесперспективности издания, проявил слабость и за четвертый не взялся. В будущем от своего зарок отказался, но возобновить работу, восстановить настрой на работу такого объема и размаха уже не отважился, о чем пожалел вскоре (и жалею до сих пор). Трехтомник прославился – олауреатился; каким был бы эффект от десятитомника (или, в крайнем случае, семитомника). Теперь об этом можно только вздыхать (пустое занятие!). И да останутся – как свидетели неосуществленных намерений – «свеженайденные» страницы с загадочным названием «История-мистерия».

Размышления о камертоне.

На Мангышлак и в Новопетровское я отправился на последних страницах предыдущей книги «Были о Тарасе». Выходит, особого предисловия к тому (или томам, еще не знаю) о последующих годах его солдатчины не требуется.

Рассказывать, как тяжело мне было докапываться до сути этих семи, или почти семи, лет, – незачем. В сравнении с тяжестью положения героя книги сложности автора это такая малость, что и говорить не приходится. Трудно писать даже «самое легкое» – впрочем, легких тем, как и легкого хлеба, не бывает. Даже известное обростает множеством загадок, а уж неизвестное... Постижимо ли оно? Вопрос риторичен: постижимо – не постижимо, а если не стараться в неизведанное проникнуть – зачем тогда писать. Это не вопрос – утверждение.

Биографические вехи и веши расставлены давно, можно сказать изначально [Конспективное содержание повествования о мангышлакском семилетии раскрывается в двух работах Л. Н. Большакова [1; 8]. – Т. Б.]. Пересмотр вех, пожалуй, ни к чему, а веши – это частность, не столь уж, по большому счету, и существенная. Для меня в его жизненной эпопее важно все, до малейших мелочей, но едва ли не более всего и вся – атмосфера существования и человек в специфической этой атмосфере. Не в ореоле мученичества – головном уборе не из удобных, — но том, или тех, что присущ (присущи) не святым, а людям, земным людям, пусть даже Гениям. Гении тоже не небожители.

Написав три тома «Были о Тарасе», мучительно искал я камертон мангышлакских глав (томов) своей хроники его дальнейшего бытия. Материал пополнялся – камертон не звучал. Спасибо Лине Костенко – подоспела с удивительными миниатюрами-откровениями: «Історія – містерія, від містики до стерео».

Так вот же рамки моей задачи... Рамки широчайшие, задача конкретнейшая. И камертон – да не простейшей мелодии ради, но многозвучной, многоцветной симфонии для – не в таком ли пассаже талантливого поэта... [Далее в текст включены строки Л. Костенко, которые Л. Н. Большаков переписал в свой дневник в 1994 г., и продолжает. – Т. Б.]: Да тут же целая симфоническая программа!

Нет, предисловия в традиционном смысле слова не будет. Камертон зазвучал – и хронике подневольной жизни изгнанника-поэта продолжать. Теперь уже до последнего его дня на Мангышлаке. А может и дальше, за Каспием. Загадывать незачем, но... полезно.

Впрочем, условимся, из Оренбурга ни он, ни мы с вами еще не выехали. Так часто бывает: уезжая, остаешься – иногда на часы и дни, а случается, что и навсегда. Покидая Оренбург, Шевченко продолжал жить впечатлениями множества встреч этих насыщенных осенних суток, а равно воспоминаниями о городе, из которого отправлялся сейчас в полную неизвестность судьбы.

Задержится в Оренбурге и автор. Ко всему еще тешит он себя надеждой: страницы вставного, но отнюдь не инородного, архивно-оренбургского, повествования помогут ему при начале унять обычную в такой момент робость, настроиться на относительно спокойный, негромкий лад. Возможно, приведенный камертон зазвучит и для других исследователей, поможет им настроиться на реализацию грандиозного замысла и родится исследование о семилетии, проведенном Т. Шевченко в «незапертой тюрьме» на Мангышлаке. Идея во всяком случае понятна...

А «Словарь окружения», который должен был, по замыслу Л. Н. Большакова, завершить десятикнижие, состоялся: в 1997 г. увидела свет Оренбургская Шевченковская энциклопедия [4]. Собственно, Словарем окружения можно считать уже первую ее часть, которая включает в себя биографические справки-комментарии обо ВСЕХ (а это более полутора тысяч!) людях, с которыми Шевченко сводила судьба в 1847–1857 гг. Кроме того, выросшая из первоначального замысла Словаря, Оренбургская Шевченковская Энциклопедия [ОШЭ. – Т. Б.] дает широчайший срез эпохи, «полную характеристику связей художника с эпохой, современниками, представителями различных слоев общества, воздействия этих связей — прямого и косвенного, активного и пассивного — на формирование творческого мира и художественных образов». Убедиться в сказанном может любой читатель – ОШЭ есть в Интернете [7].

И хотя этот фундаментальный труд имеет в названии слово «Оренбургская», много страниц в нем посвящено местам и событиям, связанным с пребыванием Т. Г. Шевченко в «незамкнутой тюрьме» – на Мангышлаке. Буквально по дням прослежен маршрут Аральской экспедиции, в которой участвовал Т. Г. Шевченко, дается географическая характеристика населенных пунктов и т.д. Леонид Наумович подробно рассказал о многих людях, ставших прототипами литературных и живописно-графических работ, написанных изгнанником в Новопетровском укреплении (сегодня это город – Форт Шевченко); привел репродукции живописных работ, посвященных жизни казахского народа и т.д. В энциклопедии названы имена и прослежены судьбы новопетровских знакомых Шевченко, его казахских друзей, про-

комментированы дневниковые записи, которые поэт-арестант вел на Мангышлаке [3; 9].

В названных изданиях автор использовал множество документов, которые должны были быть включены во вторую часть трилогии. Но, без-условно, в архивном фонде ученого хранится еще немало материалов для книги о мангышлакском семилетии.

Источники и литература:

1. «47 зим и лет из жизни Т. Г. Шевченко» (хронологическая кан-ва) // Институту Тараса Шевченко – 10 лет. – Оренбург: Издательство Оренбургского университета, 2003. – С. 81-85.

2. Большаков Л. Н. «Годы неволи – годы дорог». Фрагменты биохро-ники // Оренбургская Шевченковская Энциклопедия. Ч. 2. – Оренбург: Печатный Дом «Димур», 1997. – С. 402-411.

3. Большаков Л. Комментарий к дневнику Т. Шевченко // Научная би-блиотека Оренбургского государственного университета [Электронный ресурс]. – URL: <http://artlib.osu.ru/web/books/bolshakov/book0006.pdf>

4. Большаков Л. Н. Оренбургская Шевченковская энциклопе-дия. Тюрьма. Солдатчина. Ссылка: энциклопедия одиннадцати лет. 1847–1858. – Оренбург: Печатный Дом «Димур», 1997. – 516 с.: ил.

5. Большакова Т. Л. «Быль о Тарасе» Леонида Большакова: от замысла к книге. – Уфа: ИЦ Уфимского филиала МГУ им. М.А. Шолохова, 2013. – 199 с.

6. Личный фонд Л. Н. Большакова // Государственный архив оренбургской области. – Ф. 2919.

7. Оренбургская Шевченковская энциклопедия // Научная библиотека Оренбургского государственного университета [Электронный ресурс]. – URL: http://artlib.osu.ru/site/index.php?id=14&Itemid=44&option=com_content&task=view

8. Поиски, находки, исследования: К 90-летию со дня рожде-ния Л. Н. Большакова [Электронный ресурс]. – Оренбург: ООО ИПК «Университет», 2014. (CD-ROM).

9. Шевченко Т. Г. Дневник Тараса Шевченко с 12 июня 1857 по 13 июля 1858 года / Комментар. Л. Н. Большакова; НИИ «Ин-т Т. Шевченко». – Оренбург: Оренбургская губерния, 2001. – 311 с.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРЕНБУРГСКОЙ ОБЛАСТНОЙ УНИВЕРСАЛЬНОЙ НАУЧНОЙ БИБЛИОТЕКИ ИМ. Н. К. КРУПСКОЙ ПО ПОПУЛЯРИЗАЦИИ ТВОРЧЕСТВА Т. Г. ШЕВЧЕНКО

Т. Камскова

Оренбургская областная универсальная научная библиотека им. Н. К. Крупской, основанная в 1888 г. как общественная библиотека-читальня, является крупнейшим учреждением культуры области. Библиотека сегодня – это информационный, образовательный и культурно-просветительный центр, имеющий современные коммуникационные средства, центральное хранилище краеведческой, отечественной и иностранной литературы. Сохраняя традиции прошлого и используя современные технологии, библиотека вносит большой вклад в развитие науки, экономики, культуры и образования области, открывает свои ресурсы всему региону. История и современная жизнь Оренбургской области, многонациональный состав населяющих ее народов позволяют назвать популяризацию творчества писателей, живших и приезжавших в Оренбуржье, одним из приоритетных направлений в деятельности библиотеки.

Работа с украинской литературой придает библиотекам, которые ею занимаются, неповторимый, уникальный колорит. Возникают региональные библиотечные традиции, которые обеспечивают накопление и передачу общечеловеческих норм и ценностей, возрождение и сохранение культуры украинского народа, населения, проживающего в Оренбургской области. Деятельность эта связана с пребыванием Тараса Григорьевича Шевченко в Оренбургском крае. Еще в 1918 г. имя его было присвоено Орской городской библиотеке. Тогда это была единственная в городе библиотека, насчитывающая всего около 2 тыс. книг. Здесь были собраны лучшие издания произведений Т. Шевченко на русском и украинском языках. В городе Оренбурге тоже есть библиотека-филиал, носящая имя Т. Шевченко с 1978 г. Основанная в 1974 г., она имеет книжный фонд около 50 тыс. экземпляров, в том числе на украинском языке – более 2 тыс. книг. Это произведения украинской классики и детская литература – подарок Городищенского района Черниговской области. Библиотека обслуживает не только городское, но и сельское население, желающее читать на украинском языке.

Систематическая деятельность областной библиотеки по популяризации творчества Т. Шевченко связана с именем оренбургского писателя Л. Н. Большакова, который являлся многолетним и почетным ее читателем. Презентации всех двадцати книг писателя, посвященных Т. Шевченко, проходили в стенах библиотеки. С 1977 г. в области проводится праздник «Шевченковский март», который стал традиционным и в котором областная библиотека принимает активное участие: организуются литературно-музыкальные вечера, слайд-показы, презентации, выступают творческие группы. Справочно-библиографический отдел ОУНБ им. Н. К. Крупской в 1984 г. подготовил краткий библиографический указатель «Т. Г. Шевченко и наш край» [3].

Двухсотлетний юбилей Тараса Григорьевича Шевченко в Оренбуржье ознаменовался рядом научных, культурно-просветительных мероприятий, состоявшихся в библиотеке, которые значительно расширили и обогатили исследовательское поле шевченковедения. Речь идет о ряде изданий, посвященных не только юбилею поэта, но и 90-летию со дня рождения оренбургского писателя Леонида Наумовича Большакова, творчество которого неразрывно связано с именем Кобзаря. Большой вклад в пополнение источниковой базы современной шевченкианы внесла недавняя монография Н. Науменко и Е. Поповой «Наш Шевченко» [4].

Оренбургской областной украинской культурно-просветительской организацией им. Т. Г. Шевченко проделана огромная работа по «сохранению и развитию связей и дружбы народов Украины и России, их единению в «семье великой, вольной, новой», о которой мечтал великий сын Украины Т. Шевченко», написал в предисловии к изданию И. С. Мельничук – Генеральный консул Украины в Нижнем Новгороде. Книга, включающая две главы, одна из которых посвящена биографии и творчеству писателя, а вторая – украинцам в Оренбургском крае и деятельности украинского культурно-просветительного общества, содержит много иллюстративного материала, что делает ее интересной не только тем, кто интересуется жизнью и творчеством Шевченко, но и широкой публике. Популярный характер издания может привлечь внимание как школьников, так и людей пожилого возраста. Уже в день представления книги в областной библиотеке им. Н. К. Крупской были получены положительные отзывы о ней.

Следующее издание – «Тарас Шевченко снова рядом с нами» [1] – иного характера. Оно посвящено юбилеям писателей (Шевченко и Большаков), что тоже является определенным знаком. Основной частью этого сборника является книга Л. Большакова «Се человек!». Впервые это произведение вышло в 1990 г. в Киеве на украинском языке, хотя автор всегда мечтал видеть свое произведение на русском. В год 200-летия Т. Г. Шевченко удалось реализовать мечту автора – книга публикуется на языке оригинала (по рукописи, хранящейся в Государственном архиве Оренбургской области). Чтобы содержание книги стало еще понятнее русскоязычным читателям, стихи Шевченко даны в переводах русских поэтов Плещеева, Твардовского, Сельвинского, Дейча (фамилии известных переводчиков говорят о неизменном интересе к его поэзии).

Книга вышла под тем названием, которое дано в рукописи – «Се человек!». Когда-то Л. Большакову пришла идея: в каждом из прожитых Шевченко лет, с большей или меньшей долей вероятности, прямо или косвенно, вычленив тот единственный день, которому суждено стать днем его рождения. На основе произведений, документов, воспоминаний представить лишь день из года, но так, чтобы отразить истинную суть и глубину того, что называют феноменом Шевченко.

Первая часть представляет собой художественную биографию Шевченко, последний рассказ которой – «1861», заканчивается словами: «Земная жизнь закончилась, начиналось бессмертие». Вторая и третья части рассказывали об увековечивании памяти Шевченко в памятниках и литературе, изданиях книг его и о нем, музеях и т.д. К примеру, в военных новеллах («1942», «1944») автор рассказывает о том, как в действующую армию и партизанские соединения, на эвакуированные с Украины заводы и оккупированные врагом территории двинулись книги Шевченко – издания в скромных серых обложках, без иллюстраций, тиражом в двести пятьдесят тысяч экземпляров на русском и украинском языках; о восстановлении музея на Чернечей горе. Книга представляет собой уникальное историографическое исследование: автор ссылается на множество документальных источников и т.п. Так что она не утратила значения для новых поколений исследователей.

Заканчивая книгу, Л. Н. Большаков писал: «Книгу можно дочитать, но нельзя дописать. Продолжение следует...». Источником для «продолжения» «Повести о вечной жизни» стали дневники Л. Н. Большакова,

которые он вел на протяжении 20 лет и которые уже позволили создать две книги. Первая представляет собой жизнеописание автора, вторая посвящена истории работы над трилогией «Быль о Тарасе», удостоенной в 1993 г. Государственной премии Украины.

Вот и на этот раз дневники позволили пригласить читателя в писательскую лабораторию, рассказать о том, как шла работа над книгой. Книга эта волею истории стала последней «советской» книгой, поэтому особенно интересно узнать, какое значение для автора имеет время, насколько оно является лицом действующим, но главное, автор дневника как бы «дописывает» книгу, рассказывая о работе по увековечиванию и пропаганде Т. Г. Шевченко в постсоветские годы, начиная с 1990 г. И в этих новеллах немало строк, посвященных деятельности библиотек: рассказывается об устных журналах, конференциях, «круглых столах», вечерах поэзии и др. «Повесть о вечной жизни» «дописывается» жизнью, и актуальными остаются слова Л. Н. Большакова, вынесенные на авантитул книги: «Пусть будут они добрыми, светлыми, мирными, все грядущие годы шевченковского бессмертия, все ступеньки и этажи его неугасимой славы».

Особую значимость для обогащения украинистики и шевченковедения приобрели материалы международной научно-практической конференции «Дорогами Кобзаря. Украинцы в Южно-Уральском регионе», подготовленной и проведенной Научно-исследовательским институтом истории и этнографии Южного Урала Оренбургского государственного университета совместно с областной украинской культурно-просветительской общественной организацией и областной библиотекой им. Н. К. Крупской. В публикациях ученых отражены: история формирования и культура украинского населения Южного Урала, литературное и художественное творчество поэта, пребывание в Оренбургском крае, проблемы сохранения национальной идентичности, языка и традиций и т.д. [2]. Обращают на себя внимание статьи Д. А. Черниенко «Шевченковедение на Южном Урале: традиции и современные задачи», Т. И. Тугай «Оренбургская ссылка Т. Г. Шевченко в периодических изданиях второй половины XIX – начала XX вв.», Ю. П. Злобина «Орская крепость накануне и в период ссылки Т. Г. Шевченко», Д. Н. Денисова «Ссылки украинские греко-католики в Оренбургской губернии», К. А. Моргунова «Украинское население Оренбуржья в советской национальной политике».

Исследования выходят на качественно новый уровень: анализируются различные аспекты пребывания Шевченко в Оренбургском крае, вводятся в научный оборот новые источники. Так, в статье Т. И. Тугай рассматриваются отчеты и протоколы Оренбургской ученой архивной комиссии за 1914 и 1915 гг., в которых речь идет об участии А. И. Дутова в поиске сведений о пребывании Шевченко в Орске. Основу статьи Ю. П. Злобина составляют двадцать семь источников, из которых половина – дореволюционного периода, Д. Н. Денисов опирается на двадцать четыре источника, преимущественно на польском языке, К. А. Моргунов – на неизвестные материалы Центра документации новейшей истории Оренбургской области. Кандидат исторических наук Г. П. Ким – бывшая выпускница школы № 6 г. Уральска, в которой преподавал подвижник-гуманист, автор энциклопедического «Словаря говоров уральских (яицких) казаков» Нестор Михайлович Малеча, написала об уральском периоде жизни и деятельности выдающегося филолога [6].

Оренбургская областная универсальная научная библиотека им. Н. К. Крупской явилась одним из организаторов Седьмых Большаковских чтений, которые проходили в формате круглого стола с международным участием. Юбилейный сборник, посвященный жизни и творческому наследию почетного гражданина г. Оренбурга, ученому, писателю, журналисту и общественному деятелю Л. Н. Большакову включил материалы члена Союза писателей России, члена Национального Союза писателей Украины В. Г. Крикуненко (Москва), доктора филологических наук, профессора Луганского национального университета им. Т. Шевченко А. А. Галича, научного сотрудника Института литературы им. Шевченко НАН Украины А. В. Бороня, доцента С. С. Артамоновой (Киев), руководителя Центра славянских языков и культур Уфимского филиала МГГУ им. М. А. Шолохова, кандидата исторических наук Д. А. Черниенко.

В рамках Большаковских чтений состоялась презентация электронной книги «Л. Н. Большаков. Поиски. Находки. Исследования», в которую вошли материалы из компьютерного архива Л. Большакова. Своеобразное собрание сочинений Л. Н. Большакова в восьми томах, в том числе двадцать семь произведений, составляют практически всю Шевченкиану писателя, и это тем более ценно, т.к. печатные издания были выпущены маленьким тиражом и оказались практически недоступными современному читателю [5].

В литературной гостиной областной универсальной научной библиотеки им. Н. К. Крупской открылась экспозиция, посвящённая 200-летию выдающегося украинского поэта Тараса Григорьевича Шевченко. На ней представлены произведения Т. Г. Шевченко на украинском и русском языках, редкие книги о жизни и творчестве поэта, коллекция ретро-афиш, подаренных Т. Л. Большаковой и рассказывающих о праздновании в Оренбуржье «Шевченковских мартов», коллекция шевченковских экслибрисов, также принадлежавшая Татьяне Леонидовне Большаковой, старые иллюстративные выставки, фотографии, марки и т. д.

Говоря о задачах современного регионального шевченковедения, Д. А. Черниенко отметил, что «биографический» и «художественно-литературоведческий» пласты в свое время были досконально проработаны Л. Н. Большаковым. Вместе с тем, другие тематические направления сохраняют исследовательский потенциал. Прежде всего, это связано с необходимостью фиксации памятных мест Т. Шевченко; определением его вклада в краеведческое изучение Южного Урала и Средней Азии; изучением широкого социального контекста Оренбургского края в середине XIX века, истории повседневности и культуры местного украинского населения в различные исторические периоды. Заслуживают отдельного внимания такие проекты, как изучение общеславянского, в том числе, русско-украинского взаимодействия в регионе, полное хронологическое описание шевченковского десятилетия, сохранение и развитие музейного наследия с созданием полного историко-литературного архива.

Литература:

1. Большакова Т. Тарас Шевченко снова рядом с нами / Авт.-сост. Т. Большакова, Н. Науменко. – Оренбург: Изд. Центр ОГАУ, 2014. – 352 с.
2. Дорогами Кобзаря. Украинцы в Южно-Уральском регионе: материалы междунаrod. науч. практ. конф., посвящ. 200-летию со дня рождения Т. Г. Шевченко. – Оренбург: ООО ИПК «Университет», 2014. – 250 с.
3. Камскова Т. А., Массерова Л. М. Деятельность оренбургских библиотек и творческое наследие Шевченко // Помнят степи певца Украины:

материалы науч.-практ. конф., посвящ. 185-й годовщине со дня рождения Т. Г. Шевченко. – Оренбург: Изд. Центр ОГАУ, 2000. – С. 24-26.

4. Науменко Н. Наш Шевченко / Сост. Н. Науменко, Е. Попова. – Оренбург: ООО ИПК «Университет», 2014. – 136 с.

5. Поиски. Находки. Исследования: к 90-летию со дня рождения Л.Н. Большакова. – Оренбург: ООО ИПК «Университет», 2014. – 5745 с. [Компакт-диск]

6. Седьмые Большаковские чтения. Леонид Наумович Большаков – ученый, писатель, гражданин. К 90-летию со дня рождения: круглый стол (научная конференция) с международным участием / науч. ред. С. В. Любичанковский. – Оренбург: ООО «Агентство «Пресса», 2014. – 134 с.

ДОЛЯ ЛЮДСЬКА: ПОПОВНЕННЯ МУЗЕЙНОЇ КОЛЕКЦІЇ ШЕВЧЕНКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА

Н. Долгіч

У фондovій колекції Шевченківського національного заповідника зберігаються сотні одиниць живопису та графіки. Серед цієї значної кількості прекрасних мистецьких творів можна виділити групу робіт, присвячених перебуванню українського поета Тараса Шевченка на засланні в Оренбурзькому краю та Прикаспійській пустелі. Значна частина колекції – це графічні роботи харківських та київських митців, які входили до ювілейних альбомів 1939 та 1964 рр.

У 1939 р. до 125-річного ювілею Кобзаря харківські художники видали альбом автолітографій у видавництві «Мистецтво», до якого увійшли роботи М. Дерегуса, Г. Берковича, Г. Бондаренка, Й. Дайца, М. Жеваго та інших. Серед робіт, що зберігаються у фондах Шевченківського національного заповідника, літографії і автолітографії: Г. Бондаренка «Шевченко в Орській фортеці», «Т. Г. Шевченко і його земляк Обеременко», «Шевченко в Орській кріпості» (1939); Г. Берковича «Шевченко слухає народного киргизького співця» (автолітографія, 1939); М. Жеваго «Повернення з заслання» (автолітографія, 1939).

У час підготовки до 150-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка українські художники Києва створюють графічні аркуші, в яких зображають місця освячені іменем Кобзаря. В 1964 р. виходить альбом «Шевченківські місця» накладом сто примірників, який містить естампи І. Батечка, В. Боканя, Г. Гавриленка, Г. Гаркавенка,

Г. Зубковського, В. Литвиненка, Г. Логвина, Л. Призанта, М. Родіна, Л. Фейгіна та інших. В альбомі представлено офорти, ліногравюри, дереворити та літографії сімнадцяти авторів, всього 26 аркушів. В музейній колекції зберігаються ліногравюри Г. Зубковського «Форт Шевченка. Землянка Т. Г. Шевченка» (1963), «Форт Шевченка» (1963); Г. Космачова «Оренбург. Будинок Герна, де жив Т. Г. Шевченко» (1963), «Форт Шевченка. 4-й бастион» (1963), «Форт Шевченка. Сад, насаджений Т. Г. Шевченком» (1963), «4-й батальйон. Форт Шевченка. Флагшток» (1963), «Ханга-баба. Форт Шевченка» (1963), «Форт Шевченка. Верба, посаджена Шевченком» (1963).

У колекції також представлені ліногравюри «Руїни Новопетровського укріплення» та «Верба Т. Г. Шевченка в Новопетровському укріпленні» українського і казахського художника С. Кукурузи, заслуженого вчителя Казахської РСР, заслуженого діяча мистецтв Казахської РСР, який проживаючи в Казахстані створив серію шевченківських гравюр.

Живописна частина колекції представлена роботами Н. Волкової та З. Волковінської «Т. Г. Шевченко серед казахів» та Ю. Киянченка «Т. Г. Шевченко під час Аральської експедиції» (датовані 1951 р.), а також більш пізнім надбанням – роботами львівських митців, які з 1997 по 2003 р. здійснювали мандрівки по шевченківських місцях, що стали своєрідною спробою з позиції сучасності досягнути ідеї Тараса Шевченка, відтворити їх в образотворчому мистецтві. У 2003 р. львівські художники відвідали Казахстан, де особливу увагу приділили місту Форт-Шевченка. Мандрівка традиційно завершилася відвіданням Тарасової гори, а до музею були передані нові мистецькі твори Ігоря Гавришкевича, Олександра Крохмалюка, Євгена Манишина та інші.

Особливо запам'ятався працівникам Шевченківського національного заповідника травень 2003 р. З 18 по 22 травня в Каневі в рамках проекту пошанування пам'яті Тараса Шевченка і підписання договору про співпрацю перебувала офіційна делегація Республіки Казахстан Тупкараганського району, розташованого на заході Мангистауської області, з адміністративним центром у місті Форт Шевченка. Очолював делегацію аким Тупкараганського р-ну Тарас Хіутов. В складі делегації був заслужений художник України, Почесний громадянин міста Семипалатинська Олександр Олексійович Шевченко. Нарешті збулася давня мрія митця не просто відвідати Канів, а подарувати музеєві Тараса Шевченка свої роботи. 22 травня 2003 р. в Каневі автору статті вдалося записати розмову з художником, в якій він розповів про себе та свій творчий шлях, тісно пов'язаний з Казахстаном.

Доля Олександра Олексійовича Шевченка, як і багатьох українців, не була простою. Батьки майбутнього художника, народжені на Кіровоградщині, переселилися в село Ново-Троїцьке Північно-Кавказького краю, нині Азовський район Ростовської області. Саме там і народився 22 червня 1927 р. майбутній художник, і виріс в абсолютно українському середовищі, бо в їхньому селі жили переважно українці – Яковенки, Карпенки, Шевченки. В першому класі хлопець навчався в школі українською мовою. В середовищі, де виростав майбутній митець, була велика віра в Бога. Його вихованням займалася бабуся, з нею він ходив до церкви, спілкувався з людьми старшого віку, годинами спостерігав зміну настроїв у природі. Все, що бачив і чув майбутній художник, оживало на сторінках його шкільних зошитів.

Під час Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу чотирнадцятилітній підліток залишився на окупованій території, а коли війна закінчилася отримав вісім років ув'язнення за перебування на окупованій території. Але тюремного ув'язнення вдалося уникнути – юнака мобілізували на будівництво ядерного полігону під Семіпалатинськом.

Коли Олександр потрапив до Казахстану, йому довелося взятися за олівець, щоб рисувати портрети своїх товаришів, а ті відсилали ці маленькі аркушки додому, аби їхні мами могли побачити своїх синів. Пізніше було оформлення полігонних приміщень: малював плакати, лозунги і навіть портрети політичних діячів. Усю трагедію ядерного полігону збагнув тоді, коли почали помирати друзі, доза опромінення яких перевищувала всі дозволені норми. Та й самого художника не минуло це лихо: пережив контузію, променеву хворобу, а коли вижив – вирішив серйозно зайнятися живописом. Це рішення прийшло в Семіпалатинську в далекому 1951 р. [2]. Малював багато і з насолодою, пробуджуючи своїм талантом найщиріші почуття глядачів. «В Казахстане не было художников, которые рисовали казахский народ. А меня это очень интересовало. Я опирался на местный материал. Для меня все было интересно: степь, люди, быт, даже разрез глаз. Люди в степи не ухожены, но очень добрые. В степи я видел людей, которые служили прототипами моих героев», – розповідав Олександр Олексійович, перебуваючи в Каневі. На відміну від українського поета Тараса Шевченка, зазначив художник, «мне не запретили рисовать» [3, с. 7].

Щоб здобути вищу художню освіту, він вступив до Заочного народного університету мистецтв у Москві. Його роботи були високо оцінені викладачами і неодноразово експонувалися на виставках у Австрії, Франції, Бельгії [2]. Багато з них були придбані і поповнили музейні та

приватні колекції. У цей час художник активно працював над темою Семипалатинського ядерного полігону. Біль втрати і пережитого ятрив душу. Щедрий дарунок О. Шевченко вирішив зробити рідному для нього місту. Він відібрав 45 полотен із серії «Семипалатинська ядерна трагедія» і передав їх до музею родини Невзорових для постійного експонування [2; 4; 12; 13].

Для художника, родове коріння якого брало початок в Україні, близькою була шевченківська тема. Проживаючи на казахській землі, де пройшло заслання поета, художник ще гостріше відчув потребу звернутися до творчості Тараса Шевченка, його поетичної і мистецької спадщини. Перший портрет Кобзаря художник виконав у графічній техніці. А потім були олійні портрети та сюжетні полотна. І звичайно виникло бажання показати свої роботи в Україні. Та все ж спочатку його роботи були представлені в профспілковій залі художників Алма-Ати. «В это время Президент Украины Леонид Данилович Кучма приехал на инаугурацию Президента Казахстана и меня пригласили на праздник», – згадував художник. В казахській столиці відбулася зустріч О. О. Шевченка з Президентом України Л. Д. Кучмою, який розпорядився організувати мистецьку виставку в Україні. «Выставку забрали в Украину, а когда я приехал в Киев, то на ступеньках дома № 1 на Крещатике, которые вели в выставочный зал, я стал на колени и заплакал», – розповідав у своєму інтерв'ю митець. Експозиція виставки була розгорнута в Українському домі.

Під час поїздки в Україну художнику вдалося відвідати Чорнобиль, атомну станцію, на власні очі побачити трагічний результат неконтрольованої дії атомної енергії. Після відвідання чорнобильської зони народилася серія полотен, присвячена трагедії Чорнобиля, яка стала експозицією постійно діючої виставки в Семипалатинську. Саме тоді художник подавав до Національного музею Тараса Шевченка в Києві кілька гравюр, присвячених Достоевському і казахському поету Абаю.

Указом Президента України від 15 серпня 2001 р. семипалатинському художникові О. О. Шевченку було присвоєно почесне звання «Заслужений художник України» [1, с. 2; 9, с. 4; 10, с. 14]. Ця новина приємно вразила митця. Після цієї події виставка робіт художника була організована у Президентському Палаці в Астані. В ході нової зустрічі з українським Президентом, художник висловив бажання передати частину своєї мистецької спадщини в Україну [11, с. 16]. Вирішенням цього питання зайнялося українське посольство в Казахстані, і, дякуючи нашому землякові, послу Василю Цибенку та громадським організаціям Семипалатинська, стала можливою поїздка митця в Україну [1, с. 2; 5].

Із Семипалатинська до Києва Олександр Олексійович добирався майже сім діб, послугами авіаліній не дозволили скористатися лікарі – хворе серце. Коли художник став на українську землю, відчув полегшення, адже виконав найголовніший обов'язок свого життя – привіз до Кобзаревому дому свій дарунок – 24 олійні роботи, присвячені шевченківській та українській тематиці [2; 5; 6, с. 12]. Здійснилася мрія художника побувати на святій Тарасовій горі. Оглядаючи мальовничі краєвиди, що відкрилися йому з Тарасової гори, Олександр Олексійович робив замальовки, з надією присвятити наступну серію робіт Каневу.

У цей час в музеї Кобзаря була розгорнута експозиція виставки. «Александр Алексеевич вдруг испытал громаднейшее облегчение – его любимые «дети» обрели свою вторую родину. И нечесть откуда родившаяся фраза: «Тарас Шевченко второй раз вернулся из ссылки!» – мгновенно, облетев музей, стала крылатой», – написала у своїй статті Надія Рубльова, яка супроводжувала художника із Семипалатинська в Україну [5; 6].

Немолодий чоловік благородної зовнішності, з приємною посмішкою на вустах, представляв свої роботи. Живописні полотна віддзеркалювали долю українців-переселенців та сторінки біографії Тараса Шевченка періоду його перебування на засланні. Серед подарованих музеєві робіт – два триптихи: «Джерела Тараса» (1999) («У наших раї на землі», «Портрет Тараса Шевченка [Роздуми]», «Тарас Шевченко на Кос-Аралі») та «Українські переселенці» (2000) («На привалі біля ріки», «В дорозі», «Прибуття»).

Портретні зображення українського поета, представлені у роботах «Сум», «Доля», «Стихія і поет» (2000), «Натхнення» (2002), «Муза», «Тарас Шевченко з кобзою» («2002»), «Покарання», «Кобзар» (2001) – не переспів класичних портретів чи автопортретів Тараса Шевченка, а цілком самостійне потрактування його образу. Ці портрети народилися не просто від прочитаного художником біографічного матеріалу, а від вражень, отриманих в казахських степах, на березі Каспійського моря, де не один десяток років прожив і сам Олександр Шевченко. Художникові вдалося в образотворчій формі розкрити внутрішній світ українського Генія, створити живий, сповнений експресії образ.

Гості Тарасової гори та працівники музею з захопленням оглядали експозицію живописних робіт і, ось як згадувала про відкриття виставки Надія Рубльова, «замечательные слова говорили в адрес 75-летнего семипалатинского художника, в прямом смысле совершившего своеобразный гражданский подвиг – после нескольких инфарктов отправившегося в дальнюю дорогу со своими картинами! И руку знаменитые украинских

деятели культуры ему пожимали. И в честь его здравницы от лица районной и областной администрации звучали. И песни чудесные на бандуре для него персонально пели. И естественно, что Александр Алексеевич стал своеобразной «изюминкой» для местной прессы – не каждый день, знаете ли, музеем художники свои картины дарят в таком количестве (24!), да еще из столь дальних мест» [5].

Олександр Шевченко називав картини своїми дітьми, за долю яких дуже боліло серце. Залишаючи свої роботи на Тарасовій горі, він був спокійний, адже передавав колекцію в надійні руки. Олександр Олексійович говорив, що у кожної людини в житті приходиться час, коли потрібно підвести підсумки, подумати про те, що ти залишаєш після себе. Більш як чотири десятки років він не випускав із рук пензлі і фарби. Живопис був його життям [2]. Художник залишив у Каневі не тільки мистецькі полотна, а й часточку своєї душі.

Колектив Шевченківського національного заповідника подякував Олександрові Олексійовичу за щедрий дарунок, а долі – за те, що в наш час є такі митці, які долаючи тисячі кілометрів, несуть свій скарб до української Святині. Прощаючись із людиною щедрого серця, ми сподівалися на творчу співпрацю із художником, мріяли про канівські краєвиди, які оживуть на його полотнах.

З сумом сприйняв колектив музею звістку, що 29 вересня 2003 р. художник відійшов у вічність. Останньою його роботою став автопортрет. У некролозі українського посольства за підписом Посла України Василя Цибенка було зазначено, що пішов із життя митець, пензель якого гостро і правдиво зображував життя у всій його величі. Але пам'ять про нього залишиться – і в Україні, і в Казахстані – в серцях всіх, хто знав його особисто та його творчість [7, с. 2; 8, с. 9].

Література:

1. Абдусаламова С. Медаль из рук Леонида Кучмы // Голос народа. – 2001. – 5 октября.
2. Восточный Казахстан. Деятели искусств. Шевченко А. А. [Электронный ресурс]. – URL: imena.pyshkinlibrary.kz/artshevchenko.htm.
3. Гузеева М. Александр Шевченко: «Мне не запретили рисовать» // Наше дело. – 2003. – 9 мая.
4. Жинило В. Ваша, люди, боль: [О творчестве семипалатинского художника А. Шевченко] // Рудный Алтай. – 1998. – 3 декабря.

5. Рублева Н. «Тарас Шевченко второй раз вернулся на родину» – эта фраза мгновенно облетев музей, стала крылатой // Голос народа. – 2003. – 5 июня.

6. Рублева Н. Кобзарь второй раз вернулся на родину // Рудный Алтай. – 2003. – 5 июля.

7. Рублева Н. Он все успел в жизни // Наше дело. – 2003. – № 39 (2 октября).

8. Толганбаева Н. Невостребованный дар художника // Спектр. – 2003. – № 29.

9. Часнык Л. Награда от Кучмы // Рудный Алтай. – 2001. – 4 октября.

10. Часнык Л. Нуждали художнику вечность? [О заслуженном художнике А. А. Шевченко] // Рудный Алтай. – 2002. – 21 сентября.

11. Часнык Л. Картины поедут на остров Хортица // Спектр. – 2001. – 26 октября.

12. Юбилей художника: [К 70-летию со дня рождения семипалатинского художника А. Шевченко] // Рудный Алтай. – 1997. – 5 июля.

13. Юбилей художника: [А. А. Шевченко] // Рудный Алтай. – 1998. – 2 июня.

ШЕВЧЕНКОВА СПАДЩИНА ПЕРІОДУ ЗАСЛАННЯ У СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ ТА КУЛЬТУРНО-ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРИ

ВІРШ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА «У НАШІМ РАЇ НА ЗЕМЛІ»: ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТЕКСТУ

А. Калинчук

Вірш «У нашій раї на землі» написано Шевченком у Раїмі орієнтовно у січні – квітні 1849 р. Автографи вміщено у «Малій книжці» серед творів 1849 р. (ІЛ. Ф. 1. № 71. С. 264-268 під № 10 у третьому зшитку за 1849 р.) та «Більшій книжці» (ІЛ. Ф. 1. № 67. С. 131-133), куди, не раніше 18 березня й не пізніше 22 листопада, поет переписав поезію із значними виправленнями, зокрема вилучив чотири рядки після 12-го рядка та 22-а рядки наприкінці твору [9; 12, с. 673]. Вперше надруковано за «Більшою книжкою» під довільною редакційною назвою «Мати-покритка» та з деякими орфографічними змінами (наприклад, «над всіми», замість «над всіма», «пійде» – «підє») у журналі «Основа» (1862. № 8. С. 1-3). Вперше введено до збірки творів у виданні: Кобзарь Тараса Шевченка / Коштом Д. Е. Кожанчикова. СПб., 1867. С. 458-460, і подано за публікацією «Основи» під тією ж редакційною назвою «Мати-покритка».

Аналізований вірш Л. Білецький [2, с. 473] та Є. Ненадкевич [9, с. 142], виходячи з наявності фабульних елементів, вважали ліричною поемою. М. Бондар розглядав твір серед медитативно-зображальної та медитативно-повістувальної лірики, зокрема елегії – на теми, пов'язані із загальним станом світу, і за змістом та елегійною тональністю зараховував його до елегії філософської [3, с. 487; 4, с. 590].

На засланні актуальною залишалася увага Шевченка до соціально-побутової проблематики, передусім з життя українського закріпаченого села. Вона є провідною й у вірші «У нашій раї на землі». Поета не полишали рефлексії на родинні теми, одним із найглибших виявів почуття любові до матері стала аналізована поезія. Твір є ліричною варіацією Шевченкової теми матері-страдниці, де змальовано зворушливі та водночас трагічні образи двох матерів-селянок: матері, що народила дитину у шлюбі, та матері-покритки. «Жіночу» тему митець розробляв у багатьох поемах. Тут він реалізує її у формі ліричної медитації, яку В. Мовчанюк

конкретизує як медитацію-пророцтво [7, с. 84]. Ю. Івакін зазначав, що вірш написано в стилі соціально-аналітичної реалістичної поезії [6, с. 86].

Сюжет твору традиційний. Поет відтворив дві жіночі долі як різні аспекти узагальненого трагічного образу української жінки; тема покритки «набуває сенсу універсального – як національний, історично та соціально детермінований варіант вселюдської теми світового зла» [1, с. 204]. Споглядання ліричним розповідачем молодої матері з «своїм дитятчком малим» наводить на думку, що дівчину не омине лиха доля (рр. 1-4) [12, с. 193]. В аналізованій поезії мотив молодості поєднується з мотивом долі та з властивим для Шевченка «образом обставин – типових обставин тогочасної суспільної дійсності» [5, с. 94].

Композиційно вірш можна поділити на три частини: перша частина – вступ (рр. 1-12) – «ліричний вилив побожної скорботи» [11, с. 77], вболівання ліричного розповідача за долю матері в заміжжі чи покритки, бо вона – бідняцька і трагічна.

Друга частина – розповідь про долю матері, яка у шлюбі народила та виховала дитину, – складається з двох епізодів. Перший епізод – ідилічна картина (рр. 13-33), де зображено щасливу долю молодої матері, згодом її діти – «і вирости, і розійшлись / На заробітки, в москалі» [12, с. 194]. Другий епізод (рр. 34-46) контрастує з першим: ідеться про самотню і злиденну старість, бо мати залишилася одинокою і хворою: «Нагоди / Старої нічим одягти / І витопить зимою хату» [12, с. 194].

Третя частина (від р. 47 і до кінця) – розповідь про долю матері-покритки. У стражданнях минула її молодість: «Села / Минаєш, плачучи, вночі. / І полем-степом ідучи, / Свого ти сина закриваєш. / Бо й пташка іноді пізнає / І защебече: – Он байстря / Несе покритка на базар» [12, с. 194]. Нещастя супроводжуватимуть покритку і в майбутньому: син її «підє собі сліпця водить», матір покине «калікою на розпутті, / Щоб собак дражила, / Та ще й вилає. / За те, бач, / Що на світ родила. / І за те ще, що так тяжко / Дитину любила» [12, с. 195]. Шевченко розкриває трагізм соціально не захищеного материнства, материнської любові: у фіналі обидві героїні приречені на загибель. Жіночі долі поламав суспільний лад: одна мати, незважаючи на щасливий початок її материнства, очевидно, є жертвою соціальної нерівності, інша – безталанна – так само жертва, але поміщицької сваволі, змаргіналізована, безпритульна.

Ліричний розповідач у вірші є епіко-ліричним, оскільки він передає певну фабулу, вміщену у свідомості суб'єкта і художньо узагальнену ним. Те, що героїнь не названо по імені, відсутні і назви села, свідчить про високий ступінь ліричного узагальнення, фабулу підпорядковано лірично-

му вираженню найглибшого почуття любові і молитовності до жінки-матері (висловлене в оцінних епітетах-окликах: «Весела, рада, Боже мій!», «Щасливая!..»; у звертаннях до героїні: «небого», «безталанная»), що спонукало поета «прирівняти українську матір-селянку до постаті Матері Божої і перед нею схилити голову» [2, с. 35], перед цим образом розповідач «відчуває молитовний настрій» [2, с. 176]: «І перед нею помолюся, / Мов перед образом святим / Тієї Матері святої, / Що в мир наш Бога принесла...» [12, с. 193]; матір-покритку – назвати «великомученицею». З метою наголошення ключового слова – того, що має особливе семантичне навантаження у вірші, – поет звернувся до такого графічного засобу як зміни шрифту: «І коли-то воно буде / Гратись і промовить / Слово мамо. Великеє, / Найкращее слово!» [12, с. 194]. Наратор перебуває тут на невизначеній часово-просторовій позиції, «коли важко встановити, подумки чи реально звертається розповідач до героїні» [10, с. 325]. Він у теперішньому і минулому часі повістує про життя обох матерів, у майбутньому часі передбачає їхню долю; сповнене драматизму пророцтво є актуалізацією життєвого досвіду поета.

Чотиристопний ямб із розмаїтим римунням забезпечив вільний плин викладу. Звернена до героїнь нарація (часто побудована з їхньої точки зору – психологічної та фразеологічної) особливо інтимізує виклад, чергуючись із ліричними відступами й коментарем розповідача. Така своєрідно діалогізована форма розповіді дала змогу Шевченкові висловити гімн материнству, українській Мадонні: «У нашім раї на землі / Нічого кращого немає, / Як тая мати молодая / З своїм дитяточком малим» [12, с. 193].

Джерела та література:

1. Барабаш Ю. Любов // Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка. – К., 2008. – С. 185-212.
2. Білецький Л. Коментар // Шевченко Т. Кобзар: у 4 т. – Вінніпег, 1953. – Т. 3. – С. 473-477.
3. Бондар М. Елегія // Шевченківська енциклопедія. – К., 2012. – Т. 2. – С. 484 – 493.
4. Бондар М. Жанрова система поезії Шевченка // Шевченківська енциклопедія. – К., 2012. – Т. 2. – С. 585-594.
5. Івакін Ю. Образний світ // Творчий метод і poetика Т. Г. Шевченка: Монографія. – К., 1980. – С. 88-191.
6. Івакін Ю. О. Поезія Шевченка періоду заслання. – К., 1984. – 248 с.
7. Мовчанюк В. П. Медитативна лірика Т. Г. Шевченка: Монографія. – К., 1993. – 146 с.

8. Мовчанюк В. П. Час // Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка. – К., 2008. – С. 135-148.

9. Ненадкевич Є. О. З творчої лабораторії Т. Г. Шевченка: Редакційна робота над творами 1847–1858 рр. – К., 1959. – 224 с.

10. Смілянська В. Л. Стиль // Творчий метод і поетика Шевченка: Монографія. – К., 1980.

11. Смілянська В. Шевченкознавчі розмисли: Зб. наук. пр. – К., 2005. – 491 с.

12. Шевченко Тарас. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 2: Поезія 1847–1861. – 2003. – 784 с.

13. Шевчук В. «А буде син і буде мати...»: Ідея родини як основи суспільності в поезії Тараса Шевченка // Шевчук Вал. «Personae verbum» (Слово і постасне): Розмисел. – К., 2001. – С. 139-193.

ІДЕЙНО-ЕСТЕТИЧНА РОЛЬ ПОЕЗІЇ ШЕВЧЕНКА ПЕРІОДУ ЗАСЛАННЯ

Л. Дворніцька

Кожен народ прагне до самовизначення, глибокого осягнення свого національного коріння і встановлення рівноправних взаємин з іншими народами. Цей процес неможливий без постатей-дороговказів, що світлом свого серця осяяли шлях цілої нації, власним життям подали приклад багатьом поколінням, а в творчому доробку відобразили естетичні, морально-етичні та виховні ідеали, що й у наш час не втратили своєї цінності й актуальності. Для народу України такою знаковою постаттю став Тарас Григорович Шевченко. Характеризуючи його творчість, І. Франко писав: «Коли б мені пришлось одним словом схарактеризувати поезію Шевченка, то я сказав би: се поезія бажання. Свободне життя, всесторонній, нічим не опутаний розвій одиниці і цілої суспільності, цілого народу, – се ідеал Шевченка, котрому він був вірним ціле життя» [15, с. 93]. А Панас Мирний зазначав: «Огненне слово його наскрізь проймало серце не тільки тих, кому близьке було народне горе, а й тих, кому й байдуже було до того. Всі дивувалися красі та силі тієї простої мови, /.../ а на Україні вірші приймали як благовісне, пророче слово» [9, с. 312]. На думку Є. Маланюка, «Шевченко синтезував у собі всі чотири основні расові первні нашого на-

роду. Тому в ній, як у синтезі, в його творах, ми бачимо і тіло, і душу, і дух України» [8, с. 79].

І в наші дні творчість Великого Кобзаря не втрачає своєї значущості. Павло Тичина вважає, що «Сьогодні думи Шевченка є невіддільні від дум нашого народу... Гуманізм Шевченка, його ставлення до людини, його постійна турбота за пригноблених – як це зараз нам співзвучно!» [14, с. 128].

Саме в наш час, коли український народ відстоює свободу і незалежність, існує велика потреба у поетичних творах, що несуть у собі поклик палкого, поневоленого, але нескореного серця і бунтівної душі, що навіть у найтяжчий час не втратила прагнення до найціннішого – волі, щастя, братньої любові до інших народів. І такими настроями наповнені твори Шевченка, написані під час заслання. Тож саме зараз найбільш актуальною, на нашу думку, є поставлена проблема: як у сучасному українознавстві та педагогіці розглядається і характеризується творчість Т. Г. Шевченка періоду заслання.

Об'єктом дослідження є творчий доробок Т. Г. Шевченка, створений ним на засланні, відомості про життя і творчість митця, роботи українознавців та педагогів, присвячені вивченню та аналізу поезій Кобзаря, написаних у період заслання.

Предметом дослідження є сучасна інтерпретація творчого доробку Шевченка періоду заслання.

Мета дослідження: на основі аналізу творів Т. Г. Шевченка періоду заслання та вивчення робіт вчених та педагогів визначити, як у наші дні інтерпретується життєвий шлях та творчий доробок поета.

Для досягнення поставленої мети у нашій роботі передбачено такі завдання:

- проаналізувавши діяльність біографів Шевченка, виявити, як у різні часи у монографіях відображався життєвий шлях поета у період заслання;
- на основі аналізу праць українознавців та педагогів виявити нові аспекти інтерпретації творчого доробку Т. Г. Шевченка, характерні для нашого часу.

Джерельна база дослідження: твори Великого Кобзаря, написані ним у період заслання. Праці письменників, українознавців, істориків, літературних критиків, присвячені життю і творчості Шевченка на засланні.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що співставляються і аналізуються праці дослідників (українських та закордонних), які розглядали різні аспекти життєвого шляху і творчого доробку Шевченка у

період заслання. В деяких випадках висновки дослідників ми доповнюємо прикладами з поезій Шевченка періоду заслання.

«Уже для багатьох поколінь українців /.../ Шевченко означає так багато, що сама собою створюється ілюзія, ніби ми все про нього знаємо, все в ньому розуміємо, і він завжди з нами, в нас. Та це лише ілюзія. Шевченко як явище велике й вічне – невичерпний і нескінченний... Він росте й розвивається в часі, в історії, і нам ще йти і йти до його осягнення. Ми на вічному шляху до Шевченка...» [3, с. 6], – саме так схарактеризував творчий доробок Великого Кобзаря Іван Дзюба. Життєвий і творчий шлях Шевченка взагалі (і творчість поета періоду заслання зокрема) стали об'єктом дослідження багатьох письменників, українознавців, літературознавців та літературних критиків, серед яких О. Н. Пипін, В. Д. Спасович, В. П. Петров, О. Огоновський, М. К. Чалий та ін.

Одним із найвідоміших біографів Великого Кобзаря був український лексикограф, педагог, громадський діяч, перекладач і письменник О. Я. Кониський, який протягом 1892–1898 рр. досліджував усі доступні йому опубліковані матеріали, опитував людей, що особисто знали Шевченка чи мали про нього якусь інформацію. Епістолярій у роботі дослідника мав також неабияке значення. У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України збереглося більше 100 листів, адресованих біографу, автори яких подавали відомості про життя і творчість Кобзаря. Наприклад, професор С.-Петербурзького університету М. І. Стороженко, в грудні 1893 р. надіслав Кониському листа, у якому зазначав: «Ради всього святого, не кидайте почату справу, а коли дійдете до заслання /Шевченка/, то я Вам у великій пригоді стану! Бо в мене є немало такого, що ніхто не знає» [7, с. 22]. Чимало допомогли Олександр Яковичу академік А. Ю. Кримський, Л. М. Жемчужников, А. Н. Плацендар, Я. Г. Кухаренко, В. М. Репніна, І. Єфимовський-Мировецький, Б. Г. Суханов-Подколзін, П. Юдін, П. О. Куліш, М. І. Стороженко, М. К. Вороний, В. С. Гнилосиров та інші. Свої спогади про Т. Г. Шевченка надсилали А. О. Ускова, К. Ф. Юнге, Петро і Прокіп Шевченки, К. Д. Болсуновський, А. Л. Костомарова та ін.

П'ять перших біографічних нарисів Кониського отримали рецензію фольклориста, композитора, етнографа і літературознавця Ф. М. Колесси, який вважав, що «Кониський перший поспробував звести докупи увесь обширний вже нині і розкиданий матеріал... він перший старався цей матеріал перевірити критично і ухопити з нього систематичну цілісність, що /.../ представила б докладний образ життя Шевченкового» [5, с. 37]. Врахувавши зауваження рецензента, Олександр Якович розширив

список використаних джерел, доповнив роботу рядом фактів, уточнив датування деяких подій, позбувся повторів.

Досить повно (навіть якщо порівнювати із працями сучасних дослідників) Кониський відобразив у своїй праці події періоду заслання Шевченка, скориставшись спогадами російського географа, мандрівника і дослідника Середньої Азії, учасника Аральської експедиції О. І. Макшеева (подані письменником та громадським діячем В. П. Масловим та культурним діячем М. К. Чалим) та інформацією, отриманою від командира роти (пізніше – півбатальйону) в Новопетрівському укріпленні, начальника Шевченка Є. М. Косарева. Але слід зазначити, що деякі подробиці із життя Шевченка на засланні у праці Кониського не висвітлено. Наприклад, точний маршрут експедиції біографові був невідомий, оскільки праця Макшеева «Путешествие по киргизским степям и Туркестанскому краю» (1896) так і не потрапила йому до рук (Кониський послуговувався лише надрукованими в «Оренбургском листке» уривками з книги). У дослідженні Олександра Яковича також відсутні матеріали про плавання 1849 р. (лише в 40 рр. XX ст. відомості про цей період життя Шевченка стали доступні дослідникам завдяки оприлюдненню щоденника Бутакова О. І., географа і моряка, начальника Аральської експедиції). Досить докладно описаний період перебування Шевченка в Оренбурзі й Новопетрівському укріпленні (1850–1852 рр.), але експедиція на Каратау (травень–вересень 1851 рр.) практично не висвітлена (адже на той час листи Бр. Залеського, адресовані А. Венгжиновському, ще не були оприлюднені).

Незважаючи на відсутність деяких подробиць і фактів біографії Шевченка, про які світ дізнався лише у XX ст., О. Кониського по праву вважають засновником шевченкознавства, – адже саме він приклав чимало зусиль для обробки й видання усієї наявної і доступної у той час інформації про життя і творчість поета.

На думку В. Л. Смілянської, «загалом у цій докладній і з любов'ю до поета написаній біографії було багато нового для характеристики Шевченка. Дослідник мав на меті написати лише хроніку, але зробив більше. Йому єдиному з дожовтневих біографів вдалося відтворити живий образ Кобзаря. Всю працю проймає палкий протест проти нещадного гноблення, що його зазнавав український народ і в часи Кониського, як і в часи Шевченка, зненависть до гнобителів/.../. На той час і взагалі в дожовтневому біографічному шевченкознавстві цій праці по праву належить перше місце – як за повнотою фактичного матеріалу, так і за майстерністю викладу...» [6, с. 22].

Незважаючи на те, що Кониський не мав наміру аналізувати у своїй праці світогляд Шевченка, суспільно-політичні погляди митця біограф

висвітлив досить чітко. На думку Олександра Яковича, у світогляді поета домінували дві ідеї: національна та антикріпосницька. При цьому, як зауважує Кониський, «шовіністом, або найменшим хоча ворогом яко-го-будь народу і його мови – наш поет ніколи не був» [6, с. 487].

Те ж саме стверджував і польський журналіст і критик Гвідо Батталья, виступаючи проти звинувачень у ненависті до польського народу, що закидали Шевченкові: «Він співець народу, який сам вийшов з народу, який кохає цей народ, який виріс і виховався у його поглядах, він не віддаляється від нього у тому, що називаємо почуттям. Те, що вражає люд його дорогий, те і його вражає; вражає тим дужче, що він, не позбавившись серця, розумом піднісся над ним, що у вищому над ним льоті бачить всі ті злигодні, які терзають його, бачить ту темну безодню, що в ній його дороги у неволі, у потрійній страшній стогнуть неволі: убозства морального, неволі політичної і суспільної!» [1, с. 128].

Справу Олександра Яковича продовжили його учні й послідовники: М. С. Грушевський, що опублікував ряд праць про діяльність Шевченка, В. М. Доманицький, упорядник науково-обґрунтованого «Кобзаря» (1907); Д. В. Антонович – автор монографії «Шевченко-маляр», С. О. Єфремов, що підготував перше двотомне академічне видання поезій Т. Шевченка і редагував «Повне зібрання торів Тараса Шевченка», О. Г. Лотоцький – ініціатор і голова редакційної комісії варшавського видання творів Т. Шевченка (1930 р.) і т. ін.

Звичайно, не лише біографія, а й творчий доробок Великого Кобзаря, створений у період заслання, цікавить дослідників, починаючи від Кониського, який приклав немало зусиль для доведення авторства деяких творів, написаних Шевченком у різний час. Він же першим звернув увагу на те, що існують варіанти деяких віршів Тараса Григоровича, уклав хронологію творів митця, зокрема довівши, що повісті російською мовою були написані під час перебування Шевченка у Новопетрівському укріпленні (хоча, заради конспірації, датовані 40-ми роками XIX ст.).

Чимало письменників, літературних критиків, літературознавців усебічно досліджували творчість Шевченка, причому точка зору науковців трансформувалася (найчастіше – під впливом тогочасної політичної ситуації). Здавалося б, з плином часу шевченкіана повинна була б зазнавати змін на краще – адже дослідники отримують доступ до нових, раніше незнаних, матеріалів про життя і творчість Великого Кобзаря. Та, на жаль, у тоталітарному суспільстві шевченкознавство розвивалося звивистим, не завжди прогресивним шляхом. Ось що з цього приводу зазначає О. Боронь: «Нині науці про Шевченка вже вкотре доводиться переосмислювати влас-

ний шлях розвитку, піддавати ревізії численні напрацювання попередніх років, окреслювати напрямки дальших досліджень. При цьому часто виявляється не тільки неповнота знань про Шевченка та його творчість, але й істотні прогалини в розумінні шевченкознавства як чільної галузі історії літератури: дедалі частіше трапляються повторення вже сформульованих раніше концепцій, ігноруються плідні інтерпретації, вивчення тексту провадиться без урахування історії питання тощо» [16]. Дослідник закликає частіше звертатися до робіт шевченкознавців 20-30 рр. минулого століття, які, на його думку, потребують більшої уваги, ніж «кон'юнктурні, а тому й неактуальні у теперішніх умовах» праці 1960-80 рр.

Творчість Шевченка періоду заслання цікавила багатьох науковців та письменників, а, оскільки поетичний доробок Великого Кобзаря взагалі (і вищезгаданого періоду зокрема) відрізняється глибиною й багатогранністю, для дослідників відкривається широке поле діяльності.

Скажімо, про вплив поетичної творчості на реципієнта писали В. Доманицький, І. Огієнко, Б. Грінченко, Ю. Ващук та інші. Зокрема Грінченко, вивчаючи побутування «Кобзаря» серед селян, не зовсім погоджувався із твердженням Костомарова, що «Шевченко не мав на меті ні описувати свій народ, ні підлашуватись під народний тон: йому не було потреби підлашуватись, бо він по природі своїй інакше не розмовляв. Шевченко як поет – це був сам народ, що продовжував свою поетичну творчість» [11, с. 135], і думками про те, що лише таку мову міг зрозуміти простий люд. Натомість Грінченко стверджує, що мова творів Шевченка є простою і «зрозумілою мужику» лише в тих випадках, коли замальовується життя та побут селян чи міщан. Але ж «... тільки візьметься Шевченко за яку історичну чи політичну тему, – зараз він пише так, що зрозуміти його можуть тільки освіченіші люде» [4, с. 123]. Таку думку підтверджують цитати з деяких творів Шевченка, наприклад, уривок з поеми «Царі» (першу частину якої Шевченко написав у 1848 р. на о. Косарал):

*Старенька сестро Аполлона,
Якби ви часом хоч на час
Придубали-таки до нас,
Та, як бувало во дні они,
Возвисили б свій Божий глас
До оди пишно-чепурної... [13, с. 82]*

Не менше проблем для сприйняття у простих людей, на думку автора, виникало і з творами релігійного спрямування: «В писаннях на біблійні теми – страшенна мішанина незрозумілої народові церковно-слов'янщини з українськими словами» [4, с. 124].

Як бачимо, називати мову творів Шевченка «мужицькою», простою і зрозумілою кожному читачеві його поезій, не можна, бо у своїх поезіях звертався до людей різного рівня освіченості, даруючи їм свої ідеї та поклики душі.

Про творчість Шевченка на засланні писав і літературознавець Ф. Т. Ващук. У статті «Дві редакції поеми Т. Г. Шевченка «Москалева криниця» (з творчої лабораторії поета)» він зауважує: «Творчість Т. Г. Шевченка періоду заслання відзначається тематичним та жанровим багатством і складає 109 поезій і поем. Багато повістей російською мовою (біля двох десятків, як свідчить сам автор), з яких дійшло до нас дев'ять, великої цінності «Щоденник», багато малюнків. Цей доробок красномовно свідчить про поглиблення матеріалістичного світогляду автора, зростання його мистецької майстерності» [2, с. 130].

Свою увагу Федір Тимофійович зосередив на корективах, внесених Шевченком задля посилення впливу на читача його поезій та розширення образу або уточнення змісту. Характеризуючи редакційну роботу Т. Шевченка, Ф. Ващук зазначає: «Вся творча робота провадилась Шевченком у напрямі поглиблення ідейного змісту і підвищення мистецького рівня творів, надання їм більшого соціально-політичного звучання. Характерна ознака нових редакцій – соціальне поглиблення позитивних образів, доведення їх до остаточної викінченості, а також увиразнення і загострення сатиричної викривальної характеристики негативних персонажів, докладніше соціальне і психологічне вмотивування вчинків і поведінки героїв, досконаліше композиційне упорядкування тексту та поліпшення ритміко-евфонічної форми» [2, с. 131].

На підтвердження своїх слів автор наводить кілька прикладів. Ось деякі з них:

1847

*Не торгувались з старостами
(Як те буває між панами),
Не торгувавсь і панотець,
Усім на диво і на чудо.*

1857

*Не торгувались з старостами,
Як те бува з багатириями;
Не торгувавсь і панотець
(На диво людям та на чудо).*

Як бачимо, у рядку «як те буває між панами» змінено слово «панами» на «багатириями». І не випадково, бо в поняття «багатири» включається також духовенство, сільські дуки-глитаї і т. ін.

В іншому місці зміни й доповнення підкреслюють контраст між ситим безтурботним життям панів і нужденним животінням селян-кріпаків:

1847

*Добро, мавши діток
У розкоші, – хвалиш бога...*

1857

*Добро мати діток
Багатому, хвалить бога
В розкошах! А вбогій
Вдові не до того [2, с. 39].*

На думку дослідника, «Москалева криниця» — «своєрідна реакція митця на звістку про звільнення», заклик душі поета до читців і палких шанувальників, вияв творчого пульсу, в такт з яким битимуться серця усіх, хто долучається до творчої спадщини поета. Адже він «залишився нескореним, мужнім і сміливим, в тяжких умовах солдатчини не лише не втратив свого таланту, а значно його розвинув і вдосконалив, і виніс свою музу «із казарми нечистої чистою, святою» [2, с. 141].

Характеризуючи праці Ф. Т. Ващука, О. Боронь пише: «Дослідник окреслив поняття енергії зворотного впливу поезії Шевченка, з усією очевидністю розрахованої на співтворчість реципієнта» [16].

Питання взаємодії Шевченка з реципієнтом досліджувала і літературознавець М. О. Зубрицька. У статті «Феноменологічний аспект категорії читача в творчості Шевченка» вона зазначає: «Проблема читача як текстуального й позатекстуального елементу не стала об'єктом окремого дослідження шевченкознавців, тобто тексти поета тільки принагідно розглядалися як спільний простір письма і відчитування. Поезія взагалі, а поезія Шевченка зокрема, має сенс тільки тоді, коли ліричний монолог є одночасно діалогом. Цей діалог може мати як комунікативний, так і автокомунікативний характер. Скерованість поетового слова до когось, його діалогічна установка відкривають шлях до активного оживання тексту в будь-якій часово-просторовій системі культурних вартостей /.../ Кожна епоха залежно від етично-естетичних вимірів, які в ній переважали, оприсутнювала сенс Шевченкової поезії, ре-актуалізувала її, по-своєму переживаючи значущість поетового слова, по-своєму переписуючи тексти поета, згортаючи або розгортаючи їх» [18].

На думку дослідниці, для поезії Шевченка характерна категорія «Ти», «Того іншого», до кого повсякчас звертається Великий Кобзар у своїх творах: «Наприклад, у збірних поняттях, які найчастіше трапляються у кобзарі, а саме в поняттях «народ», «люди», «земляки», «світ», закодовано модель універсального реципієнта» [18]. Наприклад:

*За те, що я тепер терплю,
Єй-богу, братія, прощаю
І милосердому молюсь,
Щоб ви лихим чим не згадали.*

*Хоч я вам кривди не робив,
Та все-таки меж вами жив,
То, може, дещо і осталося* [13, с. 70].

Причому, як бачимо, поет не лише звертається до уявного читача, а й чекає від нього відгуку – реальних вчинків, спричинених сприйняттям поклику душі поета, що лунає в його творах. Це очікування яскраво відобразилося у таких рядках:

*... Либонь, уже десяте літо,
Як людям дав я «Кобзаря»,
А їм неначе рот зашию,
Ніхто й не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене.
/.../
Мені, було, аж серце мліло,
Мій Боже милий! як хотілось,
Щоб хто-небудь мені сказав
Хоч слово мудре; щоб я знав,
Для кого я пишу? для чого?
За що я Вкраїну люблю?
Чи варт вона огня святого?..* [13, с. 200]

У працях багатьох шевченкознавців приділена увага вивченню художнього бачення поета у тканині тексту. Наприклад, в статті Ф. Т. Ващука «Ідейно-естетична роль порівнянь у поезії Шевченка» читаємо: «Поглиблене вивчення поетики Шевченка, його мистецької лабораторії все більше спонукає досліджувати роль художніх тропів як елементів образного мислення. Велике місце в системі художньо-образних засобів поета займають порівняння. Шевченко значно розширив їх зображальну, ідейно-естетичну та емоційно-оціночну функцію» [2, с. 251].

Також автор зазначає: «...полівалентність Шевченкових порівнянь, різноваріантність їх сполуки з іншими тропами, фігурами поетичного синтаксису, становлять цілі образні комплекси. Тому розглядати їх зміст необхідно не ізольовано, а в контексті твору та у взаємодії з іншими категоріями мови» [2, с. 253]. Наприклад, звернімо увагу на трансформацію сприйняття часу в творах Шевченка. Ось як плине час для поета в період «Трьох літ»:

*І день не день, і йде не йде,
А літа стрілою
Пролітають, забирають
Все добре з собою* [12, с. 368].

Зовсім іншу картину спостерігаємо у віршах періоду заслання:

*Не спалося, а ніч, як море.
(Хоч діялось не восени,
Так у неволі) [13, с. 21].
Неначе степом чумаки
Уосени верству проходять,
Так і мене минають годи,
А я й байдуже [13, с. 170].
Часи літами,
Віками глухо потечуть [13, с. 60].*

Спостерігаючи за трансформацією порівняльних засобів у творчості Шевченка, можна простежити еволюцію поетичного таланту митця, збагачення його словесної майстерності й досягнення вершин мистецтва слова.

Чимало уваги приділяють дослідники й звуко символізму віршів Великого Кобзаря. Про становлення символів писав ще О. Потебня, пов'язуючи цей процес з еволюцією семантики слів. Він вважав, що «...нові поняття, входячи в думку й мову народу, позначаються звуками, які раніше мали смисл. Певна ознака в кожному новому слові діставала особливі відтінки, а звук, живаючись з новим поняттям, також змінював первісне значення. Новоутворені слова ріднилися вже зі словами не первинного, а пізнішого утворення й ще сильніше віддалялися від першого значення ознаки» [10, с. 85].

Саме цей аспект поезії Шевченка зацікавив і деяких сучасних дослідників. Ася Гумецька, американський славіст, у статті «Звуко символізм у поезії Шевченка» зазначає, що різні звукополюки впливають на мінорне чи мажорне звучання вірша, викликаючи у читача певний настрій. Наприклад, часто вживані у творах Шевченка «м» та «н» – це «...звуки, пов'язані з землею, матерією, земним існуванням, а водночас і зі смертю, запереченням життя. Це звуки, насичені емоцією. «жіночі», вогкі, хвилюючі. Тому не випадковим здається той факт, що саме ці звуки настирливо звучать в особливо емоційних моментах у поезії Шевченка, поезії, в якій теми життя й смерті так тісно переплелися між собою» [17].

На підтвердження думок дослідниці наведемо рядки з поезії Шевченка періоду заслання:

*І знов мені не привезла
Нічого пошта з України... [13, с. 158];
В неволі, в самоті, немає
Нема з ким серце поєднать... [13, с. 159]*

А український мовознавець, поет і перекладач, доктор філологічних наук Анатолій Мойсієнко, у статті «Звук» в апперцепційній системі Шевченкового вірша» зазначає: «Чергування домінантних звуків «ч», «р», і «з», «л», «в» у початкових рядках відомої поезії «Ой, чого ти почорніло, зеленее поле?» разом з колірною зміною (почорніло, зеленее) відкриває образно-символічний плян зіставно-понятійних картин почорнілого від крові поля і вольної волі» [18]. Автор докладно аналізує звукоповтори та їх роль у поезіях Шевченка: «Звукоповтором аперцептується вервечка смислових зв'язків у структурі поетичного рядка», причому такий «римований перегук» може мати місце і на відстані кількох слів або ж рядків. Свої висновки А. Мойсієнко ілюструє прикладами з поезій Шевченка. Ось декілька з них:

*І я кровавими сльозами
Не раз постелю омочу.
Перелічу і дні і літа.*

В уривку з вірша «А. О. Козачковському» звукоповтор є вказівкою на причинно-наслідковий зв'язок динамічної ознаки.

*Бо горе словами
Не розкажеться нікому
Ніколи, ніколи,
Нігде на світі*

У поданих рядках з вірша «Лічу в неволі дні і ночі» звукоповтор вказує на семантичну спільність на основі «позитивного»/«негативного» компонентів.

За висновком автора, «в поезії Шевченка звукова стихія, виявлена в римованих словах, актуалізує процес художнього сприйняття і поширюється від символічності «звукобукв» до символічності лексичних одиниць і виразів» [18].

У результаті проведеного дослідження можемо зробити такі висновки.

Життєвий і творчий шлях Шевченка взагалі (та творчість поета періоду заслання зокрема) стали об'єктом дослідження багатьох письменників, українознавців, літературознавців та літературних критиків.

Одним із найвідоміших біографів Великого Кобзаря був український лексикограф, педагог, громадський діяч, перекладач і письменник О. Я. Кониський, «Хроніка» якого відзначається повнотою фактичного матеріалу (хоча деякі подробиці про перебування Шевченка на засланні залишилися поза увагою вченого) і досі не втрачає свого значення. Адже передано не лише події з життя Великого Кобзаря – біограф намагався

відтворити почуття і настрої Шевченка, змальовуючи факти дійсності через сприйняття, реакцію та порухи душі поета.

Про поетичну творчість Шевченка писало чимало дослідників (письменників, літературознавців, літературних критиків), розглядаючи творчий доробок Великого Кобзаря у різних площинах і доводячи, що:

- мова творів Шевченка є простою і «зрозумілою мужику» лише в тих випадках, коли замальовується життя та побут селян чи міщан, твори на історичну, політичну чи релігійну тематику набагато складніші для сприйняття, зорієнтовані на людей освічених;

- енергія зворотного впливу поезії Шевченка, з усією очевидністю розрахована на співтворчість, а іноді (особливо у творах періоду заслання) – і реальний відгук реципієнта;

- полівалентність Шевченкових порівнянь, різноваріантність їх сполуки з іншими тропами, фігурами поетичного синтаксису, становлять цілі образні комплекси. Тому розглядати їх зміст необхідно не ізольовано, а в контексті твору та у взаємодії з іншими категоріями мови. Саме порівняння обрав поет для передачі сприйняття часу у деяких своїх творах періоду заслання;

- різні звукосполуки впливають на мінорне чи мажорне звучання вірша, викликаючи у читача певний настрій;

- звукова стихія, виявлена в римованих словах, актуалізує процес художнього сприйняття і поширюється від символічності «звукобукв» до символічності лексичних одиниць і виразів.

Як бачимо, творчість Шевченка періоду заслання цікавить багатьох науковців та письменників, а, оскільки поетичний доробок Великого Кобзаря взагалі (і вищезгаданого періоду зокрема) відрізняється глибиною й багатогранністю, для дослідників відкривається широке поле діяльності.

Джерела та література:

1. Батталья Г. Тарас Шевченко, його життя і твори. – Львів, 1865.
2. Ващук Ф. Т. Шевченкознавчі праці: зб. статей / упоряд. і авт. вступ. сл. Олександр Боронь. – К.: Агентство «Україна», 2011.
3. Вічний як народ. Сторінки до біографії Т. Г. Шевченка: Навч. посібник / Автори-упорядники О. І. Руденко, Н. Б. Петренко. – К.: Либідь, 1998.
4. Грінченко Б. Перед широким світом. – К.: З друкарні С. А. Борисова, 1907.

5. Колесса Ф. О. Я. Кониський. Т. Шевченко в арешті (5.IV-23.VI.1847) // Записки НТШ. – 1895. – Т. IX. Кн. 4. – С. 34-37. – Рец. на кн.: О. Я. Кониський. Т. Шевченко в арешті (5.IV-23.VI.1847) // Записки НТШ. – 1895. – Т. V. Кн. 1.
6. Кониський О. Я. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. – К., 1991.
7. Листи в справі життєпису Тараса Шевченка. Листування з різними особами за 1892–1898 рр. // ВР ІЛ НАНУ. – Ф. 77. – Оп. 1. – Спр. 127. – Арк. 82.
8. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К.: АТ «Обереги», 1992.
9. Мирний Панас. Твори: У 7-ми томах. Т. 5. – К.: Наук. думка, 1971.
10. Потебня А. А. Слово и миф. – М.: Правда, 1989.
11. Спогади про Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1982.
12. Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 1: Поезія 1837–1847. – 784 с.
13. Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 2: Поезія 1847–1861. – 2003. – 784 с.
14. Тичина П. Г. Твори: У 12 т. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1990.
15. Франко І. Я. Твори: В 20 т. – Т. 7. – К., 1955.
16. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Shhs_2011_13_25.pdf.
17. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/E_lib/00000941.
18. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/E_lib/00000942.

ПРОЗОВІ ТВОРИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ПЕРІОДУ ЗАСЛАННЯ

А. Яхімович

Найвищим апофеозом народної любові до Шевченка пролунали з вуст Івана Франка знамениті слова «Присвяти»: «Він був сином мужика і став володарем у царстві духа. Він був кріпаком і став велетнем у царстві людської культури. Він був самоуком і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим. Доля переслідувала його в житті скільки могла, та вона не зуміла перетворити золота його душі в іржу, ані його любові до людей в ненависть і погорду...» [2, с. 166].

Найкращий і найцінніший скарб доля дала йому лише по смерті – невмирущу славу і всерозквітаючу радість, яку в мільйонів людських сердець все наново збуджуватимуть його твори. Тарас Шевченко – видатний український поет, художник, прозаїк, драматург. Він був людиною універсальних обдарувань та інтересів.

Отаким був і є для нас, українців, Тарас Шевченко.

Тарас Григорович Шевченко належить до славної плеяди діячів слов'янського національного відродження – тих великих просвітителів, яких висунув із своїх глибин кожен народ на зламі своєї історії, коли на чергу дня ставало питання про його долю – бути чи не бути йому історично. Ці люди полум'яним словом і жертвним життям пробуджували в народі його людську гідність, волелюбність, опір всілякому гнобленню і прагнення братерства. І саме життя таких людей було часткою життя народу, а їх творчість увібрала і відкрила світові його сутнісні сили.

Роки поетової неволі поділяють на два періоди. Перші три роки заслання (1847–1850) він провів у Оренбурзі, Орську, в Аральській експедиції. Другий період (1850–1857) – семирічне заслання на півострові Мангишлак у Новопетровському укріпленні.

За роки перебування на Мангишлаку Тарас Шевченко виконав понад 170 малюнків сепією, аквареллю, олівцем – переважно на мангишлацьку тематику. У пейзажних творах художник відобразив природу Мангишлаку, в суворості й одноманітності якої зумів віднайти красу, своєрідність, тонко відчувати настрій, передати мінливість освітлення, погоди, пори року, відтворити велич гірських панорам та скромну привабливість якоїсь невеликої рослини. У серії малюнків старезних покручених дерев між брилами каміння йому вдалося виразити трагізм нерівної боротьби за життя у ворожій життю пустелі.

«Настоящая пустыня! Песок да камень! Хоть бы травка, хоть бы деревцо, – ничего нет», – писав Тарас Шевченко в листі до Семена Гулака – Артемовського [3, с. 72].

Російську мову Тарас Шевченко знав і користувався нею майже все своє життя.

У Новопетровському укріпленні Т. Г. Шевченко написав російською мовою близько 20-ти повістей. Звичайно, повісті Тараса Шевченка у переважній своїй частині не були викінчені і це зумовило певні труднощі з їх друкуванням. Але головне полягало в іншому. Російські повісті Шевченка значною мірою побудовані на безпосередніх враженнях автора від кріпосницької дійсності, в них багато виразних натяків на конкретні факти і події. До нас дійшло дев'ять: «Наймичка», «Музыкант», «Несчастный»,

«Близнецы», «Варнак», «Художник», «Прогулка с удовольствием и не без морали», «Княгиня», «Капитанша». Звернення до прози було вимушеним, як пише відомий шевченкознавець Юрій Івакін [1, с. 166]. Можна припустити, що існувала певна усна домовленість між Шевченком і його новопетровським начальством: писати неофіційно дозволялось, але тільки не вірші. Літературна творчість полегшувала страшне вигнання, переносила душу поета до рідного краю. Адже більша частина його повістей написана про Україну. Російські повісті Т. Г. Шевченка містять вельми різномірний і багатий матеріал для пізнання життя української громадськості в першій пол. XIX ст. Незважаючи на фрагментарність і незалежність деяких образів і описів, матеріал цей має виключну вартість, бо він зібраний і по-мистецьки оформлений геніальним поетом і великим патріотом – людиною, що вміла любити не тільки батьківщину, а й служити їй своїм талантом. Коли саме поет почав працювати над повістями, конкретних даних немає, можливо це було ще до арешту 1850 р. Але повісті «Наймичка», «Варнак» датуються 1844–1845 рр., можливо з обережності. (В дійсності вони написані в 1852-1853 рр.). Після смерті Миколи І Тарас Шевченко відмовився від фіктивних дат і не приховував від друзів, що пише повісті, підписуючи їх «Кобзар Дармограй». «Повесть о безродном Петрусе», котра серед інших згадується в оголошенні про розпродаж рукописів всіх повістей, на жаль загублена. Взагалі хронологія створення повістей, якщо взяти за початок відліку 28 листопада 1854 р. (перша відома дата початку роботи над повістю «Музыкант»), наводить на думку, що їх не могло бути значно більше, оскільки письменник не мав звички одночасно працювати над декількома творами.

В останні місяці заслання, коли Т. Г. Шевченко чекав офіційного повідомлення про своє звільнення у Новопетровському укріпленні, він починає вести свій «Журнал» (з 12 червня 1857 р. по 13 липня 1858 р.) також російською мовою. Писав не стільки для себе, скільки для своїх друзів, які не забували його в тяжкі часи, підтримували матеріально. Водночас, «Журнал» – глибоко інтимний документ, який передає внутрішній стан поета. Це задумана бесіда з самим собою.

За життя автора повісті так і не були надруковані. Після смерті Тараса Шевченка рукописи цих творів знаходились у М. Костомарова. Тільки у 80-ті рр. XIX ст. дев'ять повістей Кобзаря побачили світ у газеті «Труд», журналах «Исторический весник» і «Киевская старина», а у 1888 р. з'явилися окремим виданням «Поэмы, повести и рассказы Т. Г. Шевченко писанные на русском языке». За тематикою проза Т. Г. Шевченка є органічним продовженням його поезії. І хоча в мистецькій досконалості вони

поступалися перед поемами, проте містили глибшу, ніж в останніх, характеристику персонажів, мали більш чіткий побутовий фон.

Отже, кожна з повістей Тараса Шевченка – це не розширений переказ змісту поеми, а новий оригінальний твір. Переважно проза Тараса Шевченка глибоко лірична, насичена численними позафабульними відступами, відавторськими міркуваннями. Однак низку творів визнаних майстрів слова він використовував радше для гри з читачем, не поділяючи художніх принципів їхніх авторів. І саме засвоєння досвіду західноєвропейських письменників, серед іншого, допомогло Шевченкові накреслити власний шлях художньо – естетичних пошуків у прозі.

Джерела та література:

1. Івакін Ю. Нотатки шевченкознавця. – К.: Радянський письменник, 1986.
2. Франко І. Твори в 50-ти томах. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 39.
3. Шевченко Тарас. Повне зібрання творів у шести томах. – К.: В-во АН УРСР, 1964. – Т. 6.

ХУДОЖНИК И ОБЩЕСТВО В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ «ХУДОЖНИК» Т. Г. ШЕВЧЕНКО И «ПОРТРЕТ» Н. В. ГОГОЛЯ

Е. Манянина

Изучению феномена художественного творчества в жизни общества и социальным функциям искусства в целом всегда уделялось достаточно внимания как в отечественных, так и в зарубежных социокультурных исследованиях. Проблема положения художника в социуме при этом долгое время оставалась за рамками научных интересов. В России систематические труды, посвященные исследованию взаимоотношений художника и общества, стали появляться лишь во второй половине XX в. В царской России об осмыслении статуса художника при общих тенденциях к игнорированию потребностей отдельно взятого человека не могло быть и речи. В произведениях «Художник» Т. Г. Шевченко и «Портрет» Н. В. Гоголя мы находим изображение этих исторических реалий XIX в.: под пластом автобиографичности у первого и мистики у второго открывается описание той социальной неопределенности и тех губительных противоречий в жизни бедного художника, что приводят к весьма скорб-

ным последствиям. Являются ли эти последствия плодом слепой жадности, наживы вкупе с неконтролируемым честолюбием или, напротив, чрезмерной мягкости натуры и расположенности ее к милосердию, в основе личностного диссонанса, описанного в этих повестях, лежит тот социальный парадокс, который на протяжении вот уже нескольких столетий находит свое отражение на страницах отечественной литературы.

Законы арт-рынка, лишившие гоголевского художника Чарткова возможности «кормиться» своим талантом, не растрачивая его при этом, имеют исторический характер, они объективны и лишь отражают причинно-следственные связи спроса и предложения в данном социуме. По каким же принципам работал арт-рынок в северной столице России XIX в.? Нет, точно не по принципам «взаимного сочувствия всему великому и прекрасному в науке и человеке» [5, с. 142]. Цена, устанавливаемая на ту или иную картину, зависела не только от того, в каком жанре была сделана работа, но и от следующих принципиальных моментов: трудность сюжета, количество персонажей (чем больше, тем лучше), ловко ли написана картина, строго ли нарисована, свежи ли краски. Большое влияние на цену имело общественное мнение, которое, опять же, складывалось на основе вышеперечисленных принципов. Что касается непосредственно портретных работ, то притязания «писавшихся» были направлены на меньшую близость изображения к природе: так, чтобы на картине «преимущественно только душа и характер изображались... округлить все углы, облегчить все изъязцы и даже, если можно, избежать их вовсе» [4, с. 88].

Молодой Чартков, остановившись перед лавкой, где на продажу были выставлены работы, имевшие, по всей видимости, успех у публики, размышлял о том, кому нужны были все эти произведения, глубоко унижавшие искусство одним тем, что имели притязание на него: «...это, казалось, не были вовсе труды ребенка-самоучки. Иначе в них бы, при всей бесчувственной карикатурности целого, вырывался острый порыв. Но здесь было видно просто тупоумие, бессильная, дряхлая бездарность, которая самоуправно стала в ряды искусств, тогда как ей место было среди низких ремесел...» [4, с. 65].

Кстати, о ремесле... К проблеме соотношения ремесла и искусства Гоголь и Шевченко подступают с разных позиций: по-разному интерпретируются факторы, обуславливающие оскудение творческой мысли художников и падение их творческой продуктивности. Так, например, в «Портрете» в образе главного героя перед нами предстает личность одаренная и, казалось бы на первый взгляд, устойчивая, имеющая в запасе достаточно нравственных сил для того, чтобы выстоять и не растерять

своего таланта в условиях удушающей бедности. Но еще до злосчастной мистической находки, так круто перевернувшей его жизнь, его краски «начинают слишком бойко кричать», и рисунок у него, по замечанию профессора, становился «подчас и вовсе слаб», и «линия не видна» [4, с. 69]. А блеск золотых монет вовсе помутил его разум: теперь он, некогда мечтавший о Риме, где бы он смог отточить свое мастерство и стать всеми признанным гением, стал столичным аферистом в кресле почетного профессора Академии художеств, рисовал модные картинки и портретики в модном освещении. Талант его, еще совсем недавно «пророчивший многое», иссяк, потух. Через художественное творчество происходит самопознание творящего, в процессе созидания картины взор художника обращен не только на мир, но и на самого себя. Это своего рода зеркало, где человек видит не только свой потенциал, но и то, кем он является в действительности. В какой ужас пришел Чартков, когда увидел себя в своих работах, а вернее то, во что он сам себя превратил, «погубив так безжалостно лучшие годы своей юности» [4, с. 95].

Но, увы, в душе художника уже не разжечь было того огня, что теплился в груди юного Чарткова: искры таланта были давно потушены, а кисть, «заклученная в одну мерку», огрубела. Герой Шевченко, напротив, не был так глубоко смущен блеском столичной жизни. Свет не затянул его в свои сети. Кажется, что лоск и щегольство петербургской молодости и вовсе обходили его стороной, не задевая честолюбивых струн его непорочной души. Своему благодетелю он так описывал свою новую жизнь: «...по маскарадам шляюсь, в трактирах ужинаю, деньги, как попало, трачу» [5, с. 82]; «...теперь я уже иначе не иду в театр, как в кресла и редко когда в места за креслами» [5, с. 103]. Но не забывал юный художник тех дней, когда он, будучи крепостным мальчишкой, не имел возможности заниматься живописью – тем, к чему была привязана его душа: «...а давно ли, давно ли сияло над Невой то незабвенное утро, в которое вы меня в первый раз увидели в Летнем саду перед статуей Сатурна... незабвенный мой благодетель!» [5, с. 82]; «...я вас вспоминаю, мой незабвенный благодетель, и то святое утро, в которое вас сам бог навел на меня в Летнем саду...» [5, с. 103].

Колоссальность фигуры Карла Петровича Брюллова, к которому он был приставлен в качестве ученика, притягивала художника, но ему, «несмотря на доброту и ласку» учителя, часто становилось одиноко. Всем сердцем он привязывался к своим товарищам: к Штернбергу, к Демскому и... к «вертялой» соседке-ученице, которую его благодетель, предвидя у этой, на первый взгляд, безобидной платонической связи мрачный ис-

ход и опасаясь за дальнейшую судьбу юноши, назвал «сатаной в юбке». А мрачный исход, по его мнению, был необратим по одной той причине, что «огненным душам редко сопутствует гармония» в таких делах, и они, будучи неразборчивыми в выборе объекта любви, отдают на закланье этому чувству весь свой талант, всё свое будущее: «...часто случается, что истинному и самому восторженному поклоннику красоты выпадает на долю такой нравственно-безобразный идол, что только дым кухонного очага ему в пору...» [5, с. 143].

Из письма Михайлова, бывшего соседа нашего героя, «благодетель» с прискорбием узнает, что его опасения оправдались. Юный даровитый художник губит свою жизнь в объятиях невежественной «весталки», не способной понять всю ценность и исключительность таланта своего спасителя. Все чудеса, происшедшие с юношей, воскресшим из мрака крепостничества благодаря большим стараниям его благодетелей, так и не подвели молодого художника к исполнению заветного: «Потерять надежду быть посланным за границу на казенный счет, – этого одного достаточно, чтобы уничтожить самую сильную энергию» [5, с. 155].

Будь шевченковский художник или гоголевский Чартков «простыми ремесленниками-живописцами», события, произошедшие с ними, не имели бы такого влияния на их судьбу, но на них как на художников истинно пламенных и талантливых все это имело «гибельное влияние».

Итак, писатели выводят на страницах своих повестей образ одаренного, подающего надежды художника, прошедшего путь от искусства, где совершенствовался и расцветал его талант, к ремеслу, отождествляемому авторами со смертью ментальной и в конечном счете физической. При очевидных смысловых переключках в повестях и глубинной типологической близости персонажей подверженность художников дурному воздействию современной цивилизации проявляется здесь на разных уровнях: тернистый путь Чарткова, который пробивался к признанию сквозь равнодушную или хулящую толпу, был по сути своей силой центростремительного характера с присущими ей пороками тщеславия и жадности; ничем не оправданная жертвенность шевченковского героя, который растрачивал свой талант на людей недостойных, является проявлением центробежной силы в характере персонажа.

Нельзя не отметить, что и у Гоголя, и у Шевченко антагонистические пары «ремесло – искусство» и «цивилизация – культура» выражаются через противопоставление Петербурга, где обитают их герои-художники, Риму, куда бы они могли отправиться оттачивать свое мастерство, если бы не те злосчастные события, случившиеся с ними. Успехи на выставках,

признание публики и высокооплачиваемые заказы – все это могло ждать их по возвращении из «столицы мира», и лавры эти уже не грозили бы Чарткову потерей его таланта. Таким образом, «Портрет» и «Художник» можно рассматривать как явления одного семиотического ряда. Но не только на Рим, как на счастливый, очаровательный край, полный бесмертных чудес, одинаково смотрят писатели. Их взгляды на «цивилизованную» столицу Российской империи также удивительно схожи. И схожесть эта имеет в своей основе национальную самоидентификацию. И для Гоголя, и для Шевченко Петербург – имперский город, в котором они были вынуждены адаптироваться, сохраняя в генетической памяти другую столицу – Киев. И для их персонажей, по словам Ю. Барабаша, этот город предстает трагически-абсурдным антимиром. Ряд исследователей считают, что этнически и ментально Петербург для них, как и для авторов повестей, – город чужой, взглядом постороннего они изучают его улочки, дома и столичное общество. Во взгляде Гоголя на столицу в петербургских повестях Барабашу смотрел взгляд провинциала, взгляд со стороны.

Смею согласиться с данной позицией лишь частично. Действительно, возникновение темы Петербурга в его творчестве связано с первыми впечатлениями будущего писателя от «Северной Пальмиры»: выпускником Нежинской гимназии, еще совсем юным, он въезжает в столицу в декабре 1828 г. с самыми возвышенными гуманистическими устремлениями: нести пользу государству. Юношеские помыслы были чисты и наивны, и от Петербурга Гоголь ждал совсем иного, нежели оказалось в действительности. В этом городе должны были воплотиться в жизнь юношеские мечтания, занимавшие Гоголя всю его гимназическую будущность, однако город повернулся к приезжему малороссийскому юноше своей неприглядной стороной. И, если в первом опубликованном сборнике «Вечера на хуторе близ Диканьки» Петербург предстает перед нами сверкающим городом, полным необыкновенных, «растущих из земли» многоэтажных домов, «чудных» роскошных «бричек со стеклами», то в последующих произведениях этот город кардинально меняет свой облик. Авторский взгляд на Петербург в них уже не является взглядом «со стороны». По словам И.А. Виноградова, «понадобилось еще два года, чтобы пережитый опыт был основательно осмыслен и приобрел соответствующую художественную форму» [2, с. 215].

К слову, повесть «Портрет» создавалась в 1833–1834 гг. и впервые была опубликована в 1835 г. Получается, что отношение Гоголя к петербургскому обществу в «Портрете» – критическое. Для него это сосредоточение европейского пагубного влияния, усугубляющего положение отдельно

взятого русского человека и затормаживающее естественный и гармоничный ход развития русского общества.

И в «Портрете» Гоголя, и в «Художнике» Шевченко ряд исследователей находят личностно-документальное начало. И, если в «Портрете» усматривается уклон на выражение психо-эмоционального состояния приезжего в холодную каменную столицу молодого малоросса, то в основе повести Шевченко мы находим преобладание мемуарных элементов. Повесть «Художник» была написана в ссылке, в 1856 г. На тот момент прошло уже 9 лет с тех пор, как Шевченко вынесли строгий запрет на сочинительство. Проспекты Петербурга, театры, Тальони, Васильевский остров, Академия художеств – все это мы находим на страницах повести. Автор, по словам Барабаша, ностальгирует о тех молодых годах, когда он, выкупленный из крепостничества, даровитый живописец, становится учеником Брюллова. Сюжетная схема первой части повести, на что указывает литературовед, в точности повторяет описанные события в «Автобиографии» Шевченко от 1860 г. Таким образом, Шевченко, отражая в «Художнике» свои воззрения на искусство, его цели и высшие смыслы, восстановил истинную картину своего освобождения из крепостничества.

Искусство и мировое зло, страсти человеческие – такие экзистенциальные проблемы затрагиваются Гоголем и Шевченко. Неспособность их героев противостоять злу, дремлющему в сердце самого человека, и злу, живущему во вне, уводит художников от сопутствующей истинному искусству гармонии к суете мирской.

«Терпи. Обдумывай всякую работу, брось щегольство...», – наказывал Чарткову профессор [4, с. 70]. Но Чартков не удержал власть над своими страстями: голод, отсутствие средств к существованию в одночасье сменились на модный фрак, роскошную квартиру и бесполезные дорогостоящие «побрякушки». Но какой ценой? Ловкость и «наблюдательность» его кисти уступили место ее механическим, искусственным взмахам. Загубленный талант художника выступает здесь как логический исход из затруднительного положения одаренного, но недооцененного, честолюбивого живописца в выхоленном и равнодушном столичном обществе. На очевидную связь слов художника-монаха в заключительной части повести «Портрет» и воззрений самого автора указывали многие исследователи: «Кто заключил в себе талант, тот чище всех должен быть душою». Чистой и непорочной душой, о чем было написано выше, обладал шевченковский герой, но, в силу своей впечатлительности и искренней сострадательности к ближнему, не смог не сойти с тропы, на которую при таких чудесных обстоятельствах юношу направили его благодетели,

и «лучезарный светильник мирной артистической жизни погас от ядовитого дыхания домашней медяницы» [5, с. 144].

Социо- и этико-философские проблемы, поднимающиеся в первой части обеих повестей, должны наводить читателя на мысль о закономерном противопоставлении художника как светлого начала – толпе как началу темному. Но это противопоставление и у Шевченко, и у Гоголя разрушается, когда становится понятно, что катализатором разложения творческого потенциала, только начавшего раскрываться, и распада личности обоих художников являлась вовсе не равнодушная к частному горю государственная машина и не бесчувственная толпа, а, как отмечает Барабаш, внутренняя слабость самих героев.

Выходит, социальная критика является далеко не доминантным смысловым пластом в повестях Шевченко и Гоголя. Плачевная судьба художника в условиях интегрированности в социуме – его бедность, окруженная пышностью петербургского общества, и зачастую длительное бесславие – должна окупаться одним лишь осознанием самим художником огромной ответственности, что возлагается на него божественным providением.

Источники и литература:

1. Барабаш Ю. Художник петербургский // Вопросы литературы. – М., 2002. – № 4. – С. 157-206.
2. Виноградов И. А. Гоголь – художник и мыслитель: христианские основы мирозерцания. – М., 2000. – 449 с.
3. Гоголь Н. В. Собрание сочинений в 7 т. – М., 1976. – Т. 1. – 331 с.
4. Гоголь Н. В. Собрание сочинений в 7 т. – М., 1977. – Т. 3. – 301 с.
5. Шевченко Т. Г. Художник. – Л., 1939. – 170 с.

ІДЕЙНО-ХУДОЖНЄ ВТІЛЕННЯ «СЕРБСЬКОЇ ТЕМИ» У ТВОРЧОСТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

О. Микитенко

В українській фольклористиці тема Шевченкового *Подражання сербському* (1860) не є новою. Водночас, попри те, що у середині минулого століття до неї зверталися такі авторитети, як В. Недиц, І. Айзеншток,

М. Кравцов, М. Гуць, І. Ющук та інші, відзначення 200-ліття від народження Тараса Шевченка (1814–1861) та вшанування 150-ліття по смерті Вука Караджича (1787–1864) стало приводом ще раз, у нових умовах та з новим багажем знань, звернутися до цієї теми із перспективи текстологічного і контекстуального аналізу. Матеріал надає можливість зосередити увагу на рецепції праць В. Ст. Караджича в Україні, визначити подібність, хоча і в різних умовах, Шевченкових і Караджичевих поглядів та позицій, значення діяльності яких особливо наочно проглядає в співставному аспекті у плані системно-типологічних паралелей, а також знаходить прояв на ідейному, тематичному, контентному, поетичному рівнях та присутнє як історіософське і націософське підґрунтя діяльності.

«Роль, яку відіграли обидва слов'янські діячі в житті своїх народів, у розвитку їхньої національної і соціальної самосвідомості, подібна і за своєю масштабністю, і за наслідками свого впливу на думки і почуття наступних поколінь. Імена Шевченка і Караджича стали символами сербського й українського народів. Без того, що зробив Караджич, немислима сьогодні сербська культура, як без Шевченкового вічно живого слова немислима українська. Разом з тим значення їх доробку виходить за національні межі, їхні впливи переплелися на українській, сербській та інших слов'янських і неслов'янських землях» [29, с. 112].

Говорити про Шевченкове *Подражання сербському* як переспів сербського тексту можна хіба що умовно. Цей невеличкий твір жанрово визначається як «чудова лірична мініатюра», а тематично як «варіація на тему народних сербських пісень» [5, с. 56]. Разом із тим до середини минулого століття в українській історіографії стосовно *Подражання сербському* знаходимо лише загальні висновки, спочатку у О. Білецького, який уважав, що це «вільний переклад однієї сербської пісні», потім у Є. Кирилюка, який зауважив, що «на жаль, нам і досі не пощастило розшукати первовзір даного вірша» [1, с. 96]. Згодом дослідники, серед яких авторитетні в славістиці імена, аналізуючи цей вірш, у першу чергу ставили питання про безпосередні джерела Шевченкового тексту та шукали відповідь, де він міг зустрітись з оригіналом збірників Караджича та познайомитись із сербськими піснями. При цьому у своїх пошуках кожний із дослідників завжди виходив із пріоритету власної національно-культурної та літературно-історичної традиції, висловлюючи нерідко досить контрадикторні висновки.

Певна загадковість починається вже від автографа вірша. Рукою Шевченка, як відомо, написано було перші вісім рядків, а решта дванадцять та дата написано рукою Олександра Лазаревського – «хлопча», як його називає Т. Шевченко, із родини близьких друзів поета (*прекрасні брати Лазаревські, шість братів, як один*). Для Т. Шевченка це була узвичаєна практика, коли він новий твір, написаний на звороті естампу, давав начисто переписати молодим художникам із Петербурзької Академії мистецтв, залишаючи їм «за роботу» свій автограф.

Зважаючи, що цей вірш єдиний приклад звернення Т. Г. Шевченка до сербського фольклору, першим поставив питання оригіналу та подав переклад сербською мовою В. Недич у статті *Један српски мотив у Шевченка* (Сербський мотив у Шевченка) [14], згодом дослідивши зв'язки Караджича з Україною [15]. І. Айзеншток, заперечуючи категоричний висновок сербського науковця, що «автор Кобзаря знав твір Вука Караджича», а саме пісню *Девојка и коњ момачки* (Дівчина і кінь молодецький) [10, с. 285] та її варіант *Будљанка дјевојка и коњ* (Будлянка-дівчина і кінь) [10, с. 285-286], наголосив, що Шевченкове звернення до сербської теми не було випадковим, більше того, у суспільно-політичному, історико-культурному та літературному контексті 50-60-х рр. XIX ст. оцінив його як «закономірний». Тієї ж думки були й інші дослідники, котрі наголошували, що Шевченко «знав про діяльність Вука Караджича і високо її цінив» [3, с. 29]. На думку І. Айзенштока, прямою спонукою Шевченкового вірша став переклад «сербської народної пісні *Йово и Мара* М. Щербини, в якого Т. Г. Шевченко і міг познайомитися зі збірником народних пісень Вука Караджича [1, с. 108]. Водночас Ф. Прийма безпосереднім взірцем вважає *Сербскую песню* А. Майкова, надруковану у квітні 1860 р. [17, с. 56]. Звичайно, ці факти не можна відкидати, так само, як і не варто не брати до уваги ймовірні впливи, особливо враховуючи авторитет М. Щербини та А. Майкова як поетів та дружні стосунки із ними Т. Шевченка, проте вже побіжний погляд на текст А. Майкова здатен спростувати це твердження. Відомо, наприклад, що А. Майков, який високо цінував творчість Т. Шевченка, особисто клопотався щодо полегшення становища поета на заслінні, вони також разом брали участь у літературних читаннях на користь недільних шкіл у Петербурзі. 14 квітня 1861 р. А. Майков виступив у Петербурзькому університеті на вечорі пам'яті Т. Г. Шевченка, Кобзареві присвячено його вірш *На белой отмели Каспийского поморья* (*Отечественные записки*, 1863, №1) [22, с. 256-257]. Варто уваги й те, що Аполлон Миколайович Майков доводився двоюрідним братом Аполлону Олександровичу Майкову, на п'ять років старшому за нього, – відомому філологу та історико-славісту, публіцисту та громадському діячеві, автору *Истории сербского языка по памятникам, писанным кириллицею, в связи с историей народа* (1857) [20, с. 229], ім'я якого у 1852 р. було серед шістнадцятих адресатів *Рјечника* (Словника) В. Караджича у Москві.

Кожна із висловлених думок заслуговує на увагу і становить важливу сторінку у вивченні творчості Т. Шевченка та між слов'янських літературних зв'язків загалом. Водночас, кожна з цих ліній здається схожою на нитку, якими виткано яскравий, різнобарвний історико-культурний, творчий та особистісний текст Кобзаря. І що важливо, не лише у віршах, але й у багатьох лініях-переплетіннях контексту Шевченкової поетичної мініатюри можна відчуті присутність Караджича. Водночас *Подражаніє сербському* вирізняється усіма притаманними саме Шевченковій пое-

тичній мові характерними рисами, – лаконічністю і виразністю, реалістичністю й оригінальністю, довершеністю у кожній деталі, і яку, подібно струмину води (згадаймо тут Франкове порівняння Шевченкової поезії з «джерелом чистої холодної води»), не втримати в руках і не дати якогось одного пояснення. У будь-якому випадку, якщо і йдеться про вплив, то насамперед вплив власної фольклорної стихії, відтак прочитується зазначена І. Айзенштоком «полемічність» поетичного твору, яким Т. Г. Шевченко стверджує свою (близьку Караджичу і далеку від удаваності) концепцію народності, виголошену ще у передмові до другого видання *Кобзаря*: *Щоб знати людей, треба жити з ними. А щоб про них писати, треба самому стати людиною, а не паперомарателем. От тоді пишіть і тоді праця ваша буде працею чесною* [23, с. 13].

Ми не будемо зупинятися детально на аналізі Шевченкового тексту, пославшись на вже згадані праці. Водночас варто наголосити, що оригінальність *Подражанія сербському* пов'язана, насамперед, із зовсім іншою, ніж у тексті Караджича, модальністю, зумовленою характерним для Шевченка введенням жіночого голосу, а відтак і іншим, порівняно із сербською піснею, композиційним оформленням тексту, його іншим семантичним та художнім спрямуванням, знаходженням інших топосів, у яких розгортається дія. Без перебільшення цю поезію можна поставити в один ряд з тими, за словами М. Т. Рильського, «шедеврами жіночої лірики» Т. Г. Шевченка, а саме віршами-піснями, написаними від жіночого або дівочого імені, котрі свідчать «про незвичайну чутливість і ніжність неначебто перевтіленого поета» [18, с. 11].

Виразність Шевченкового вірша не лише в тому, що і як сказано, але й у тому, що не висловлене і залишається на рівні передчуття та сподівання. Невимушеність і зовнішня простота твору помітна вже у першому реченні, у якому йдеться про приїзд сватів (чого немає у Вука), і органічно проводиться до останнього запитального речення, де метафорою напування коня передано неспіливе дівоче сподівання на цьогорічне заміжжя. Натяк та невпевненість як результат збентеження й радості, сором'язливості та сум'яття, сподівання та емоційного піднесення прочитується на рівні: лексика (дієслово серб. *женити се*, двічі наведене у Вука, тут відсутнє, проте в кінці іменником *молодиця* акцентовано майбутній статус дівчини; молодість і красу передано виключно за допомогою атрибутивного іменника *чорнобривець/чорнобривка*, вживаного тричі, також і з неозначеним займенником – *якась чорнобривка*, замість вишуканого портрету серб. *лијепе дјевојке*, в якій за *главом јој од бисера лале* – «на потилиці в неї з перлин тюльпани»), фольклорної символіки (метафора напування коня та вкрите хустиною сідло як знак вдалого сватання), синтаксису (на відміну від Караджичевого тексту, тут немає жодного вигуку, натомість притаманні природному мовленню тавтологія, мелодика й паузи: *А я в його, молодого, / В того чорнобривця, / беру коня, та й нічого – / Веду до криниці*).

Такою ж непишною й неголосною, натомість семантично ємною символікою передано й опис коня: якщо у сербському тексті збруя його «срібна» та «позолочена», то у Шевченка кінь після довгої дороги *утомлений, копита розкуті, розбиті, сиделечко мережане зопсуге*. Разом із тим, як зауважив В. Недич, перелічувати усі відмінності (а він звернув увагу на інші деталі, ніж навели ми) було б «дріб'язковістю» і навряд чи потрібно. Переконаємося, що увесь вірш сприймається як акварель талановитого художника, котрий уміло використовує естетичні засоби, а кожне слово якого закорінене у поезиї українського фольклору.

Видається, що Шевченко *Подражанієм сербському* продовжує тему свого офорта *Старости* з циклу *Живописна Україна* (1844), створеного під час перебування в Україні у 1843–1844 рр., у якому на основі малюнків та фольклорних записів, зокрема весільних пісень, подав український звичай сватання, а також інші сцени з народного життя. Але виникає питання – чому Шевченко, коли він після шістнадцяти років повернувся до цієї теми вже як поет, «подражає сербському»? Чи немає тут загадки?

Як відомо, у передмові до нездійсненого другого видання *Кобзаря*, який було вилучено під час обшуку у 1847 р., незадовго до арешту, епіграфом Шевченко обрав рядки О. С. Грибоедова: *Воскреснем ли когда от чужевластья мод? Чтoб умный, добрый наш народ хотя по языку нас не считал за немцев*. У передмові поет порушував низку принципових питань стосовно національної самобутності, народності української мови та літератури. Закидаючи у цьому зв'язку своїм землякам – українським інтелігентам їхню байдужість до долі рідного народу, його історії, звичаїв та мови, порівнюючи це з тим, що відбувається у слов'ян, Шевченко за приклад наводить діяльність Караджича і Шафарика, які *не постриглись у німці (їм би зручніше було), а остались слав'янами, щирими синами матерей своїх, і славу добрую стяжали* [26, с. 25, 84].

Характерний для творчого дискурсу Шевченка концепт «чужого» (у суспільному, релігійному, національному сенсі) пов'язується у нього з ідеєю найбільш несприйнятливої, ворожої й суперечної людській природі. У координатах постійно пульсуючої дихотомії «свій – чужий» виникає картина чужого міста – *город безкрай, / чи то турецький, / чи то німецький, / а може, те, що й московський (Сон)*. Петербургу, що на багницькій мрії, – топосу «чужого», поет протиставляє свій ідеалізований «рай» України. У поемі «Сон» (1844), сповнений найвідвертіших алюзій несприйняття «чужого», поет звинувачує своїх «земляків», що *по-московській так і ріжуть або цвенькають по-німецькій*:

Московською блекотою

В німецьких теплициях

Заглушені!... Плач, Україно! [27, с. 30].

У поезії *Єретик* (1845) Шевченко звинувачує таких *німчиків*, що *пожарище й сиріт розділили* [25, с. 199], а у *І мертвим, і живим, і ненарожден-*

ним (1845) з боєм запитує: ... *що ми? / Чиї сини? яких батьків?* Відповідь на це запитання поет знав і вистраждав усім своїм життям, тому й мав право заявити: *я по плоті і духу син і рідний брат нашого безталанного народу* [24, с. 423]. У світоглядній і художній системі координат опозиція «батьківщина (*моя ненко! Моя Україно!*) – чужина (*на багнищі город*)» для Шевченка є не лише «сенсиовірна складова життя та літературної творчості», а й «алгоритм національної свідомості» [2, с. 107].

Зважаючи на це, навряд чи можна погодитися з думкою І. Ющука, який заявив, що поетові було б природніше заявити про Караджича – «не постригся у турки». Адже йдеться про південних слов'ян, де ідея православія та слов'янофільства була так само актуальна, як і для Шевченка. Разом із тим це не виключає, хоча і не підтверджує слова науковця, що Шевченкові начебто добре був відомий життєвий шлях Вука Караджича [29, с. 113]. Штучними видаються спроби недооцінки ідей слов'янської взаємності у Шевченка-романтика, особливо виразні у творчості саме цього періоду, зокрема у поезії *Єретик* (1845) із піднасловом *Шафарикові*:

Слава тобі, Шафаріку,

Вовіки і віки!

Що звів єси в одно море

Слов'янській ріки! [25, с. 200].

Оминати увагою тему слов'янофільства у Шевченка означає применшувати багатогранність його творчості, широту й розвиток поглядів. Зокрема, у вірші останнього періоду *Умре муж велій...* (1860) – сатири на смерть петербурзького метрополита Григорія, є, крім іншого, іронічна згадка про В. Аскаченського – журналіста й письменника, з яким Т. Шевченко зустрічався у Києві у 1846 р., читав йому свою поему *Іван Гус* та інші підцензурні твори, про що В. Аскаченський пізніше писав у своїх спогадах у тижневику *Домашня бесіда* (1861, №33). Разом із тим, іронічне ставлення Шевченка до нього, а також до А. Хомякова – письменника і громадського діяча, відомого слов'янофіла, було зумовлене, зокрема, виданням у Лейпцигу російською та сербською мовою брошури А. Хомякова *К сербам. Послание из Москвы* (1860). Т. Шевченкові, який був добре обізнаний із актуальними публікаціями тогочасних періодичних видань, був відомий редагований А. Хомяковим слов'янофільський журнал *Русская Беседа*, який виходив у Москві 1856–1860 рр., все більше набуваючи реакційного звучання.

Водночас російська періодика, зокрема і згаданого напрямку, відіграла значну роль у поширенні теми слов'янства, у першу чергу «сербської теми», яка з'являється ще у 1819 р., – відтоді, як Вук Караджич був «у Москві у царстві слави своєї», як зауважував сам у листі до Л. Мушицького. У низці центральних видань (*Вестник Европы*, *Сын отечества*, *Северный архив*, *Северные цветы*, *Московский телеграф*, *Телескоп*, *Библиотека для чтения*, *Москвитянин*, *Известия Императорской Академии Наук по Русскому*

языку и словесности, Журнал Министерства народного просвещения, Современник тощо) друкуються численні матеріали про Сербію – дорожні нотатки і листи, переклади народних пісень, історичні нариси та рецензії, статті про сербський фольклор, котрий вважається «живим дзеркалом національності сербської» (*Телескоп*, 1832, №12). У цих публікаціях реформаторська діяльність Вука Караджича оцінюється як «подвиг сербського літератора», а його *Грамматика* та *Српски Рјечник* названо «дорогоцінними книгами» [4, с. 195].

Чимало перекладів та переспівів народних пісень із збірок В. Караджича, розвідок про народну пісенність сербів з'являється і на українських теренах. Серед перших була стаття Д. Зубрицького, надрукована у 1823 р. у виданні *Календарь Львовский* (О спiewach ludu pospolitego, Pielgrzym Lwowski, ezyli wedlug napodzioma Lwowskiego uzonoj kalendaz na rok po narodzeniu Christusa 1823), яку у 1827 р. подав і *Вестник Европы*. Загалом в українській фольклористиці вже у першій половині XIX ст. намітився «головний напрям дослідження – від виявлення аналогій до визначення національної своєрідності» сербської та української народно-пісенної творчості [16, с. 54; 8, с. 42], що, у свою чергу, сприяло перекладам сербського фольклору, як на західних, так і східних теренах України [12].

Безперечно, Т. Г. Шевченко не міг залишатися осторонь цих течій та подій у літературному і культурному житті, у вирії яких він опинився ще у 1832 р. На той час у російській столиці існувала справжня «мода» на українську культуру, що помітив М. Гоголь (у листі до матері від 1829 р. він пише: *тут так цікавить усіх все малоросійське*) [2, с. 109].

Для Т. Г. Шевченка національна тема у першу чергу означала ідею свободи, про що він зауважує, зокрема, у листі до О. Бодяньського 15-го листопада 1852 р. (*одна тень свободы человека возвышает*) [24, с. 316]. Національна тема була для Шевченка генетично вмотивованою й такою, що визначала його життєвий і художній текст, відтак обіймала дві площини – маючи екзистенційний вимір і сакральний зміст, водночас виявляла світоглядні націософські ідеї, але й глибоко особистісні, інтимні погляди й почуття.

Поміж найбільш ймовірних джерел Шевченкових зацікавлень працями Вука Караджича і сербським фольклором, як і знайомства сербів з творчістю Кобзаря, обґрунтовано вважаються його тісні зв'язки з О. М. Бодяньським – засновником викладання слов'янознавства у Московському університеті [20, с. 80]. До нього звертається поет у найважчі хвилини, називає *друже мій єдиний!* (лист від 3-го січня 1850 р.), *мій добрий, мій єдиний друже* (лист від 15-го листопада 1852 р.), цінує його *запорозьку душу*. Чимало творів Т. Шевченка надіслав О. Бодяньський своїм слов'янським колегам – П. Шафарикові, В. Ганці, Я. Колару, Л. Штуру, С. Милутиновичу і через нього до Белградської бібліотеки [6, с. 41]. Наприкінці 60-х рр. XIX ст. – періоду, за М. І. Кравцовим, найбільшого

інтересу у Сербії до творчості Т. Г. Шевченка [11], переклади його творів друкуються, зокрема, у белградських виданнях «Вила» (Заповіт, Хустина у перекладі В. Николича) та «Зора» (Нащо мені чорні брови у перекладі Дж. Янковича) [13, с. 54].

Роль О. М. Бодяньського та І. І. Срезнавського – «друзів Караджича», особливо помітною була саме у справі книгообміну [4, с. 203-204; 8, с. 42-43]. Відомо, що вони обидва у своїй викладацькій практиці використовували народні пісні із збірок Вука Караджича. Зокрема, в архіві О. Бодяньського є студентські переклади сербських народних пісень. Надзвичайно високо оцінивши сербську народну пісенність ще у своїй магістерській дисертації *О народной поэзии славянских племен* (1837), за яку вперше у Росії він одержав ступінь магістра з слов'янських мов, Бодяньський наголошує на значенні Караджича як «першого збирача й видавця» сербських народних пісень, називає його «славний Вук Стефанович».

За багатьма свідченнями, саме в Бодяньського Шевченко міг понайти собі збірки народних пісень В. С. Караджича. Разом із тим, М. Гуць, висловлюючи це припущення, точніше, повторивши його за М. Кравцовим, досить обережний у своїх висновках [6, с. 41]. З іншого боку, на думку І. Айзенштока, знання Шевченка про сербську народну поезію були «загальними й поверховими» [1, с. 105], які він навряд чи міг поглибити в останні роки життя. Проте, видається, що і поприимушене упродовж десяти років мовчання, у поетовій свідомості та пам'яті, безперечно, мала відбуватися певна часова кристалізація вражень та спогадів, а тому дружні стосунки з О. М. Бодяньським, перевірені найважчими роками поетового заслання, після звільнення могли відновитися з новою силою.

Такими ж дружніми були взаємини з М. О. Максимовичем, з яким Т. Г. Шевченко познайомився перебуваючи в Україні у 1843 р., а особливо пізніше, після закінчення Академії мистецтв та під час написання своїх полум'яних творів та зближення з Кирило-Мефодіївським братством у 1845–1846 рр. Варто згадати й те, що серед членів таємного товариства та Шевченкових споборників було чимало перекладачів й дослідників народної творчості, зокрема сербської, – М. Костомаров, М. Куліш, О. Навроцький та ін.

Роль М. О. Максимовича – першого ректора Київського університету та одного із засновників української фольклористики [20, с. 230] пов'язана з його славистичними та фольклорно-етнографічними інтересами. У дослідженнях М. Максимовича в галузі слов'янської народної творчості багато схожого з ідеями Вука Караджича. У своїй автобіографії він згадує, що у червні 1827 р., коли «друкувалися мої *Малороссийские песни* з поясненням і порівняльним словником, я протягом вакацій прочитав і слов'янську граматику Дубровського, і сербський словник Вука Стефановича» [3, с. 19]. М. Максимович враховував досвід Караджича

щодо класифікації народних пісень на чоловічі та жіночі, посилався на його принципи правопису та дослідження лексико-граматичних норм сербської мови, хоча сам обстоював етимологічне начало. У своїй статті *Критико-историческое исследование о русском языке*, надрукованій у 1838 р. у *Журнале министерства народного просвещения*, яка мала широкий резонанс, М. Максимович рішуче виступив за незалежність української мови. У Києві він активно працює у галузі вивчення слов'янських мов, розробляє їхню класифікацію, видає першу частину праці *Русская речь в сравнении с западнославянской* (1845), друкує рецензії на укладену П. Шафариком карту слов'ян, вивчає особливості лужицької мови, досліджує польські прислів'я тощо. Увагу Максимовича привертають українсько-польські взаємини періоду XIV–XVIII ст., досліджуючи які він полемізує з польською історіографією щодо одностороннього потрактування гайдамацького руху та визнає правомірність визвольної боротьби українського народу (*Известия о гайдамаках*, 1845; *Сказание о Коливищине*, 1875 та ін.). Виникає запитання – чи не *Гайдамаками* (1841) та *Холодним Яром* (1845) Т. Г. Шевченка було інспіровано ці праці вченого?

Якщо припустити, що спільність поглядів та зацікавлень могла спонукати Т. Шевченка стежити за публікаціями М. Максимовича (зокрема, у виданнях *Русская Беседа* і *Московский литературный и ученый сборник*), то у такому разі поза його увагою навряд чи залишився нарис І. І. Срезневського *Вук Стефанович Караджич, очерк биографический и библиографический*, надрукований у 1846 р. у згаданому московському збірнику разом із працею Максимовича. Як цілком можливий факт це припущення висловлював І. Ющук, вважаючи, що у передмові до другого видання *Кобзаря* (1847) у Т. Шевченка відчутно певну лексичну схожість та відповідність окремих думок – особливо стосовно розуміння Караджичем народності, із поданими у І. Срезневського [29, с. 114]. Звичайно, для Шевченка були близькі й зрозумілі записані Срезневським – першим біографом Караджича, слова реформатора сербської мови: «...я сам був із народу, молодість провів серед народу, усе сербське народне було для мене рідним; завдяки обставинам вірність моєму народові розвинулася. Те, що моя мова є народною, природною»; «ще легше було для мене знати і розуміти народні звичаї: я сам брав у них участь, вони були мені відомі, як відомі кожному селянинові, котрий свої селянські погляди не зіпсував міськими; я любив їх та любив розпитувати про них, наче допитливий селянин...» [21, с. 20–21] [переклад наш. – О. М.]. Безсумнівно, і сам Шевченко поділяв ці думки, а його звернення до *панів субскрибентів* з приводу публікації *музицької книжки (Гайдамаки, 1841)* свідчить на користь спільності поглядів із Караджичем.

Отже, присутність «сербської теми» у суспільно-культурному житті Росії і України середини XIX ст., а також авторитет Вука Караджича серед діячів вітчизняної науки і є тією переконливою причиною звернення

Т. Г. Шевченка до праць цієї символічної у слов'янознавстві постаті, діяльність якої відповідала власним світоглядним переконанням Кобзаря.

Подражання сербському належить до третього, останнього періоду Шевченкової творчості. Після повернення у 1857 р. із заслання, після *мрачної монотонної десятилітньої драми* (щоденниковий запис від 13 червня 1857 р.), йому неймовірно хочеться творити (*А писать охота страшная*) [9, с. 10-11]. Ціла низка поезій цього періоду мають назву (або підзаголовок) «подражання». Лише упродовж трохи більше року – від лютого 1859 р. до травня 1860 р. – Шевченко пише шість «подражаній», використовуючи у перших переважно форму біблійної поезії.

Водночас два тексти – крім *Подражання сербському*, також *Подражання Едуарду Сові* (псевдонім польського поета Е.-В. Желіговського, з яким він познайомився в Оренбурзі) створено у фольклорному дусі. Мотиви шлюбу та щасливої родини у цих поезіях відповідають душевному стану поета, його ідеалу *любові безвічної*, намірам одружитися – чи з актрисою Піуною, Харитою чи Ликерою, *хоча б на чортівій сестрі!* – але в Україні, *в Києві ожениться, та й жить на світі, як добрі люди живуть* (із листа О. Бодянському 3 січня 1850 р.). Мріє про хату над самісіньким Дніпром і пише братові, *аби накинув оком яку огрядну та чепурну дівчину, хоч і вдовицю аби честного роду*, свідомий, *що без жінки і над самісіньким Дніпром, і в новій великій хаті, [...] я буду на самоті, я буду одинокий* (15 травня 1860 р.) [24, с. 431].

У першому, найбільш схвильованому, інтимному варіанті *Молитви* (24 травня 1860 р.), написаному трохи пізніше *Подражання сербському*, поет з боєм каже:

*Мені ж, мій боже, на землі
Подай любов, сердечний рай!
І більш нічого не давай!* [25, с. 526].

Мотив *садочку-райочку* зараз ще виразніший і пов'язується з українським пейзажем – у ньому квітучий сад і *добра, тепла хата* понад Дніпром. Проте вже невдовзі, у вересні, цю ідилічну картину замінить інша – метафорою *недосвіта перед світом* передано відчай й самотність поета унаслідок розриву із Ликерою Полусмаковою – дівчиною-кріпачкою, з якою хотів одружитися. Самотній рай було спалено, квіти надії побито морозом...

Ю. Шевельов, віризуючи поезію останнього року життя Т. Г. Шевченка, коли зв'язок із стилем народної пісні стає ще виразніший, говорить про жанр мініатюри як основний у творчості цього періоду [28, с. 64]. Вірші-мініатюри, створені 1860 р., за його визначенням, є поезією езотеричною, багатою на приховані семантичні нюанси, поезією для посвячених, сповненою особливих алогізмів, невизначених і пов'язаних хронотопів, у котрій дія відбувається тут і зараз, але водночас ніде і ніколи, цієї хвилини, але разом із тим у минулому або поза часом, коли у тексті зникає межа між ліричним та епічним вираженням. Цю думку підтримує

І. Дзюба, підкреслюючи, що своїм словом Шевченко звертається до народу як до «вічної категорії», розуміючи народ як «сукупність поколінь, і духу, і діянь – поза обмеженнями в часі та просторі». Саме тому його поезія стала «найважливішим і нетлінним складником духовного єства українського народу» [7, с. 702].

Водночас мініатюрами останнього періоду, зокрема і *Подражанієм сербському*, поет заперечує найбільший гріх, котрий, на його думку, порушує внутрішню рівновагу особистості у її діалозі з Богом, – хтивість, але також аскетизм, через який людина *недвиги серцем та незряща*. Ця поезія викликана темою гармонії людських душ та стосунків, зосереджена на духовній свободі індивідуума, на відміні від широких полотен історії України ставить у перший план концепт особи та її ролі для долі України – ту найвищу у світобаченні Т. Г. Шевченка ідею *апостола правди і свободи*.

І ще одне, можливо, найважливіше. Останні листи вже хворого поета, як відомо, були з приводу розсилки по *наших убогих сільських школах* свого Букваря і про намір *напечатать арифметику та історію, тільки нашу*. І про сподівання: *Якби Бог поміг оце мале діло зробити, то велике б само зробилося* (4 січня 1861 р.) [24, с. 439].

Сучасний сербський поет Любомир Симович якось зауважив, що і один рух, один жест може бути «супроти цілого абсурдно улаштованого світу». Цю думку він висловив у вірші «Терези Вука Караджича» (*Вага Вука Караџића*), поштовхом для написання якого став портрет Караджича роботи Анастаса Йовановича. На портреті – «Вук Караджич / на стіл, /на іншу чашу, / чорнильницю кладе / як противагу» [19, с. 77] (переклад наш. – О. М.). Вага чорнильниці, яка є «єдиний справжній Вуков атрибут» тримає рівновагу «із булавою та ядром гарматним, із чорним воронням, із силою, зі злочином, із владою, з апокаліпсисом та абсурдом, із нікчемством» (*са буждованом и ђулетом, са гавраном, са силом, са злочином, са влашћу, са апокалипсом и апсурдом, са ништавилом*). Чи випадково Т. Шевченко у своєму автопортреті 1860 р. (офорт *Автопортрет із свічкою*) обирає майже ті самі атрибути – свічку й перо, і їхньою крихкою вагою, так само як і Караджич, символічно відновлює рівновагу між сенсом буття та його безглуздя, між життям та смертю? Так само, як і Караджич, котрого художник зобразив без звичайних феса, люльки, костиля, – Шевченко у своєму офорті не є «замаскований» у селянський кожух та шапку, у роки, у досвід та розчарування, – перед нами молода людина із глибоким, зосередженим, сяючим поглядом. І чи не у цьому погляді – кризь століття – і є розгадка Т. Г. Шевченка?

Джерела та література:

1. Айзеншток І. «Подражаніє сербському» Т. Шевченка // 36. праць восьмої наук. Шевченківської конференції / Відп. редактор чл.-кор. АН УРСР Є. П. Кирилюк. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. – С. 96-114.

2. Барабаш Ю. «Інь» і «ян» української духовної культури (Шевченко і Гоголь: національний дискурс) // Слов'янські обрії : зб. наук. пр. / НАН України; Укр. ком. славістів; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; редкол.: О. С. Онищенко (голова) та ін. – Київ: НБУВ, 2013. – Вип. 8. – С. 100-117.

3. Білодід І. Вук Караджич в історії українсько-сербських наукових зв'язків. – Київ: Наук. думка, 1965.

4. Гольберг М. Труды Караджича в оценке деятелей русской культуры XIX века // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – 1964. – Кн. 30, св. 3-4. – С. 191-209.

5. Гуць М. Шевченко і сербська пісня // Нар. творчість та етнографія. – 1964. – № 2. – С. 56-63.

6. Гуць М. Сербо-хорватська пісня на Україні. – Київ: Наук. думка, 1966.

7. Дзюба І. М. Тарас Шевченко. – К. : Альтернативи, 2005. – 704 с.

8. Добрашиновић Г. Вук и Руси // Ковчежић : Прилози и грађа о Доситеју и Вуку / Ур. Ђ. Гавела. – Београд, 1964. – Књ. 6. – С. 36-50.

9. Жулинський М. Тарас Шевченко: Повернення «святого слова» // Слов'янські обрії : зб. наук. пр. / НАН України; Укр. ком. славістів; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; редкол.: О. С. Онищенко (голова) та ін. – Київ: НБУВ, 2013. – Вип. 8. – С. 3-14.

10. Караџић В. Ст. Српске народне пјесме. Књ. 1. (1841), у: Сабрана дела Вука Караџића, Београд: Просвета, 1975, 4.

11. Кравцов М.І. Шевченко в літературах і критиці Югославії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Рад. літературознавство. – 1962. – № 4. – С. 89-98.

12. Микитенко О. Први препеви из Вукове Пјеснарице (I) у Источној Украјини: Амвросиј Метлински (1839) // Међународни научни скуп : Два века од Вукове мале простонародне славеносрпске пјеснарице. Тезе и резимеи. – Београд, 2014. – С. 55-56.

13. Мойсеєнко А., Єрмоленко С., Гнатюк С. Мовотворчість Тараса Шевченка в слов'янській рецепції XIX-XXI ст. // Слов'янські обрії : зб. наук. пр. / НАН України; Укр. ком. славістів; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; редкол.: О. С. Онищенко (голова) та ін.. – К.: НБУВ, 2013. – Вип. 8. – С. 47-65.

14. Недић В. Један српски мотив у Шевченка // 36. Матице Српске за књижевност и језик / Ур. М. Лесковац и Т. Петровић. – 1955. – Књ. 3. – С. 216-218.

15. Недић В. Везе Вукове са Украјинцима // Ковчежић. – Београд, 1958. – Књ. 1. – С. 151-153.

16. Пащенко Є. Фольклорні збірки Вука Караджича і порівняльне вивчення українських дум та сербохорватських юнацьких пісень // Нар. творчість та етнографія. – 1987. – № 4. – С. 49-55.

17. Прийма Ф. Джерела Шевченкового «Подражання сербському» // Рад. літературознавство. – 1964. – № 6. – С. 54-59.
18. Рильський М. Поезія Тараса Шевченка. – К., 1961.
19. Симовић Љ. Ковачница на Чаковини : Разговори, писма, есеји, 1981-1990. // Симовић, Љубомир. Дела. – Књ. 5. / Ур. Ђурић М., Петров Ного Р. и др. – Београд: Српска књижевна задруга, Београдски изд.-граф. завод, Просвета, Дечје новине. – 1991.
20. Славяноведение в дореволюционной России : Библиографический словарь. – Москва: Наука, 1979.
21. Срезњевски И. Вук [изабрао, приредио, превео и коментаре написао Голуб Добрашиновић]. – Београд : М. Поповић: Г. Добрашиновић, 1987.
22. Українська літературна енциклопедія. – Київ: Головна редакція УРЕ, 1988. – Т. 1.
23. Шевченко Т. Поезії // Шевченко, Тарас. Повна збірка творів в трьох томах / Ред. О. Є. Корнійчук. – Київ: Держвидав худ. літ., 1949. – Т. 1.
24. Шевченко Т. Драматичні твори. Журнал. Листування // Шевченко, Тарас. Повна збірка творів в трьох томах / Ред. О. Є. Корнійчук. – Київ: Держвидав худ. літ., 1949. – Т. 3.
25. Шевченко Т. Кобзар. – Київ: Держвидав худ. літ., 1956.
26. Шевченко Т. Повне зібрання творів в десяти томах. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1957. – Т. 6.
27. Шевченко Т. Сова. Дівичії ночі. Сон / Пер. грец. – Київ: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1999.
28. Шерех [Шевельов] Ю. 1860 рік у творчості Тараса Шевченка // Юрій Шерех [Шевельов]. Поза книжками і з книжок. – Київ: ЧАС, 1998. – С. 54-76.
29. Ющук І. Шевченкове «Подражаніє сербському» // Рад. літературознавство. – 1964. – №2. – С. 112-116.

ЩОДЕННИКИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА І ВАСИЛЯ СТУСА: ПЕРЕГУК МОТИВІВ

Є. Лебідь-Гребенюк

Постаті Т. Шевченка і В. Стуса є знаковими для української культури. При порівнянні творчості таких рівновеликих митців «часова дистанція долається й перетворюється на синкретичну одночасність» [2, с. 533], що дає можливість досліднику розкрити «відчуття історичної спільноти епох, безперервності історії» [2, с. 533] та відстежити повторювані елементи

ти. Реальні спорідненості й впливи між долями і поетичною творчістю Шевченка і Стуса відзначали Л. Плющ, Ю. Шерех, Д. Стус, Б. Підгірний, Я. Ходаківська. Найперше, що привертає увагу дослідників, «подібність біографій – перспективи кар'єри, життєві успіхи – далі скривавлене несправедливостями сумління, протест, арешт, кара за поезії, кара дика в своїй жорстокості й безглузді, роки й роки безнадії й поневірянь, Прометєїв комплекс» [10, с. 259]. Є. Сверстюк, навіть порівняв перепоховання Шевченка і Стуса, зазначивши: «Є свідчення про поховання Шевченка в Петербурзі і про перепоховання Шевченка в Україні. Їх не можна порівняти. То було друге народження поета <...> у ньому вже був елемент вічної легенди, то вже був початок іншого життя. Це був перший збір великої української родини, яка вперше відчула себе народом. У перепохованні Василя Стуса <...> було те, що по десятиліттях погрому знову зібрало нас докупи. Нас єднала їхня вірність до кінця і готовність боротися до кінця» [5].

Наша мета – залишаючись у тій же «*tertium comparationis*» [Касп, с. 523] (площині порівняння, що є спільною для двох літературних явищ), задекларованій у попередніх дослідженнях, відкрити ті спорідненості, які досі залишалися невидимими і невідомими. У нашій роботі ми змінюємо об'єкт аналізу, вперше у шевченкознавстві звертаючись до порівняння щоденників Шевченка і Стуса. Важко не погодитися із слушним твердженням Я. Ходаківської, що головна життєва паралель, яка зближує «біографію Стуса із Шевченковою, – факт ув'язнення і заслання» [8, с. 70]. Ю. Шерех, продовжуючи міркування М. Драгоманова про можливість написання двох історій української літератури – історії, до якої належать опубліковані й доступні рецепієнту твори та іншу – історію зниклих по в'язницях рукописів, зазначає: «...у наш час можна було б писати й третю історію української літератури – історію тюремної літератури» [10, с. 262].

Саме до останньої й належить такий тип щоденника як тюремний. Обома письменниками під час заслання. Жанровий зміст обох творів – тюремний щоденник. О. Єгоров у комплексному дослідженні «Русский литературный дневник XIX века» зазначає, що в умовах позбавлення свободи такий тип щоденника виконує компенсаторно-замісну функцію [1], дає автору змогу самореалізації. Дванадцять записів умовного зошита, що становлять щоденник Стуса і датуються 1982 р., коли поет перебував у таборі особливого режиму в селі Кучино Пермської області [3, с. 307], цілком вписуються у цей жанровий тип. Щоденник Шевченка складається із 102 аркушів, написаний із 12 червня 1857 по 13 липня 1858 р. у «особливо неспокійний період життя» [4, с. 70] поета. Б. Рубчак вважає,

що «текст можна умовно поділити на чотири частини, залежно від даних умов його писання: 1) Новопетровське; 2) плавба Волгою до Нижнього Новгороду; 3) Нижній Новгород; 4) Москва і Петербург» [4, с. 70]. Тобто, власне заслання стосується лише перша частина «Журналу»; свобода була уже близька, але десятилітнє ув'язнення вже назавжди вкарбувалося у пам'ять Шевченка. Відмінні обставини створення, звичайно, позначилися і на жанрових особливостях щоденників письменників.

У Шевченка – датований, наповнений снами і спогадами, «трохи щоденник, трохи подорожній нотатник, трохи «альбом», а трохи якась антологія» [4, с. 68], такий метод ведення записів називається арабесковим [1] та передбачає взаємопроникнення різних жанрових структур. У Стуса неатовані рефлексії, окремі аналітичні записи, короткі побутові замальовки, «не пов'язані за тематикою» [3, с. 307] і позбавлені хронологічної послідовності. Проте є й спільні риси. Обидва поети писали відкритий твір та передбачали, що він буде прочитаний і опублікований друзями, однодумцями. Типологічна своєрідність обох текстів, послуговуючись термінологією Єгорова, «осцилюючий тип» [1] (коливальний), коли автор почергово звертається то до зовнішніх обставин життя, то занурюється у внутрішній світ переживань і роздумів.

Важливо те, що Стус сам проводить паралель між тими реаліями, у яких обидва поета перебували на засланні, між радянською каральною машиною і царською системою: «П'яні наглядачі Іркутська – ніби *вихоплені з когорти жандармів-самодурів часів Миколи I чи Олександра II* [курсив мій. – Л. Є.]» [6, с. 486]. І Шевченко, і Стус марять свободою. Поет не може дочекатися звільнення, натомість тюремники вигадують нові муки: «Вечером возвратился я в укрепление и получил приказание от фельдфебеля готовиться к смотру. Это результат давно ожидаемой почты и с таким трепетом ожидаемой Свободы. Тяжело, невыразимо тяжело! Я одурею, наконец, от этого бесконечного ожидания» (запис від 18 червня 1857). Стусу свобода вчувається, навіть у камері іркутської тюрми, від бічів-аліментщиків, його співкамерників іде «дух периферійної задушливої волі, від чого хотілося вити вовком» [6, с. 486].

Шевченко, описуючи своє перебування в «безграничной тюрьме» (запис від 12 червня 1857), неодноразово зауважує безсилля перед кривдниками, неспроможність фізично протидіяти їм. Невимовного болю й страждання сповнений опис поетом останньої в його житті муштри: «К этому вторичному испытанию я готовился довольно равнодушно как человек вполовину свободный. Но когда предстал пред неумолимого экзаменатора, куда что девалось. Ниже малейшей тени, ничего похожего на человека, впо-

ловину вільного, во мені не осталося, та ж сама мучительна хо[ло]дна дрожь пробіжала по моєму істеству. То ж саме, що і в старіє годя, чутство – нєт, нє чутство, а мертвє бєсчутствіє – охватило мєня при взглядє на єту дерев'яну викарєну фігуру. Одним словом, я превратился в ничто» (запис від 25 червня 1857 р.). Нє мєнш показовим є випадок із рапортом-доносом А. Компіоні, описаний Шевченком у Щоденнику 28 червня 1857 р., який познущався над поєтом, щє й змусив того вибачатись. Стус, зображуючи умови свого перебування, зауважує, що на засланні панує «Закон повного беззаконня» [6, с. 494], але людині, яка нє втратила почуття самоповаги «бєзилля перед кривдою – образливє» [6, с. 496].

Але найстрашнішою мукою для обох поєтів були нє фізичні кривди, а нєможливість писати, творити. Шевченко справедливо обурюєтьсє, що «Август-язычник, ссылая Назона к диким гетам, нє запрєтил єму писать и рисовать. А христианин Н[иколай] запрєтил мнє то и другое. Оба палачи. Но один из них палач-христианин! <...> в заключєнии приговора сказано: «*Строжайше запрєтить писать и рисовать*». Писать запрєщено за возмутительныє стихи на малороссийском языке. А рисовать – и сам верховный судия нє знает, за что запрєщено» (запис від 19 червня 1857).

Стус, який потрапив у ідєнтичну ситуацію, запишє: «Спроба щодєника в цих умовах – спроба відчайдушна <...> Обшуки провадятьсє надзвичайно свавільно: все, що хочуть, відбирають, навіть без акту і без повідомлєння. Ми втратили всякє право належати собі, нє кажучи про тє, щоб мати свої книги, зошити, записи [курсив мій. – Л. Є.]» [6, с. 494]. Болєм і розпачєм сповнєні рядки зошита: «...такий тиск можливий перед загибєллю. Нє знаю, коли прийдє загибєль для них, але я особисто чуюсє смертником. Здаєтьсє, все, що я міг зробити за свого життя, я зробив. *Займатисє творчістю тут нєможливо абсолютно: кожний віршований запис відбираєтьсє при першому ж обшуку* (курсив мій. – Л. Є.)» [6, с. 495]. Самє тому Шевченко і нє почав писати щодєник на початку свого заслання, перебуваючи у нєлюдських умовах: «Мнє слєдовало бы начать свой журнал со времени посвящєния моего в солдатский сан, сирєчь с 1847 года. Тєперь бы это была прєтолстая и прєскучная тєтрадь. Вспоминая эти прошєдшие грустные дєсять лєт, я сєрдєчно радуюсь, что мнє нє пришла тогда благая мысль обзавєстисє записной тєтрадью <...> что жє было бы, если бы я записал єту мрачную дєкорацию и бєздушных грубых лицєдєєв, с которыми мнє привєлось разыгрывать єту мрачную монотонную дєсятилєтнюю драму?» (13 червня 1857).

Однак попри всі знущання поєти відзначають у собі внутрішню рєзистєнтність, опірність злу, понєволенню, обидва сповідують «ідєї збє-

реження власної гідності («прямостояння») і боротьби за гідність свого народу» [8, с. 71]. Стус напругу пов'язує свою незламність з тим, що він захищає Україну, її незалежність, право народу на самовизначення: «...голови гнути я не збирався, бодай що б там не було. За мною стояла Україна, мій пригноблений народ, за честь котрого я мушу обставати до загибуну» [6, с. 491]. Шевченко теж наголошує на тому, що мужньо зносив усі удари долі: «Не было, однако же, и того <...> чтобы я прятался под кровом стонов и воздыханий» (запис від 20 червня 1857 р.). Більше того поет зумів зберегти у нелюдських умовах власну душу: «Все это неисповедимое горе, все роды унижения и поругания прошли, как будто не касаясь меня. Малейшего следа не оставили по себе <...> горький опыт прошел мимо меня невидимкою. Мне кажется, что я точно тот же, что был и десять лет тому назад. Ни одна черта в моем внутреннем образе не изменилась. Хорошо ли это? Хорошо. По крайней мере, мне так кажется. И я от глубины души благодарю моего Всемогущего Создателя, что он не допустил ужасному опыту коснуться своими железными когтями моих убеждений, моих младенчески светлых верований» (запис від 20 червня 1857 р.). Так само і Василь Стус не здавався системі й лише ґартувався у випробуваннях: «Бути радянським громадянином – це значить бути рабом. Я ж до такої ролі не надаюся. Чим більше тортур і знущань я зазнаю – тим більше мій опір проти системи наруги над людиною і її елементарними правами, проти мого рабства» [6, с. 492].

Зближує щоденники поетів і негативна оцінка російського православ'я. Шевченко цілком співвідносить його з імперською політикою, вважаючи частиною самодержавства: «Чебоксары. Ничтожный, но картинный городок. Если не больше, так по крайней мере на половину будет в нем домов и церквей. И все старинномосковской архитектуры. Для кого и для чего они построены? Для чувашей? Нет, для православия. *Главный узел московской старой внутренней политики – православие.* Неудобозабываемый Тормоз по глупости своей хотел затянуть этот ослабевший узел и перетянул. Он теперь на одном волоске держится» (запис від 17 вересня 1857 р.). Його обурює несмак, потворність ікон – «меня поразило какое-то безобразное чудовище, нарисованное на трехаршинной круглой доске. Сначала я подумал, что это индийский Ману или Вешну заблудил в христианское капище полакомиться ладаном и деревянным маслом» (27 вересня 1857 р.) і храмів – «Храм Спаса вообще, а главный купол в особенности безобразен. Крайне неудачное громадное произведение. Точно толстая купчиха в золотом повойнике остановилась напоказ среди белокаменной» (запис від 19 березня 1858 р.), де «п'яни-

ми косматими жерцями» (26 вересня 1857 р.) розігрується «японська комедія» (22 березня 1858 р.).

Стус заглиблюється у наслідки впливу візантійщини в її негативно-му розумінні на формування і розвиток української нації: «Думаю про 1000-ліття християнства на Україні. Гадаю, що було зроблено першу помилку – візантійсько-московський обряд, що нас, найсхіднішу частину Заходу, прилучив до Сходу. Наш індивідуалістично-західний дух, спертий деспотичним візантійським православ'ям, так і не зміг вивільнитися з цієї двоїстості духу, двоїстості, що витворила згодом комплекс лицемірства. Здається, що пасеїстичний дух православ'я тяжким каменем упав на молоду невизрілу душу народу – призвів до жіночості духу, як атрибуту нашої духовності. Залізна дисципліна татаро-монголів запліднила російський дух, додавши йому агресивності й пірамідальності будови. Український дух так і не зміг виламатися з-під важкого каменя пасеїстичної віри. Може, це одна з причин нашої національної трагедії» [6, с. 498-499].

Окремої уваги заслуговує дослідження Шевченкового інтертексту у щоденнику Стуса. Поет знав творчість Шевченка окремі ремінісценції з неї імпліцитно присутні у записах, тому «навіть поодинокі Шевченкові слова» [10, с. 260] несуть у тексті щоденника конкретне семантичне навантаження.

Так для Шевченка завжди актуальною була тема пасивності української інтелігенції, поет прагнув «пробудити» свій народ, його духовну еліту, яка за своїм призначенням мала слугувати консолідації нації, її вивіщенню й удосконаленню. У посланні «І мертвим, і живим, і ненарожденним...» письменник називає усіх козацьких ватажків, які служили іноземним господарям: «Раби, *подножки* (курсив мій. – Л. Є.), грязь Москви, / Варшавське сміття — ваші пани / Ясновельможні гетьмани» [11, с. 352-353]. Стусу теж болить відсутність національної еліти, будителів, здатних підняти народ і повести його на боротьбу: «Що краший стає Київ, то він страшніший. Бо, замість живого міста, обернувся на маскарад, машкару вампіра, що п'є кров своїх синів і дочок – і від того кращає <...> Хизування ювілеем Києва — гордість заброд і *підніжків* (курсив мій. – Л. Є.). Бо пишатися вони не вміють, бо люблять тільки хамською любов'ю <...> Власне, чи є українська інтелігенція? Думаю, або її немає взагалі, або вона все молода і все недозріла. Вона втратила свою якість або ніколи її не досягала» [6, с. 498]. Або: «Не розумію, невже не надокучило досі т. зв. українській інтелігенції толочити старе тирло – між мазепинським патріотизмом і кочубеївським інтернаціоналізмом по-російському, тобто сповідувати філосо-

фію меншої чи більшої національної зради. Невже їй, цій інтелігенції, не досить того, що вже маємо? Коли у нас забрано історію, культуру, весь дух, а натомість дозволено творити душу меншого брата? Невже ось таким холуйством можна прислужитися чомусь доброму?» [6, с. 496].

Мета Шевченка – спонукати народ до активних дій, щоб інтелігенція не підкорялася ворогу-загарбнику, а ставала у суспільстві осередком спротиву: «Добра не жди, / Не жди сподіваної волі – / Вона заснула: цар Микола / Її приспав. А щоб збудить / Хиренну волю, треба миром, / *Громадою* (курсив мій. – Л. Є.) обух сталить» [12, с. 280]. Найбільше обурювала поета мовчазна спільнота, яка не могла і боялася висловити власну думку, це до неї звертається Шевченко у поезії «Хіба самому написати»: «...уже десяте літо, / Як людям дав я «Кобзаря», / А їм неначе рот зашито, / Ніхто й не гавкне, не лайне, / Неначе й не було мене. // Не похвали собі, *громадо!* <...> А ради жду собі, поради!» [12, с. 200]. Стус гостро засуджуючи пристосуванство, вказує на повну стагнацію національної еліти, фактично її відсутність: «...маніпулювати громадською думкою – дуже легко. Особливо коли *громади* (курсив мій. – Л. Є.) – нема, отже, у неї нема і своєї думки» [6, с. 490].

Мотив долі часто присутній на сторінках щоденника Шевченка: у роздумах про солдатчину – «И нужно же было коварной судьбе моей так ядовито, злобно посмеяться надо мною, толкнув меня в самый вонючий осадок этого христолюбивого сословия» (19 червня 1857 р.); у листі до графа Ф. Толстого Шевченко називає свою долю «печальной» (22 червня 1857 р.) і «безотрадной» (26 червня 1857 р.), а запис 9 лютого 1858 р. містить триптих «Доля», «Муза», «Слава», із славнозвісними рядками у першій поезії: «Ми не лукавили з тобою, / Ми просто йшли; у нас нема / Зерна неправди за собою». Фатум, невідворотність і водночас трагічність власної долі відчуває і Стус: «Психологічно я розумів, що тюремна брама уже відкрилася для мене, що днями вона зачиниться за мною – і зачиниться надовго. Але що я мав робити? За кордон українців не випускають, та й не дуже кортіло – за той кордон: бо хто ж тут, на Великій Україні, стане горлом обурення і протесту? *Це вже доля, а долі не обирають. Отож, її приймають* – яка вона вже не є. А коли не приймають, тоді вона силоміць *обирає нас* (курсив мій. – Л. Є.)» [6, с. 493].

Для обох поетів спільним є мотив добровільного мучеництва. Стус напише про С. Скалича: «Мук, які переніс він за 10 років ув'язнення вистачало б на святого великомученика» [6, с. 502] (курсив мій. – Л. Є.), що можна повною мірою співвіднести із Шевченковою і, тим більше, його власною долею. Мученик протидіє не лише злу, а його конкретним ема-

націям у суспільстві – несправедливому політичному ладу, за слушним твердженням Д. Чистякова, саме тому «такий суто духовний феномен, як мучеництво, завжди найтісніше пов'язаний із політикою, із політичним життям, історією» [9]. Індивідуальне мучеництво в ім'я загального блага, добровільне обрання страдницької смерті заради вищої мети саме у контексті Христової жертвовності було близьке і Шевченкові: «Мимо, пройдем мимо, минувшее мое, моя коварная память! Не возмутим сердца любящего друга недостойным воспоминанием, забудем и простим темных мучителей наших, как простил Милосердый Человеколюбец своих жестоких распинателей (курсив мій. – Л. Є.). Обратимся к светлому и тихому» (запис від 13 червня 1857 р.). У збірці «Палімпсести» зустрічаємо вірш з однойменною назвою: «Прощаю вас, лихі кати мої / прощаю вас, / коли вже смерти жду видимої, / коли вже час» [7, с. 369].

Найбільш яскраво мотив страдницької смерті репрезентований у таких ліро-епічних творах Т. Шевченка як «Єретик» та «Неофіти». Головний герой поеми «Єретик» – Ян Гус приймає мученицьку смерть у боротьбі із поневолювачами чеського народу – загарбниками-німцями та католицькими священиками. Поет наголошує, що саме страждання рідного народу під гнітом чужоземного поневолення спонукають Гуса до героїчного вчинку. Неодноразове зміщення історичних реалій, пов'язаних із образами Ісуса Христа та Гуса, підтверджують віру Т. Шевченка у співмірність їхньої самопожертви. Так для митця Гус у своєму стражданні стає рівний Богові, оскільки він вічний у своїх ідеях, у своїй справі. Жертвна смерть Гуса стає прикладом для нащадків, які повстануть за ним і продовжать справу свого славного попередника. Схоже трактування теми страждання і мученицької смерті знаходимо й у пізнішій поемі Т. Шевченка «Неофіти». «Святі мученики», неохристияни через жертву, безкровне протистояння злу і тиранії несуть у суспільство дух християнсько-гуманного просвічення. Незламні у своїй вірі неофіти відважно ступають на арену, де їх чекає кривава, мученицька смерть і через неї стверджують свої ідеали. Неофіти, як і Христос, моляться Богові, а не кесарю, не сповідують загальних ідеалів і вже цим руйнують усталену систему цінностей. Саме про добровільне прийняття мучеництва, про власну жертву-страждання писав у поетичних текстах і В. Стус: «Як добре те, що смерті не боюсь я / і не питаю, чи тяжкий мій хрест» [7, с. 206], «Терпи, терпи – терпець тебе шліфує, / сталить твій дух, ото ж терпи, терпи» [7, с. 315].

Як зазначає Д. Чистяков, мученики у християнстві вшановуються так само, як в античні часи греки вшановували героїв, але між ними є принципова відмінність: «...якщо герой завжди виходить переможцем <...> то мученик

формально скінчає життя як переможений <...> його вбивають кати. Культ античного героя — це завжди культ сили <...> Культ мученика — це культ чистоти душі і неозброєної мужності. Герой <...> приносить смерть іншим, мученик не боїться лише своєї власної, він приносить життя» [9].

Тарас Шевченко у свій час офірував життя Україні, її народу, його доля становила для Стуса «модель долі письменника — борця і страдника», а біографія перетворилася на «канонічний «текст»» [8, с. 71]. Стус був спадкоємцем Шевченка по духу, у межах окремих суджень його «Таборового зошита» навіть можна простежити «майже злиття двох особистостей в одну, коли Шевченкове стає Стусовим» [10, с. 260]. У підсумку можемо визначити такі ідейно-тематичні перегуки у текстах щоденників обох поетів: прагнення свободи; нестерпність тюремних умов; неможливість писати, творити; фізичне безсилля перед зовнішньою кривдою; внутрішня резистентність злу, поневоленню; негативний погляд на російське православ'я та його впливи, мотиви долі й мучеництва. Однак, варто зауважити, що Стус не копіює і не наслідує думки попередника, шевченківське у нього — це «те духовне повітря, що його оточує, що в ньому він живе» [10, с. 260].

Є. Сверстюк у виступі 18 листопада 1999 р. на вечорі пам'яті В. Стуса зазначив, що коли герої помирають, то «...залишається прапор. Але прапор має силу тоді, коли його несуть. Коли його охороняють. Коли за нього проливають кров. Коли охороняють честь прапора і таким чином зберігають лице» [5]. Цей прапор несли і Тарас Шевченко, і Василь Стус. Сьогодні він у наших руках.

Джерела та література:

1. Егоров О. Г. Русский литературный дневник XIX века. История и теория жанра: исследование. — М., 2003. — 279 с. [Електронний ресурс]. — URL:http://thelibrary.ru/books/o_g_egorov/russkiy_literaturnyy_dnevnik_xix_veka_istoriya_i_teoriya_zhanra-read.html
2. Касперський Е. Про теорію компаративістики // Література. Теорія. Методологія. — К., 2006. — С. 518-540.
3. Рарицький О. А. Щоденникові записки «Із таборового зошита» В. Стуса: історія публікації та літературні аспекти // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер.: Філологічна. 2011. — Вип. 21. — С. 307-316.
4. Рубчак Б. Живописаний Шевченко («Журнал» як текст) // Світи Тараса Шевченка: Збірник статей до 175-річчя з дня народження поета / ЗНТШ: Філологічна секція. — Т. 214. — Нью Йорк, 1991. — С. 65-90.

5. Сверстюк Є. «Прапор має силу тоді, коли його несуть» // Права Людини в Україні. Інформаційний портал [Електронний ресурс]. – URL: <http://khp.org.ua/pda/index.php?id=1415700441>

6. Стус В. З таборового зошита // Стус В. Твори: у 4 т. – Л., 1994. – Т. 4. – С. 485-502.

7. Стус В. Палімпсест: Вибране. – К., 2003. – 432 с.

8. Ходаківська Я. В. Шевченковим шляхом: життєва і творча стратегія Василя Стуса // Шевченкознавчі студії: зб. наук. пр. – К., 2006. – Вип. 8.

9. Чистяков Г. П. Мученичество как феномен // Вестник Европы. – Т. VI. – 2002. – С. 192-197. [Електронний ресурс]. – URL: <http://ihavebook.org/reader/reader.php?book=200536>.

10. Шерех Ю. Трунок і трутизна (Про «Палімпсести» Василя Стуса) // Шерех Ю. Третя сторожа. Література. Мистецтво. Ідеології. – К., 1993. – С. 222-264.

11. Шевченко Тарас. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томом «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 1: Поезія 1837–1847. – 784 с.

12. Шевченко Тарас. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томом «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 2: Поезія 1847–1861. – 784 с.

13. Шевченко Тарас. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томом «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. – 496 с.

ВІДОБРАЖЕННЯ ПЕРІОДУ ЗАСЛАННЯ Т. Г. ШЕВЧЕНКА В ОСВІТІ: УКРАЇНОЗНАВЧЕ НАПОВНЕННЯ

А. Кононенко

Всі «сходинки» Шевченкового зростання зіперті начебто на нетривкий ґрунт збігу обставин. Адже усі закони і традиції Росії були спрямовані проти висунення на авансцену історії таких людей, як Шевченко: «У кріпацькій Росії раб міг стати найбільше лялькою в придворних театрах. Серед російських діячів XIX ст. кріпаки відсутні в принципі. Щоб

у такій країні почули Шевченка, мало трапитися диво. Ще більше диво мало статися, щоб слово Шевченка, самоука і кріпака у другому поколінні, стало набагато сильнішим, ніж слова усіх тодішніх царів імперії. Але він усе ж таки досяг вершини слави – усупереч існуючим законам» [11].

Величезним розділом українознавства є шевченкознавство, яке вивчається-досліджується на всіх континентах планети. Останніми приєдналися у 2014 р. в Китаї. Там, у зв'язку з 200-літтям Кобзаря, в Пекіні 9 березня встановили погруддя Т. Г. Шевченка у парку Чаоян, скульптор Юань Сикуня.

У США дуже багато українських шкіл, у яких на уроках українознавства вивчають-знайомляться з Шевченком. Розпочнемо зі Школи українознавства ім. Тараса Шевченка у м. Парма, штат Огайо США [28]. У програмі курсу «Шевченкознавство» читаємо: «Усе свідоме життя поет пов'язував з визвольним рухом українського народу. Могутньою силою свого поетичного таланту він зворушував людські серця, пристрасною закликав до боротьби за волю і просвіту. Шевченко був членом таємної організації – Кирило-Мифодіївського товариства. За це його в 1847 р. було заарештовано і заслано рядовим солдатом в Оренбурзький окремих корпус із царською заборобою писати й малювати. [Слідством не було доведено членство Тараса Шевченка у Кирило-Мефодієвському братстві. Причиною заслання у солдати стало написання антицарських поезій (цикл «Три літа» (1843–1845), зокрема комедії «Сон». – Ред.]. Але незважаючи на це Шевченко не склав рук і в заслання – він таємно писав і малював».

Школа українознавства «Самопоміч» у Нью-Йорку, створена у вересні 1949 р. Мета – виховання української молоді у дусі патріотизму, прищеплення любові до мови, літератури, історії, культури та мистецтва. Досягненню цієї мети сприяє співпраця батьків із школою, що ґрунтується на взаємній пошані, а також підтримка авторитету школи та її всебічного життя.

У лютому 2014 р. школу відвідав народний депутат України Олег Медуніця. Він розповів учням про події, які на той час відбувалися в Україні – про ЄвроМайдан. Це – Революція українського народу за справедливість, за волю, за права людей, за краще життя, яке Україна бачить в об'єднанні з Європейським Союзом.

У містах США існує декілька Шкіл Українознавства: м. Сакраменто, штат Каліфорнія; м. Гартфорд, штат Коннектикут; м. Нью-Гавен, штат Коннектикут; м. Стамфорд, штат Коннектикут.

Понад 40 шкіл функціонує в Штатах, а саме: Дистрикт Колумбія; Флорида – 4 школи; Ілінойс – 4 школи; Мериленд – 3 школи; Масачусетс;

Мічиган; Мінесота; Нью-Йорк – 9 шкіл; Нью-Джерсі – 6 шкіл; Орегон; Пенсильванія; Вашингтон – 2 школи.

Та повернемося додому, де Шевченко не тільки поет та маляр, але й науковець. Наукові розробки Тараса Шевченка дослідили студенти Бойківщини Калуського політехнічного коледжу на Івано-Франківщині, вивчаючи його наукові подорожі та звіти: дворічної на Аралі в Киргизії (1848 і 1849 рр.); тримісячної у горах Каратау (північно-західні відроги Тянь-Шаню) й Актау (гірська вершина в Узбекистані). Експедиція відбулася з 28 травня по 7 вересня 1851 р. Працюючи разом з науковцями географами Машкеєвим О. І. та Бутаковим О. І., він із топографічною точністю наносив особливості ландшафту: дороги, ріки, озера, болота, гори тощо, а також занотовував відомості про киргизів, казахські роди, аули, їхній побут, господарство.

Завдяки Тарасові Шевченкові киргизи були ідентифіковані у 20-ть народів і народностей. Ім'я Шевченка гідно пошановане у колишньому казахському степу: в м. Оренбург створено гарний Меморіальний музей-гауппахту, у м. Орськ названо вулицю його іменем, на якій розміщено музей про перебування Шевченка на військовій службі [5, с. 15].

Матеріали Аральської описової експедиції є надзвичайно цінними. Саме завдяки малюнкам Шевченка та щоденникам Бутакова Олексія Івановича (1816–1869) у 1942 р. було знайдено родовище кам'яного вугілля Ізенди-аралу (мис на півострові Куланди Аральського району Кзил-Ординської області).

До 1956 р. морські карти-лоції, які малював Тарас Григорович, використовувалися військово-морським флотом СРСР, а ООН, відстежуючи процеси висихання Каспійського моря й Аралу, досі користується матеріалами експедиції Бутакова та Шевченка [29].

Академік, поет, Максим Рильський влучно визначив феномен Шевченка як поета: «Провідна риса поезії Шевченка – музика, мелос, ритмічна могутність і метрична різноманітність» [15, с. 320].

Тарас Шевченко наш провидець, месія і ікона – бо його ритміка висвітлюється в аспектах вивчення строфіки, розмірів, римування. В цьому проявляється ставлення Майстра Слова до народних і літературних традицій. Вершиною творення вірша для Шевченка є 14-складова структура – коломийковий вірш – найпоширеніший розмір української поезії XIX–XX ст. Цим розміром Тарас Григорович написав понад 110 творів [12, с. 351], а це 53,6% від загального обсягу творів [6, с. 1].

У чому ж полягала така велика популярність творчості Шевченка ще за часів його життя? У ритміці його 14-складової структури! В говірних

творах Шевченка його вірші «стають необхідною складовою частиною цілої системи ритміко-інтонаційних модуляцій, створення якої зробило 14-складовий вірш майже необмеженим щодо змістовних можливостей і піднесло рівень українського віршування» (Чамата Ніна Павлівна, науковець-шевченкознавець) [22, с. 48]. Тобто, ритміка вірша Шевченка написана так, що звукові коливання під час читання резонують з ритмікою народної (Народної!) пісні, що й підтверджують дослідження [19, с. 78-86].

Зовсім не традиційно до вивчення мелодики у творах Тараса Шевченка підійшов науковець Дмитро Олексійович Теряєв [18, с. 33–38]. Ним було проаналізовано експериментально-фонетичними прийомами на комп'ютерному комплексі акустичну структуру ритмізації творів Шевченка «Холодний Яр» і народної пісні «Стоїть явір над водою...» на слова Семена Гулака-Артемовського.

Була проведена сегментація мовленнєвої послідовності; візуально проаналізовані динамічні осцилограми та спектрограми; досліджено параметри – тривалість, амплітуда, частота коливань текстів, рядків, слів, складів, звуків, пауз. Встановлено співвідношення часової подовженості частин складників; отримана цифрова інформація акустичних ознак звучання – всього понад 3000 обчислень.

Все це комплексно розкрило системність пісенної і говірної поезії Тараса Шевченка, яка є взірцем гармонізації звучання, змісту та вселюдського визнання.

Отже, Т. Г. Шевченко був і є не тільки одним із перших художників-офортистів удостоєний звання академіка гравюри, а й академіком віршотворення. Це підтверджують спогади сучасників Шевченка.

1. «Перший «Кобзар» (1840 р.) приніс авторові нечувану популярність. Молодь зачувала напам'ять його поезії, які, крім надрукованих в «Кобзарі», розходились великою кількістю зошитів, переписаних від руки. Поява «Кобзаря» миттю розворушила апатію і викликала любов до рідного слова, вигнаного з ужитку не лише в колах вищого стану, але й у розмові з селянами, які намагались і, звичайно, кумедно висловлювались по великоруськи (Олександр Афанасьєв-Чужбинський, український і російський письменник, етнограф) [1, с. 87-107].

2. Російський письменник М. Лесков у статті «Остання зустріч і остання розлука з Шевченком», яка опублікована у петербурзькій газеті «Русская речь» у березні 1861 р., зазначив, що «українське слово набуло права громадянства, вперше пролунавши в формі ораторської промови над Шевченковою труною». З дев'яти промов, виголошених над могилою поетовою, шість було українською мовою. З інших трьох дві були виголо-

шені російською, а одна польською, мовби на знак спільного горя слов'ян, що прийшли віддати останню шану українському поетові-страдникові. Український народ має тепер, хвалити Бога, свою літературу, має своїх ораторів, своїх істориків, та не має тепер такого лірика, яким був покійний Тарас Григорович Шевченко, що його справедливо назвали в одній із виголошених над його труною промов «батьком рідного слова» [8, с. 96].

3. А. О. Ускова – дружина коменданта Новопетровського укріплення І. О. Ускова – так словесно змалювала портрет Т. Шевченка: «Шевченко не був світською людиною – він не міг одразу привернути вашу увагу ... Ближче познайомившись із ним, я знайшла в ньому чесну, правдиву, моральну людину. ...Шевченко був дуже розвиненою людиною, з чудовою пам'яттю, тому теми для розмов під час прогулянок були найрізноманітніші; вони виникали у зв'язку з кожним предметом чи явищем, що чимось привертало увагу під час прогулянки. Завдяки цьому розмови з ним завжди були далекі від місцевих пліток і давали велике задоволення» [20, с. 236].

«Перше полегшення засланського життя Шевченка виявилось у тому, що комендант Усков, вступивши на свою посаду, не вимагав уже від нього відбувати службу з усією суворістю, яку накладала на рядового військова дисципліна, і просив його з'являтися в строю лише в найнеобхідніших випадках, коли нехтування службою могло спричинитись до неприємностей» [20, с. 239].

«Деяких офіцерів, через їх тупість, вельми шокувало перебування рядового Шевченка в їхньому товаристві, коли він бував гостем у коменданта, явна перевага, яка інколи віддавалась йому, і полегшення, зроблені для нього Усковим, котрі виявлялись і в тому, що Тарасові Григоровичу вже не забороняли читати, писати й малювати, і навіть сприяли цьому. Усе це обурювало тих, хто недоброзичливо ставився до Шевченка, настроювало їх проти коменданта й стало причиною доносу на Ускова головному начальнику краю Перовському. Проте донос не був прийнятий графом» [20, с. 241-242].

4. «Взагалі Тарас Григорович, живучи у кріпості, дуже бідував, йому бракувало передусім грошей, потім книжок, яких не можна було дістати й за гроші. Невеличку комендантську бібліотеку він прочитав; спільної офіцерської бібліотеки не було. Читав він тільки те, що прислали йому знайомі з Оренбурга, а це траплялося не часто.

Ніколи Шевченко жодним словом не поскаржився на своє становище, ніколи я не бачив його сумним і пригніченим. Він був фізично здоровий, рум'яний, погляд у нього був завжди ясний і відкритий. Щоправда, в ньому постійно жила якась дума, але дума ця була тиха і, так би мовити, живила й підтримувала його дух. Іноді можна було подумати, що він

слухає спів сфер: так заносила його звична і світла дума в галузь, тільки йому відому і приступну. Слід гадати, що в ньому проходила поетична течія, яка служила йому щитом проти ударів гіркої дійсності, – підкреслював хорунжий (згодом – військовий старшина) Уральського козачого війська М. Ф. Савичев. – Побачився я з Шевченком у Москві, взимку 1858 року, в академіка А. М. Мокрицького. Тарас Григорович був невпізнаний, і я, тільки придивившись, упізнав його. Жовто-зелений, у зморшках, худий...» [16, с. 263, 264].

Уже після Аралу Шевченко пише:

*І день іде, і ніч іде,
І голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки?*

Чому раптом наприкінці 1860 р. (5 листопада) написав цього вірша? Я вважаю цей вірш програмою для Академії наук! Щоб наука (і науковці) були *правдивими* (і вільними). Це ж заповіт на сьогодні!

Бо і хто ж такий «Апостол правди і науки»? За Борисом Грінченком: «Апостол – Учитель, провозвестник істини», можемо додати, що він ще *правди світоч*. Що й мав на увазі Шевченко.

Такої ж думки був і Іван Франко, написавши в одному з видань «Кобзаря»: «...Він був самоуком і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим. Таким був і є для нас, українців, Тарас Шевченко» [21, с. 255].

Тарас Шевченко був знайомий з багатьма не тільки художниками чи письменниками, але й відвідував курси при Академії мистецтв. Слухав лекції з фізики, біології [24, с. 383], особисто був знайомий з відомим математиком, українцем з Полтави Михайлом Остроградським (1801-1862) [24, с. 403], знав французьку мову [24, с. 388, 413]. Будучи на засланні, Шевченко не мав можливості користуватися науковою бібліотекою, але завдяки добрій пам'яті, він посилався у розмовах, вживав у творах (віршах, прозі) багато історичних фактів і подій.

Шевченкознавство і українознавство розпочиналось з Московії. Наприклад, цікаві, важливі думки про Т. Шевченка висловив художник, правнук гетьмана Кирила Розумовського Лев Михайлович Жемчужников: «...Вийшовши з простого народу, він не одвертався від злиднів і сірячнини – ні, навпаки, – він і нас повернув обличчям до народу і змусив полюбити його й співчувати його журбі. Своім прикладом він показував нам чистоту слова, чистоту думки й чистоту життя; зміцнював у нас твердість духу і віру в непохитність вічної правди.

Добрий до наївності, простодушний, люблячий, він був водночас твердий, сильний духом – як ідеал його народу. Навіть передсмертні муки не вирвали з його грудей жодного стогону. І тоді, коли він тамував у собі нестерпний фізичний і моральний біль, у нього вистачило самовладання, щоб з усмішкою вимовити «спасибі» тим, хто згадав про нього далеко, на Батьківщині, надіслав йому телеграму з побажанням якнайшвидшого видужання.

Життя своє Шевченко до кінця віддав народові, до смерті стояв у нього на сторожі. Він прагнув визволити народ від безглузкого тупоумства, боровся проти примусової, навмисно спотвореної освіти, яка загрожувала його народові, і віддавав йому свою трудову копійку. Він був силою, що сплвила нас із народом...» [3, с. 375–376].

Так хто ж такий Тарас Шевченко? Треба не лінуватися, а сумлінно прочитати твори Кобзаря, усі спогади Шевченкових сучасників, «не минаючи ані титли, ніже тії коми», і постане Тарас Григорович Шевченко – Людина, Особистість, Християнин, Слава, Честь, Велич української нації.

Особлива прикмета російського імперіалізму за царських, комуністичних і нинішніх часів «це – вмільсть зняти поневоленому народові голову так, щоб він цілував катові руку, і дякував за визволення. Ця вмільсть – один із проявів цинізму, притаманного російському імперіалізму, цинізму, що межує із садизмом, – зазначив історик Михайло Демкович-Добрянський. – Є в російському імперіалізмі – я не вагаюся вжити цього слова – елементарно дика і zarazом вишукано рафінована, люта ненависть супроти кожного, хто прагне бути вільною людиною і не хоче в неволю до «визволителів» [2, с. 27].

З педагогікою Шевченко має прямий зв'язок як автор «Букваря южнорусского», який вийшов друком у С.-Петербурзі 1860 р., обсягом 24 сторінки. Він планував цей підручник для недільних шкіл, які зародилися в Україні в кінці 50-их- на початку 60-их років 19 ст. (протягом 1859–1862 рр. таких шкіл у підросійській Україні було більше 115 [4, с. 9] і стали першим проявом україномовної освіти в цей час. Досліджуючи цю проблему, український історик Гнат (Ігнат) Павлович Житецький встановив, що перша недільна школа почала функціонувати в Києві на Подолі 11 жовтня 1859 р., в будинку повітової дворянської школи на розі вулиць Костянтинівської та Хорива. Невдовзі такі школи з'явилися в Білій Церкві, Могилеві-Подільському, Одесі, Полтаві, Миколаєві, Єлисаветграді та інших містах.

Тарас Шевченко, як свідчать його листи, планував написати ще й інші підручники українською мовою для початкової школи, а саме: арифметику («Лічба»), географію, історію та етнографію [17, с. 41]. Фактично для

Шевченка освіта широких верств населення стала першорядною справою. Саме з цією метою він і задумує підготувати для початкових шкіл дешеві підручники, які б не лише дали елементарні знання, а й формували національно свідомих громадян. З цією метою, власне, й мали бути створені підручники з географії та історії України. На жаль, ці плани не вдалося реалізувати. Але їхнє існування засвідчує про Шевченкову далекоглядність у царині розвитку національної освіти.

«Буквар... написано українською мовою, тільки в деяких текстах ужито церковнослов'янську мову, передану гражданкою «Гражданський шрифт – спрощена система накреслення літер російського алфавіту, запроваджена після проведеної Петром I 1708 р. реформи кириличного півуставу» (нецерковною). Молитви, подані церковнослов'янською мовою, займають незначну частину букваря (близько 1,5 с.). В україномовних текстах підручника зафіксовано 1434 слововживання та близько 500 лексем.

Мова букваря Т. Шевченка відображає мовлення самого автора (у «Давидових псалмах», коментарях до молитов) і мову українського фольклору (у народних думах та прислів'ях). Тарас Шевченко приділив значну частину в підручнику саме народним творам (думам, прислів'ям та приказкам), оскільки *прагнув, щоб українські учні навчалися доброї української мови з фольклорних джерел.*

Для ілюстрації мови і правопису «Букваря южнорусского» наведено фрагмент із коментаря Т. Шевченка до однієї з молитов, розміщених у розділі «Молитви»: «Исусъ Христосъ, сынъ Божій святымъ духомъ, воплощенный одъ пречистої и пренепорочної дивы Маріи, научавъ людо ѣ беззаконныхъ слову правды и любви, едыному святому закону. Люды беззаконіи не нялы віры его искреннему святому слову, и роспялы его на Хрестиме же разбойниками, яко усобныка и Богохула».

Азбука букваря Т. Шевченка відрізняється від сучасної української абетки кількома рисами: а) кількістю літер (у Шевченка – 36, у суч. Абетці – 33), б) відсутністю трьох літер *ѣ, ѥ, ї*, які є в сучасному алфавіті, в) наявністю шістьох літер *ѡ, ѣ, э, ѥ, ѧ, ѩ*, яких немає в сучасній азбучці. Крім того, в текстах букваря натрапляємо на ще одну літеру – *ѣ*, якої не знаходимо в алфавіті.

За слушним спостереженням Івана Огієнка, Шевченко ніколи не цікавився правописними питаннями, не надавав їм великого значення [10, с. 12-13]. Тому й для букваря Шевченка характерна непослідовність у дотриманні певних правописних принципів. Підручник написано загалом фонетичним правописом, проте збережені деякі старі літери етимологічного правопису чи романівки «Етимологічний правопис – традиційно-іс-

торичний правопис, характерний для староукраїнської мови. Винайдений у IX столітті. Його «антагоніст» – фонетичний правопис.

Характеризувався збереженням на письмі літер, які іноді не передавали ніяких звуків (напр. *ѣ* в кінці слів), або відповідали іншим звукам (наприклад, *о* в словах «нось», «столь», «возь», читалося як *і*, *и*, *у* тощо залежно від території походження читача).

Зокрема, для «Букваря южнорусского» характерні такі правописні особливості, наприклад: у кінці слів збережено *ѣ* тощо.

Докладний аналіз мови, графіки, правопису букваря Т. Шевченка переконливо доводить, що вжиті форми в абсолютній більшості стали нормою сучасної української мови [23, с. 3].

Шевченко у XIX ст. знаходився на переході від однієї освітньої системи до іншої. Йому довелося пізнати дії старої освіти, коли його віддали до сільської школи-«дяківни». Такі школи існували ще з давньоруських часів, хоча у XVII ст. українські школи ввібрали деякі (здебільшого формальні) елементи, характерні для західної освіти у католицьких школах.

Школа-«дяківна» була конфесійною за своїм характером. Навчання відбувалося за церковними книгам, коли книга виступала рідкістю, а хранителем писемної традиції в основному виступали священнослужителі. На першій стадії навчання необхідно було на пам'ять вивчити увесь буквар. У школі читався Часослов, Псалтир, вивчалася наука письма й лічби (арифметика).

Як саме відбувалося навчання, Шевченко описав у повісті «Близнецы»: «Невинные создания! Не знаете вы, какое зло затаено в этих разноцветных каракулях. Это источник ваших слез, величайший враг вашей детской и сладкой свободы» [24, с. 235].

І чому навчили, і чи оволодів церковнослов'янською грамотою, згадує в поемі «Гайдамаки»:

*Все письменне стало.
Вибачайте, що не вивчив,
Бо й мене хоч били,
Добре били, а багато
Дечому навчили!
Тма, мна знаю, а оксію¹
Не втну таки й досі.*

Шевченко реформатор царської освіти. Він разом з Кирило-Мефодіївськими братчиками знаходились під впливом європейських просвітницьких ідеалів. В повісті «Варнак» високо оцінив Тадеуша І Тма, мна – склади в цековнословянськубу букварі; осмія – титла над окремими літе-рами в тих книгах.

Чацького, в особі якого якраз і маємо людину, що керувалася ідеалами Просвітництва. Він відстоював думку, що освіта в початкових і середніх школах повинна відповідати реальним потребам життя й поєднуватися з професійною підготовкою учнів. Він зробив чимало для розвитку освіти на Волині, за що його високо й цінував Шевченко: «Мир праху твоему, благородный Чацкий! Ты любил мир и просвещение. Ты любил человека, как нам Христос его любитъ заповедалъ» [24, с. 113].

Шевченко вважав, що важливим є не лише домашнє виховання, а й публічна освіта. У повісті «Художник» знаходимо міркування, що брак освіти – початок великого лиха: «И, как настоящего ребёнка, я посадил её (Пашу) за азбучку. По вечерам она твердит склады, а я... с неё же портрет рисую... Это будет очень миленькая картинка – а ла Грез «В дусі французького художника Жана-Батиста Греза (1725–1805)» [24, с. 398]; «Паша начинает уже хорошо читать и полюбила чтение... Но я затрудняюсь в выборе чтения для её. Романы, говорят, нехорошо читать молодым девушкам. А я, право, не знаю, почему нехорошо. Хороший роман изощряет воображение и облагораживает сердце. А сухая какая-нибудь умная книга, кроме того, что нечему не научит, да, пожалуй ещё и поселит отвращение к книгам... Жаль, что нет у нас переведенного Вазари «Джорджо Вазари (1511–1574) – італійський архітектор, художник, теоретик і історик мистецтва», а то бы я её познакомил и с знаменитостями нашего прекрасного искусства» [24, с. 401]; «...если бы начать её учить в своё время, – из неё могла бы быть просто учёная. И какая она сделалась скромная, кроткая, просто прелесть» [24, с. 405]; «Я в восхищении от светски образованной женщины и мужчины тоже. У них всё, начиная от выражений до движений, приведено в такую роную, стройную гармонию» [24, с. 406].

У повісті «Нещасный» це лихо представлено як «темнота», «злидні», «погані звичаї».

Про значення освіти говорять представники різних соціальних станів: селянин Яким та священник Ніл («Наймичка»): «...рано поутру одели Марка в самый лучший его жупан, засунули ему грамотку за пазуху... и повезли в село... в школу. ...Яким, помолясь богу и выходя из хаты, сказал: Учение – свет, а неучение – тьма... Дьяк встретил ...совсем не сердитый, и школа не была похожа на пустку. Хата как хата, только что школяры сидят да читают кто во что гаразд... Месяца через два с божьей помощью Марко одолел букварь до самого «Иже хочет спастися». По обычаю древнему нужно бы кашу варить, о чём дано было знать заблаговременно на хутор... Яким погладил по голове Марка... сказавши: Учись, учись, Марку. Науку не носят за плечами» [24, с. 76-79].

Ні соціальне походження, ні навіть вік не повинні стояти на перешкоді в справі навчання. Герой «Варнака», кріпак Кирило, ще дитиною вчиться французької та італійської мов, випереджаючи свого панича [18, с. 98]. Старий ветеран Туман у повісті «Капитанша» вчиться писати. Інвалід Трохим у «Прогулянці із задоволенням і не без моралі» навчається грамоти, а сестра його буде щасливою, коли її брат навчиться читати.

Однією з найбільш педагогічних є повість «Близнецы». У ній автор простежує життєвий шлях двох близнят-байстрюків Зосима і Саватія, показуючи, як на цих спочатку однакових осіб впливало виховання та суспільні обставини. Тут проводиться ідея «чистої дошки». І в залежності від виховання, навчання, суспільних факторів формуються особистості. Тобто, «...воспитанием ничего не сделаешь из юноши, если его детство было окружено грубою декорацией и такими же актерами, и что детство, проведенное на лоне божественной природы и на лоне любящей прекрасной матери и христианина отца, – что такие прекрасные впечатления неоторимой стеною станут вокруг человека и защитят его на дороге жизни от всех мерзостей коловратного света» [24, с. 219].

Шевченко намагається простежити, які фактори визначають формування праведника Саватія, а які – грішника Зосима. До перших він відносить добре виховання, під наглядом високоморального вчителя, дотримання звичаїв й, відповідно, традиційного способу життя. До других – орієнтацію на сумнівні цінності, котрі як правило, є привнесеними ззовні, «модну» поведінку, ігнорування традицій.

У цій повісті ми бачимо не педагога-мораліста, а науковця українознавця. Заглиблюючись в далеку українську історію, він користується психологією українського етносу, сформованого українською природою. Не забуваємо, що пише він у далекому засланні, а не в бібліотеці Північної Пальміри: «Чтобы избежать оригинальности, которою так любят щегольнуть юные повествователи наших дней... Сначала опишу со тщанием место, т.е.] пейзаж; потом опишу действующих лиц, их домашний быт, характеры, привычки, недостатки и добродетели, а потом уже, по мере сил, приступлю к драме, т. е. к самому действию.

...На правом берегу хотя и скудной, но знаменитой реки Альты расположен хутор старого сотника Сокиры, верстах в четырех от города Переяслава, словом, против того самого места, где бешеный честолюбец, окаянный Святополк, зарезал родного праведного брата своего Глеба, и на этом же месте, по сказанию Конисского, совершилась кровавая, или

Тарасова, ночь в 1547 году. Так против этого святого места расположен хутор сотника Сокиры, сам по себе не очень живописный, по причине опрятности, доведенной до педантизма. Но зато окрестности окупались чистым рюисдалевским пейзажем» [25, с. 18] .

У іншій повісті, «Прогулка с удовольствием и не без морали», Шевченко пише, що не визнає природжених здібностей: «У нас говорят про пьяницу, вора и тому подобного художника, что он, бедненький, уже с этим и родился. Пренаивное понятие!» [25, с. 224].

Навчання в Академії мистецтв, оволодіння художньою технікою привело Шевченка до думки про можливість поширювати знання з української історії, традиційної культури за допомогою популярних творів образотворчого мистецтва. У даному випадку певну роль відіграло й те враження, яке справляли на Шевченка в дитинстві масово тиражовані лубочні картинки «суздальської школи». Не завжди майстерні, мальовані тут лубочні картинки та ікони розходились широко в народі через їх дешевизну. З цією метою він вивчав різні способи розмноження малюнків, зупинившись на гравіруванні [7].

Шевченко планував здійснити періодичне видання альбому малюнків під назвою «Живописная Украина». З цього приводу він у жовтні 1844 р. звернувся з листом до Чернігівського цивільного губернатора Гессе П. І.:

«Ваше превосходительство милостивый государь

Павел Иванович!

История Южной России изумляет каждого своими происшествиями и полусказочными героями, народ удивительно оригинален, земля прекрасная. И все это до сих пор никем не представлено пред очи образованного мира, тогда как Малороссия давно имела своих и композиторов, и живописцев, и поэтов. Чем они увлеклись, забыв свое родное, не знаю; мне кажется, будь родина моя самая бедная, ничтожная на земле, и тогда бы она мне казалась краше Швейцарии и всех Италій. Те, которые видели однажды нашу краину, говорят, что желали бы жить и умереть на ее прекраснейших полях. Что же нам сказать, ее детям, должно любить и гордиться своею прекрасне[й]шею матерью. Я, как член ее великого семейства, служу ей ежели не на существенную поль[зу], то, по крайней мере, на славу имени Украины. Обладая в мале искусством в живописи, предпринял я издание, названное мною «Живописная Украина». Издание разделяется на три части. 1-е виды, примечательные или красотою, или историческими воспоминаниями. 2-е народный быт настоящего времени и 3-я история. В настоящее полугодие выйдет 6-ть

картин. 3-й уже готовы, которые и имею честь при сем препроводить Вашему превосходительству, а оста[ль]ные три выйдут в декабре месяце. В последующие годы будут выходить по 12-и картин в год, гравированных на меди а l'eau-forte.

Его сиятельство князь Николай Андреевич Долгоруков принял живое участие в моем предприятии, ободренный его вниманием, я осмелился утруждать Ваше превосходительство своею покорнейшею просьбою представить труд мой почтенным землякам моим, труд, для которого крайне искреннее мое желание издать как нельзя лучше, недостает собственных средств для расходов, в таком случае неизбежных. Я льщу себя надеждою, что Ваше превосходительство удостоите вниманием мою просьбу и влиянием вашим дадите возможность достигнуть цели моего предприятия.

Первые два выпуска, состоящие из 6-ти картин, стоят 3-й рубля серебром. Требования ваши с именами подписчиков благоволите адресовать или в канцелярию военного генерал-губернатора князя Николая Андреевича Долгорукова, или в С.-Петербург на имя Тараса Григорьевича Шевченка в Академию художеств.

С истинным почтением имею честь быть Вашего превосходительства покорный слуга Т. Шевченко» [13, с. 4].

У проспекті до цього видання він писав: «В состав издания входят следующие предметы: 1-е. Виды по красоте или по историческим воспоминаниям примечательные: храмы, укрепления, курганы и все, что время пощадило. 2-е. Народный быт настоящего времени – обычаи, обряды, поверья, суеверия, сказки и песни. 3-е. Исторические важнейшие события от Гедимина до уничтожения Гетманства и краткое описание картин...» [26, с. 203-206].

А в повідомленні про видання «Живописной Украины», опублікованої в газеті «Северная пчела» (1844, 25 серпня) хронологічні межі історичних фактів, проілюстрованих у вказаному виданні, розширювалися до часів заснування Києва. На думку Шевченка, прилучення людей, особливо простолюду, до мистецтва культивуватиме в них не лише естетичні почуття (прекрасне), а й відповідну етику (доброту). До цієї ідеї він неодноразово повертався. Вона, зокрема, була озвучена ним у листі до віце-президента Академії мистецтв графа Ф. П. Толстого одразу після офіційного повідомлення про звільнення 21 липня 1857 р.:

«Ваше сиятельство граф Федор Петрович.

Вашему великодушному заступничеству и святому участию графини Настасий Ивановны обязан я моей новой жизнью, моим радостным

обновлением. Я теперь так счастлив, так невыразимо счастлив, что не нахожу слов достойно выразить вам мою сердечную, мою бесконечную благодарность. Без вашего человеколюбивого христианского заступничества меня задушили бы в этой безжизненной, безлюдной пустыне. А теперь я снова свободный художник, теперь я независимо ни от чьей воли строю свое радужное будущее, свое безмятежное грядущее...

21 июля получено здесь официальное известие о моем освобождении. В этот же день просил я коменданта дать мне пропуск через Астрахань до Петербурга. Но он без воли высшего начальства не может этого для меня сделать. И я за получением этого драгоценного паспорта должен еще раз побывать в Оренбурге и для этого сделать 1000 верст лишнего пути, почти по безлюдной пустыне...

Живописцем-творцом я теперь не могу быть, об этом счастье неразумно было бы и помышлять. Живописцем-копиистом я не хочу быть. Об этом несчастье я страшусь и думать. А предполагаю, и молю Бога осуществить мое предположение, по приезде моем в Академию я намерен с помощью Божиею и с помощью добрых и просвещенных людей приступить к гравированию *a la acwatinta*. И, уповая на помощь Божию и на ваши советы и покровительство, надеюсь сделать что-нибудь достойное возлюбленного искусства.

Распространять посредством гравюры славу славных художников, распространять между непосвященными в таинства искусства людьми любовь к прекрасному и доброму. Это чистейшая, угоднейшая молитва человеколюбца Богу. И посильно бескорыстная услуга человеку...» [14].

Що спонукало Шевченка звернутися до графа Толстого? Дізнавшись від коменданта укріплення І. О. Ускова, що він згоден видати Шевченкові квиток на проїзд до Петербурга, Тарас Григорович написав у щоденнику: «Сегодня во весь день и до половины ночи работал я над письмом графу Федору Петровичу и ничего не мог сделать с этим неудавшимся письмом. Мне хочется высказаться как можно проще и благороднее, а оно выходит или высокопарно до смешного, или чувствительно до нелепого [...]. Это, вероятно, оттого оно у меня не клеится, что я еще не пришел в себя от радости; нужно подождать, еще время терпит, раньше 8 августа почта не отправится из укрепления. Время еще терпит. Записать разве черновое на память и исподволь на досуге поправить во избежание поговорок: поспешить – людей насмешить» [27, с. 358-465].

Підсумовуючі різнобарвні аспекти життя Тараса Григоровича Шевченка робимо висновок, що навіть в засланні всі прояви його надзвичайного таланту, наукового складу мислення, а головне невгамовної жаги до нових знань

дають можливість усім освітянам на прикладі його життя виховувати у наших нащадках розуміння, що навіть в складних умовах освічена людина має можливості, не зважаючи на обставини, залишити по собі не тільки яскравий слід в науці, але і любов в серцях багатьох народів світу.

Джерела та література:

1. Афанасьєв-Чужбинський О. С. Спомини про Т. Г. Шевченка // Спогади про Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1982. – 547 с.
2. Демкович-Добрянський М. Україна і Росія: історичні нариси на тему російського імперіалізму. – Рим: Укр. Католический університет ім. Св. Климента Папи, 1989. – 172 с.
3. Жемчужников Л. М. Спогад про Тараса Григоровича Шевченка // Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і приміт. В. С. Бородіна і М. М. Павлюка; передм. В. Є. Шубравського. – К.: Дніпро, 1982. – 547 с., іл.
4. Коляда Н.М. Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина XIX – поч. XX ст.): Автореф. дис. ...канд. пед. наук; Інститут педагогіки АПН України. – К., 2004.
5. Кононенко М. Тарас Шевченко – Велич України // Наука і суспільство. – 2014.
6. Костенко Н. В. Метричний довідник до віршів Тараса Шевченка. – К.: Видавництво КДУ, 1994. – 11 с.
7. Крालюк П. М. Педагогічні погляди Шевченка // Газета «Сім'я і Дім» [Електронний ресурс]. – URL: <http://simya.com.ua/articles/71/45546/>
8. Лесков М. С. Из статті «Остання зустріч і остання розлука з Шевченком» // Світова велич Шевченка. Збірник матеріалів про творчість Т. Г. Шевченка в трьох томах. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1964. – Т. 1. – 511 с.
9. Лизанчук В. Шевченкові візії України // Теле- та радіожурналістика. 2014. – Вип. 13 – С. 315-364.
10. Огієнко І. І. Шевченкова мова // Рідна мова. – 1934. – № 9.
11. Палій Олександр. Актуальний Шевченко. Четвер, 09 березня 2006. 11:14. [Електронний ресурс]. – URL: <http://www.pravda.com.ua/>
12. Перетц В. М. Историко-литературные исследования и материалы. – СПб, 1902. – Т. 3.
13. Подається за автографом (Державний архів Чернігівської області. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 9575, с. 4).
14. Подається за автографом (Російський державний архів літератури і мистецтва (Москва). – Ф. 212. – Оп. 1. – № 279).

15. Рильський М. Т. Поезія Тараса Шевченка // Збірник творів: У 20 т. – Т. 12. – К.: Наукова думка, 1986.

16. Савичев М. Ф. Короткочасне знайомство з Тарасом Григоровичем Шевченком // Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і приміт. В. С. Бородіна і М. М. Павлюка; передм. В. Є. Шубравського. – К.: Дніпро, 1982. – 547 с.

17. Статєєва В., Прозор Є. Мовна позиція Тараса Шевченка // Роль Тараса Шевченка в історії української літературної мови: текст лекцій. – Ужгородський національний університет. – Ужгород, 2001.

18. Теряєв Д. О. Система мовленнєвого ритму (експериментально-фонетичне дослідження) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – 2007. – Вип. 18.

19. Теряєв Д. Ритм поезії: Тарас Шевченко і народнописенна творчість (експериментально-фонетичне дослідження) // Тарас Шевченко і народна культура. Збірник праць Міжнародної (35-ї) наукової Шевченкової конференції. 20-22 квітня 2004 р.: У 2 кн. – Черкаси: Брама-Україна, 2004. – Кн. 1. – 264 с.

20. Ускова А. О. Т. Г. Шевченко в Новопетровському укріпленні // Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і приміт. В. С. Бородіна і М. М. Павлюка; передм. В. Є. Шубравського. – К.: Дніпро, 1982. – 547 с.

21. Франко І. Я. Зібрання творів: В 50-ти т. – К., 1983. – Т. 39.

22. Чамата Н. П. Ритміка Т. Г. Шевченка. – К.: Наукова думка, 1974.

23. Шаркань В. Мова і правопис букваря Тараса Шевченка (1861). [Електронний ресурс]. – URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/>

24. Шевченко Тарас. Повести. – К.: Дніпро, 1986.

25. Шевченко. Т. Г. Зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 4: Повісті. – 2003. – 600 с.

26. Шевченко Т. Г. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2001. – Т. 5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. – 2003. – 496 с.

27. Шевченко Т. Г. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наук. Думка, 2001. – Т. 6: Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – 2003. – 632 с.

28. Школа українознавства ім. Тараса Шевченка Українського Православного Собору св. Володимира. [Електронний ресурс]. – URL: <http://www.shevchenkoschool.org/index.php>

29. Шевченко-науковець очима студентів // Інформаційний сайт м. Калуш «Вікна». [Електронний ресурс]. – URL: http://vikna.if.ua/news/category/_/2011/03/25/5333/view

**«ВСТАНЕ УКРАЇНА – СВІТ ПРАВДИ ЗАСВІТИТЬ...»
(Нотатки про VII Міжнародний науковий конгрес в Мюнхені
«Тарас Шевченко в Україні та в Європі»
та однойменний збірник наукових праць)**

О. Єременко, В. Кравченко

Минулорічне святкування Шевченківських днів – особливе, бо знаковою була сама дата – 200 років з дня народження Тараса Шевченка – поета і художника, громадянина, українця, який став символом нації, бо події в Україні, боротьба нашого народу за власну гідність, право визначати своє майбутнє, безсумнівно, мали тривкий зв'язок із його пророчим словом.

Не тільки в Україні, а й в усьому світі інтерес до життєтворчості Т. Шевченка зростає. Це геній на всі віки, на всі часи. Його слово підбадьорливо звучало на Майдані Незалежності у Києві, нині піднімає бойовий дух бійців антитерористичної операції (АТО), адже процес самоствердження України як держави ще не завершився: «Борітеся – поборете, / Вам Бог помагає!» [2, с. 344].

У березневі дні згадують поета і на наукових конференціях різних рівнів. Одна з таких конференцій відбулася в Мюнхені, центрі Баварії, під егідою німецько-українського наукового об'єднання імені відомого професора Юрія Бойка-Блохина (Мюнхен), фонду й музею родини Блохин, що знаходяться в Переяслав-Хмельницькому державному університеті ім. Григорія Сковороди (ректор Віктор Коцур, Україна), Спілки української молоді в Німеччині (голова Симон Шупер).

VII Міжнародний науковий конгрес «Тарас Шевченко в Україні та в Європі» під гаслом «Не вмирає душа наша, не вмирає воля...», що відбувся 7-12 березня 2014 р., об'єднав науковців і гостей з різних країн – Німеччини, України, Польщі, Татарстану. Всі ми були єдиною родиною, що сповідувала мир і співдружність, переймалась загрозливою політичною ситуацією в Україні.

З вітальним словом до науковців звернулися голова оргкомітету, академік Академії Наук Вищої Школи України, доктор, професор, президент ННУО Дарина Блохин, ректор Українського Вільного Університету професор, доктор Ярослава Мельник і доктор Едда Шиндлер. Гостями конференції були німці, які знають українську мову: доктор Людвіг Вайль, доктор Едда Шиндлер, доктор Марк Даггов, доктор Ярослав Крик, професор Гергард Май.

На пленарному засіданні Шевченківської конференції було презентовано меморіальну дошку «На вшанування 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка 1814–1861», яку виготовив із чорного граніту полтавський майстер, добродієць, відомий в Україні та за її межами, член Ради підприємців м. Полтави Вадим Голобородов. Біля портрета Т. Шевченка викарбувано його поетичні рядки «І оживе добра слава, слава України...».

Ініціаторами виготовлення дошки та організаторами вшанування ювілею Т. Шевченка меморіальною дошкою в Німеччині стали учасники конференції. Імена науковців та керівників їхніх навчальних закладів буде внесено в історичний реєстр: Оксана Єременко, к. філол. н., доцент кафедри української літератури Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка (ректор – проф. Анатолій Кудренко); Тетяна Конончук, к. філол. н., проф., завідувач кафедри української філології та суспільних наук Академії адвокатури України в м. Києві (ректор – проф., член-кореспондент Академії правових наук України Тетяна Варфоломєєва); Валентина Кравченко, к. філол. н., доцент кафедри української літератури Запорізького національного університету (ректор – проф. Микола Фролов); Олеся Лазаренко, к. філол. н., ст. наук. співробітник Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні в м. Києві (директор – академік НАН України Віталій Скляренко); Галина Макар, викладач кафедри гуманітарних наук Закарпатського інституту Малої академії управління персоналом (ректор – к. іст. н., доц. Володимир Данищук); Євген Савенко, голова Товариства «Вербиченька», кавалер ордена «За заслуги III ступеня з м. Нижнекамськ» (Татарстан); Валентина Шемчук, заслужений працівник культури України, голова Полтавського обласного відділення Міжнародної організації «Жіноча громада» (голова МО «Жіноча громада» – Марія Драч); Оляф Щепінський, докторант Вармінсько-Мазурського університету в Ольштині (Польща).

Таку ж дошку роботи Вадима Голобородова з написом німецькою мовою на вшанування 200-річного ювілею від дня народження за сприяння вище названих імен науковців, очільників громадських об'єднань, Центральної Спільки Українців у Німеччині (zareestrowana в Берліні) та

її голови Людмили Млош буде встановлено на Українському будинку в Берліні. Ця ініціатива підтримана Посольством України у Федеративній Республіці Німеччини.

Від консисторії Харківсько-Полтавської єпархії Української автокефальної православної церкви, Преосвященного владыки Афанасія Валентина Шемчук, член організації конференції з української сторони, передала німецько-українському науковому об'єднанню ім. проф. Юрія Бойка-Блохина ікону Миколая Чудотворця.

Окрасою зали засідань Українського дому греко-католицької церкви, де відбувалася конференція, були дві виставки: старовинні рушники XVIII – XIX ст. із приватної колекції Любові та Душана Владики (Мюнхен) та «Вінок Тарасові Шевченку» – малюнки школярів Решетилівської та Полтавської шкіл мистецтв «Мала академія мистецтв імені Раїси Кириченко», дитячої художньої школи, які привезла в далеку Німеччину Валентина Шемчук.

У ході роботи конференції було заслухано низку доповідей про життєтворчість Т. Шевченка. Завдяки зусиллям академіка Академії наук Вищої Школи України, члена-кореспондента УВАН, доктора філософії, професора Дарини Блохин вельми оперативно було оприлюднено збірник наукових праць за матеріалами VII Міжнародного наукового Конгресу в Мюнхені. Його зміст тому добре продумано й логічно структуровано, що уможливило реалізацію найважливішого завдання – більш повно і всебічно висвітлити життя і доробок митця. Матеріали до збірника подано німецькою, українською, англійською та російською мовами з короткими анотаціями й тезами німецькою мовою. Географія доповідачів з України широка – Київ, Львів, Переяслав-Хмельницький, Запоріжжя, Чернігів, Харків, Суми, Ужгород.

Передмова Д. Блохин, під загальною редакцією якої здійснено рецензоване видання, стала своєрідним камертоном збірника, адже авторка здійснила лаконічний, але водночас ґрунтовний та цілісний огляд світових перекладів творів Т. Шевченка, слушно наголосивши, що поет «був людиною високоосвіченою, добре орієнтувався в літературному житті Європи і літературні скарби минулого і сучасного були для нього тим лабіринтом, по якому він ходив, як майстер, вдосконалював себе і на цьому ґрунті будував свій інтелект» [1, с. 21].

Збірник складається із шести розділів:

I. Доповіді на пленарному засіданні.

II. Літературно-історична секція.

III. Мовознавство.

IV. Мистецтво та релігія.

V. Рецензії.

VI. Додатки.

Чільною в першому розділі стала стаття академіка АН України, лауреата премії імені Гердера, д. філол. н., проф. П. Кононенка «Світова велич Тараса Шевченка», в якій наголошено на унікальності симфонії стилю поета, живописця, фольклориста, археолога, історика, культуролога, філософа, естетика й педагога. Науковець доречно нагадав присутній і цікавий факт: «...1964 у Вашингтоні, куди з усієї планети прибуло понад 115 тисяч шанувальників генія... президент США Д. Ейзенхауер зазначав: український геній, ставши на нашій землі, зробив нам честь» [1, с. 24]. Відомий літературознавець підкреслив, що душа славного сина України «була з рідні Ікару, що запраг долетіти до сонця. Та постали Дід і гайдамацька революція: він почав жити історичною пам'яттю волелюбного народу» [1, с. 25]. Ідею ґрунтовної праці П. Кононенка акумульовано у висновковій частині, де у прикінцевих рядках зазначено, що поет «... став символом Долі України: її вічності, мудрості, любові й краси... Тарас Шевченко відродив Націю, а Нації безсмертні» [1, с. 31].

На пленарному засіданні прозвучала доповідь Д. Блохин «Юрій Бойко-Блохин – засновник шевченкознавства в Німеччині». Науковець зазначила, що лауреату Шевченківської премії в Україні (1996) Ю. Бойку-Блохину належить близько 40 праць у галузі шевченкознавства, які й нині залишаються актуальними. Автор статті оглянула окремі шевченкознавчі праці професора Ю. Бойка-Блохина, написані в до- і повоєнний час у Німеччині, підкреслила, що він проводив симпозиуми і конференції, читав лекції в Людвіг-Максиміліан університеті, присвячені життєтворчості поета.

У статті д. пед. н., ст. наук. співробітника Інституту педагогічної освіти НАПН України С. Пономаревського «Тарас Шевченко і процеси зародження української школи в Росії» наведено факти і конкретні ситуації, укріплені ініціативи організацій і активістів у регіонах Російської імперії, зокрема на Далекому Сході й Кубані. Важливо, що автор залучає матеріали регіональних російських архівів, документи (постанови, рішення, директиви), статичні дані.

Вивершила роботу пленарного засідання доповідь голови українського товариства «Вербиченька» (м. Нижнекамськ, Татарстан), лікаря за фахом Є. Савенка, в якій йшлося про короткотривале перебування Т. Шевченка в Казані (1857), його взаємини з юною актрисою Катериною Піуновою.

Подальша робота учасників конференції проводилася по секціях, що й відбилося в чіткій структурованості збірника та спільній стратегії наукового дослідження. До другого розділу ввійшло 18 виступів учасників літературно-історичної секції. Г. Макар – викладач кафедри гуманітарних наук Закарпатського інституту Міжрегіональної Академії управління (Ужгород) – на основі автентичних джерел всебічно висвітлила історію першого повного «Кобзаря» Т. Шевченка в трьох виданнях у Росії (1906, 1907, 1910), дослідила питання цензурних переслідувань, подала корпус творів, вилучених цензурою. Молода дослідниця слушно стверджує, що влада Російської імперії, боячись впливу творів Т. Шевченка на національно-визвольні й антимонархічні настрої народних мас, намагалася зупинити поширення й укорінення ідей Кобзаря шляхом заборон.

У статті «Біографічні штрихи Тараса Шевченка в книзі Костянтина Паустовського «Тарас Шевченко» Д. Блохин висвітлює біографічні факти з життєпису українського поета й художника в рецепції російського письменника.

У науковому збірнику досить повно представлено літературознавче Запоріжжя. Д. філол. н., професор Запорізького державного медичного університету О. Турган, досліджуючи шляхи сприйняття й переосмислення античних образів у творах «Кавказ», «Муза», «Чи не покинуть нам, небого», переконує, що античність, як тип культури, пронизує всю творчість Кобзаря. К. філол. н., доцент Запорізької державної інженерної академії І. Чернова розглядає вплив доробку Т. Шевченка на становлення Олеса-поета, простежує окремі паралелі у трансформації біблійних, античних мотивів та образів, зіставляє їхній доробок на рівні міфопоетики. К. філол. н., доцент Запорізького національного університету В. Кравченко проаналізувала специфіку художнього осмислення постаті Т. Шевченка в історико-біографічному романі каракалпацького письменника У. Бекбаулова «Тарас на Аралі».

П'ять статей подали до друку літературознавці Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Г. Сковороди:

- розвідку акад. АН ВШУ, проф., д. філол. н. М. Корпанюка присвячено висвітленню приятельських, творчих, культурно-історичних та побутових стосунків М. Максимовича і Т. Шевченка, котрі «на різних щаблях життєвих перипетій та випробувань зберегли й розвивали почуття взаємоповаги, творчих насажень, взаємозбагачень знаннями, естетичними переконаннями, патріотичними насагами, довірою та взаємопотребою спілкувань і зустрічей» [1, с. 232];

- д. філол. н., проф. Г. Токмань дослідила вияви шевченківських традицій у поемі Є. Плужника «Канів», зацентрувавши на діалозі художніх текстів, виокремивши спільне й відмінне в них, вказавши на стилістичні особливості творів;

- д. філол. н., проф. Переяслав-Хмельницького університету Г. Мазоха розглянула жанрово-стильові модифікації епістолярію Т. Шевченка, підкреслила, що листи поета несуть значне художньо-естетичне навантаження, позаяк у них знайшла своє відображення своєрідність його творчої особистості;

- стаття к. філол. н. К. Каплюк присвячена аналізу засобів художньої реалізації мотиву руйнування родинних зв'язків у поемі «Княжна» та повісті «Княгиня» Т. Шевченка;

- к. філол. н., доцент О. Свириденко у статті «Історична вертикаль українства та її міфологізація в доробку А. Метлинського, Т. Шевченка й О. Стороженка» проаналізувала художні твори названих поетів у контексті концепцій романтичного типу, дослідила місце міфологеми світового дерева, що «розростається до рівня міфоідеологеми, яка фіксує авторське бачення історичної вертикалі українства, а також ту філософію буття, яка б мала стати запорукою відродження і незнищенності нації» [1, с. 213].

Докторант Вармінсько-Мазурського університету в Ольштині (Польща) Оляф Щепінський мав намір виголосити свою доповідь «Тихий рай» як парадигма спільноти народів у вірші Т. Шевченка «До поляків» англійською мовою, однак присутні зажадали, аби він говорив польською, позаяк для учасників конференції ця мова видалася більш зрозумілою. Перекладати з польської миттєво зголосилася к. філол. н., ст. наук. співробітник Інституту мовознавства ім. О. Потебні НАН України (Київ) О. Лазаренко, яка блискуче справилася зі своєю несподіваною місією.

Л. Салінович (к. філол. н., доцент Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут») розглянула моделі жіночих образів у доробку Т. Шевченка в репрезентації І. Франка; Н. Логвіненко (к. пед. н., ст. наук. співробітник Інституту педагогіки НАПН України) проаналізувала змістові ознаки народної балади та її зв'язки з баладотворчістю Т. Шевченка, простежила шляхи засвоєння і розвитку фольклорно-фантастичної традиції у творах сучасного українського фентезі. О. Єременко (к. філол. н., доцент Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка) зацентрувала увагу присутніх на проблемі поліваріантності розв'язок балад і баладних модифікацій у творчості М. Костомарова й Т. Шевченка, написаних за фольклорним моти-

вом зведення паном красуні-селянки. У статті д. філол. н., доцента кафедри загального мовознавства та класичної філології Інституту філології Київського національного університету імені Т. Шевченка С. Лучканина йшлося про нові здобутки й наявні проблеми в сучасному румунському шевченкознавстві, автор проаналізував переклади Віктора Тулбуре, Стеліана Груї-Яцентюка, Йона Колезея та ін.

Секцію мовознавства представлено такими доповідями:

- О. Лазоренко (регалії подано вище) розглянула мовностилістичні особливості польського перекладу поеми «Єретик» Т. Шевченка, з'ясувала, як відтворено експересивність Шевченкового слова для польськомовної аудиторії;

- російськомовна розвідка Р. Кордонського, аспіранта Вармінсько-Мазурського університету в Ольштині (Польща) присвячена фольклорно-етнографічним елементам у творчості Т. Шевченка та їхнім впливам на діяльність видатного вченого Миколи Янчука;

- к. філол. н., доцент Запорізького національного університету Н. Зубець здійснила вдалу спробу грегерійної семантизації (семантичної, структурної, функціональної), виокремила найважливіші функції грегерій (влучних висловлювань) у повістях Т. Шевченка, написаних російською мовою.

У четвертому з розділів – «Мистецтво та релігія» – подано шість статей. М. Левицька – кандидат мистецтвознавства, наук. співробітник Інституту народознавства НАНУ (Львів), підготувавши добре продуману презентацію, узагальнила семантику візуального образу «дерева» в контексті міфологічних та фольклорно-поетичних уявлень Т. Шевченка.

Доктор філософії, художниця, викладач гімназії в Мюнхені М. Оберраух-Мельничук здійснила компаративний аналіз художньої й поетичної творчості Т. Шевченка та Й. Гете (її статтю подано німецькою мовою з кольоровими ілюстраціями).

Завідувач мистецького відділу Українського мистецтва XIX-поч. XX ст. (Національний музей ім. Андрея Шептицького у Львові) О. Жеплинська познайомила з образотворчою Шевченкіаною; кандидат мистецтвознавства, ст. наук. співробітник цього ж музею О. Семчишина-Гузнер висвітлила проблему формування збірки оригінальних пам'яток, які залишились по смерті Т. Шевченка, в колишніх музеї й бібліотеці Наукового Товариства Шевченка у Львові; на базі даних інвентарних книг, архівних матеріалів і публікацій у періодичних виданнях подала історію надходження кожної пам'ятки у той чи інший період існування інституції.

Доктор філософії, професор, редактор рецензованого збірника, організатор конференції, патріот України Дарина Блохин, вдало використавши цитати з текстів й епістолярію Т. Шевченка, з'ясувала ознаки релігійного світогляду поета і слушно підкреслила: «Не міг Шевченко роздвоюватися, в ненависті і любові був він великий, правдивий і гуманний» [1, с. 405]. К. філол. н., професор Академії адвокатури (Київ) Т. Конончук, посиляючись на тексти («Тарасова ніч», «Кавказ», «Неофіти», «Марія»), зазначила, що твори поета «наповнені образами, мотивами, смислами, підтекстами, алюзіями святої Книги Книг, рясно засвідчують інтертекстуальні елементи з неї» [1, с. 407], тому автор висновкує, що «книгу «Кобзар» символічно можна назвати Євангелієм від Тараса Шевченка» [1, с. 416].

Передостанній п'ятий розділ збірника склали рецензії: Д. Блохин подала до збірника рецензію німецькою мовою «Taras Sevcenko. Sein Leben und sein Werk. Herausgegeben von Jurij Bojko-Blochyn und Erwin Koschimieder (Vorvort) Verlag Otto Harassowitz. Wiesbaden 1965»;

К. істор. н., доцент Запорізького національного університету Т. Винарчук прорецензувала книгу: Дарина Тетеріна-Блохин. Історія української політичної еміграції в славних іменах (Полтава-Мюнхен, 2011. – Т. II. – 412 с.). Рецензент зауважила, що ця книга є, безперечно, цікавою для українського суспільства тим, що автор зосередила увагу на історії політичної еміграції, «у тому числі періодів «залізної завіси» та «перебудови» [1, с. 421]. Рецензію на цю ж книгу пані Дарини написала к. філол. н., доцент Запорізького національного університету В. Кравченко, яка справедливо зазначила, що «авторка підняла цілі пласти матеріалів, раніше недоступних широкому загалу через заборону» [1, с. 429]. К. філол. н., доцент Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка О. Єременко подала до друку рецензію на збірник наукових праць: «Україністика в Європі & Німеччина і Україна» (Мюнхен-Тернопіль, 2013. – 700 с.).

Останній VI розділ збірника склали Додатки, де вміщено програму VII Міжнародної конференції «Шевченко в Україні та в Європі», вітання учасникам від наукових та громадських організацій; відомості про авторів; резолюції; відгуки про конференцію, а також кольорові світлини, що зафіксували щасливі миті нашого перебування в Мюнхені.

Гостинна німецька земля дала прихисток людям різних національностей: на вулицях Мюнхена чулась японська, арабська, корейська, українська, російська, китайська, індійська, татарська мови – і всі ми могли порозумітись між собою. Вихідці з різних країн, які живуть у Німеччині, бережуть знання своєї рідної мови і почуваються патріота-

ми далеко від батьківщини. Згадаймо відоме Шевченкове: «І чужому научайтесь, / Й свого не цурайтесь. / Бо хто матір забуває, / Того Бог карає...» [2, с. 353].

Про трагічні сторінки історії України нагадала нам могила Степана Бандери, прах якого покоїться на німецькій землі, на цвинтарі Вальдфрідгоф. Приємно, що могила українського провідника не забута: на ній пломеніє лампадка; підняли кольорові голівки весняні первоцвіти, посаджені чиймись дбайливими руками; важкий бетонний хрест прикрашено жовто-блакитною стрічкою і пам'ятним значком «Учасник майдану». І розітнула тишу тужлива пісня українських емігрантів на слова Б. Лепкого «Чуєш, брате мій». Бентежили серця слова і мелодія, злиті воедино, – і стрункішали постаті, гордо розправлялись плечі, бо ми – українці!

Коли милувались картинами Рафаеля і Рубенса, Рембранта і Дюрера в Пінакотеці, оглядали виставку машин у музеї БМВ чи замки Людовіка II, крокували доріжками сучасного стадіону «Альянс-Арена», споглядали вечірній Мюнхен на Марієнплаці, і навіть, перебуваючи в маленькому, але відомому всьому світу містечку Дахау, що й нині жахає спогадами очевидців, крематорієм, бараками колишнього концтабору, ми подумки молились за Україну, за недоспівані пісні і незустрінуті світанки Лицарів Небесної Сотні.

Користуючись нагодою, хочемо ще раз подякувати пані Д. Блохин за високий рівень проведення конгресу, цікаву культурно-освітницьку програму, за теплоту й гостинність, за нові знайомства з науковцями-колегами, а також за те, що у свій поважний вік докладає так багато зусиль, щоб українську культуру пізнавали й цінували в Європі.

Відзначення ювілейної дати 200-річчя з дня народження Тараса Шевченка припало на важкі часи для України. І нам, як ніколи, потрібна сила Шевченкового слова, його міцна віра в те, що «Встане Україна. / І розвіє тьму неволі...» [2, с. 328]. Це віра в історичну справедливість як «Божу правду».

Сьогодні Україна самостверджується, повертає собі національну самосвідомість і гідність під знаком Т. Шевченка, надихається його заповітом:

*Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время люте,
В остатню тяжкую минуту
За неї Господа моліть* [3, с. 20].

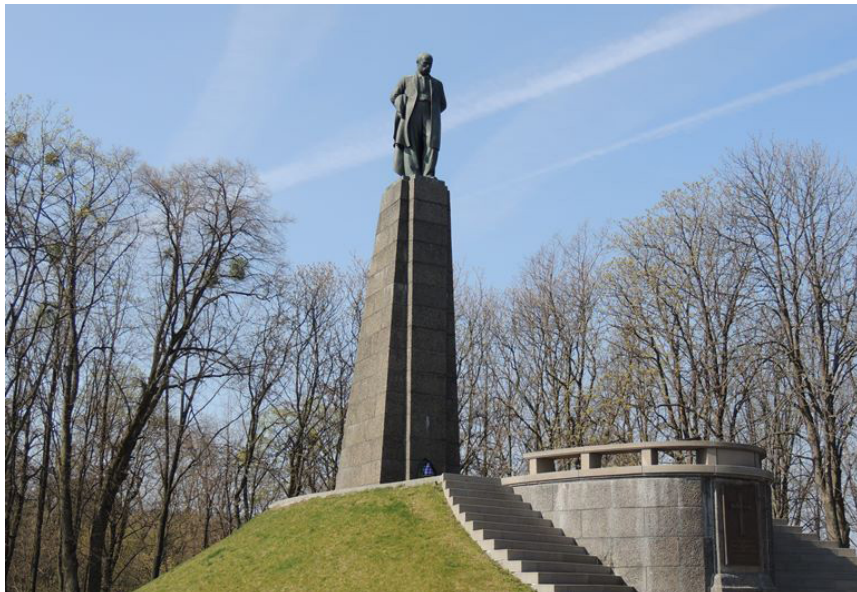
Джерела та література:

1. Тарас Шевченко в Україні та в Європі: збірник наукових праць за матеріалами VII Міжнародного наукового Конгресу в Мюнхені «Тарас Шевченко в Україні та в Європі» (7-12 березня 2014): Т. 7. / За заг. ред. Дарини Блохин. – Тернопіль: Астон, 2014. – 484 с.

2. Шевченко Тарас. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 1: Поезія 1837–1847. – 2003. – 784 с.

3. Шевченко Тарас. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 2: Поезія 1847–1861. – 2003. – 784 с.

ФОТОНАРИС¹

Тарасова гора, 16 квітня 2015 р.

Покладання квітів на могилу Тараса Шевченка

¹ Автор світлин – Ю. Кардаш (Шевченківський національний заповідник, Канів).

**Відкриття читань. Хвилина мовчання
за Миколою Стороженком**

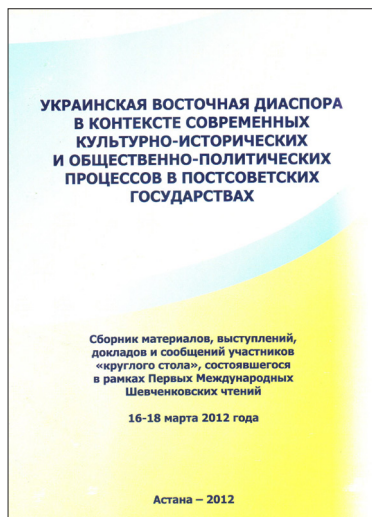
**Засідання наукових читань
у конференц-залі
Музею Т. Г. Шевченка**

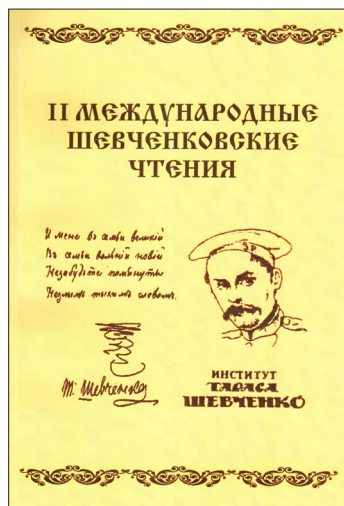
Президія наукових читань

Виставка «Шевченко на засланні»

I Міжнародні Шевченківські читання
(Астана, 16-18 березня 2012 р.)

II Міжнародні Шевченківські читання
(Оренбург, 27 березня 2013 р.)

III Міжнародні Шевченківські читання
(Астана, 17-18 квітня 2014 р.)

IV Міжнародні Шевченківські читання
(Канів, 16 квітня 2015 р.)

УХВАЛА
IV Міжнародних Шевченківських читань
«Доля Тараса Шевченка на засланні»,
присвячених 165-річчю від часу переведення Т.Г. Шевченка
на службу в Новопетровське укріплення.
(Україна, м. Канів, 16 квітня 2015 р.)

Не зважаючи на складну суспільно-політичну ситуацію в Україні 2013–2014 рр. українська і світова громадськість відзначили 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка. І в 2015 р. в черговий раз ім'я Кобзаря, його творча спадщина заявили про свою актуальність. У поезії Шевченка досі шукають відповіді на болючі питання сьогодення, шляхи до істини, правди і волі як соціальної свободи.

Одним із таких шляхів стало оприлюднення на Тарасовій горі у Каневі 16 квітня 2015 р. на Четвертих Міжнародних Шевченківських читань «Доля Тараса Шевченка на засланні» нових досліджень у контексті вивчення обставин служби в Новопетровському укріпленні, де він прожив сім непростих років. Організаторами читань виступили науковці України, Росії і Казахстану.

Читання мали шевченкознавчих характер, у їхній роботі взяли участь науковці з України (Канів, Черкаси, Київ, Переяслав-Хмельницький, Суми, Миколаїв, Рівне, Дрогобич, Харків, Бережани, Львів), Казахстану (Астана, Форт Шевченка, Алмати), Росії (Уфа, Оренбург, Москва, Казань, Санкт-Петербург, Саратов). З доповідями виступили музейні працівники, освітяни, краєзнавці, усі хто досліджує південно-уральський і казахський періоди життя Тараса Шевченка, його поетичну і мистецьку спадщину.

Учасники читань звернули увагу на проведення сучасних просвітницьких проєктів з шевченкознавства на Південному Уралі, експедицій на Аральське море та Мангістау. Підкреслили вагому роль духовного зв'язку українського і казахського народу, і водночас, психологічну складність проживання нині українців в Казахстані на тлі останніх бурхливих подій в Україні.

У виголошених доповідях було розглянуто оточення і зв'язки Т. Г. Шевченка у період заслання і служби в Новопетровському укріпленні; духовні та побутові витоки творчості Т. Г. Шевченка у засланні і в Новопетровському укріпленні; джерелознавчі аспекти та форми збереження історичної пам'яті, пов'язані часом перебування Т. Г. Шевченка на засланні; Шевченкова спадщина періоду заслання у сучасних наукових інтерпретаціях; висвітлення теми заслання Т. Г. Шевченка в культурно-інформаційному просторі України і країн світу.

ЧИТАННЯ УХВАЛИЛИ:

– Продовжити традицію проведення міжнародних Шевченківських читань у 2016 р. за участю дослідників України, Росії, Казахстану із залученням представників інших країн світу.

– Активізувати взаємообмін шевченкознавчими виданнями між учасниками читань, шевченкознавчими осередками країн-учасниць.

– Розробити перспективний план спільних заходів шевченкознавців країн-учасниць у період між проведенням міжнародних читань.

– Звернутися до науково-освітніх установ України з пропозицією про переклад публікацій Леоніда Большакова українською мовою.

– Звернутися до владних органів Мангістауської області РК з пропозицією організувати науково-просвітницьку експедицію в Кара-Тау, присвячену 165-ї річниці експедиції за участю Тараса Шевченка.

– Видати матеріали Четвертих Шевченківських читань у форматі збірника наукових праць.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Александренко Ірина Іванівна – старший науковий співробітник науково-експозиційного відділу Миколаївського обласного краєзнавчого музею (Миколаїв, Україна)

Ананьєва Світлана Вікторівна – завідувач відділу аналітики та зовнішніх літературних зв'язків Інституту літератури та мистецтва імені М. О. Ауєзова МОН РК, кандидат філологічних наук, доцент (Алмати, Казахстан)

Большаков Леонід Наумович (1924–2004) – шевченкознавець, літературознавець, письменник, лауреат Державної премії України імені Т. Г. Шевченка (Оренбург, Росія)

Большакова Тетяна Леонідівна – філолог, педагог, член Спілки журналістів Росії (Оренбург, Росія)

Вербіцька Оксана Іванівна – старший науковий співробітник відділу історії академічної науки Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, кандидат філософських наук (Київ, Україна)

Дворницька Лідія Володимирівна – науковий співробітник відділу освітніх технологій Науково-дослідного інституту українознавства МОН України (Київ, Україна)

Долгіч Надія Василівна – завідувач науково-дослідного відділу «Тарас Шевченко в житті і творчості» Шевченківського національного заповідника (Канів, Україна)

Ергалієва Райхан Абдешевна – завідувач відділу образотворчого мистецтва Інституту літератури та мистецтва імені М. О. Ауєзова МОН РК, почесний академік НАН РК, доктор мистецтвознавства, професор (Алмати, Казахстан)

Еременко Оксана Романівна – доцент кафедри української літератури Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка, кандидат філологічних наук (Суми, Україна)

Єсипенко Дмитро Олександрович – молодший науковий співробітник, учений секретар Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України, кандидат філологічних наук (Київ, Україна)

Калинчук Алла Миколаївна – старший науковий співробітник відділу шевченкознавства Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України (Київ, Україна)

Калінович Олена Ігорівна – завідувач науково-дослідного сектору Музею народного одягу Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (Переяслав-Хмельницький, Україна)

Каліжанов Уаліхан Каліжанович – член-кореспондент НАН Республіки Казахстан, директор Інституту літератури та мистецтва імені М. О. Ауезова МОН РК, доктор філологічних наук (Алмати, Казахстан)

Камскова Тетяна Олександрівна – завідувач редакційно-видавничого відділу Оренбурзької обласної наукової універсальної бібліотеки імені Н. К. Крупської, кандидат педагогічних наук (Оренбург, Росія)

Кислий Олександр Євгенович – професор кафедри публічних комунікацій Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова, доктор історичних наук (Київ, Україна)

Кононенко Алла Михайлівна – науковий співробітник відділу освітніх технологій Науково-дослідного інституту українознавства МОН України (Київ, Україна)

Кравченко Валентина Олександрівна – доцент кафедри української літератури Запорізького національного університету, кандидат філологічних наук (Запоріжжя, Україна)

Кухарева Наталія Михайлівна – завідувач науково-дослідного відділу «Музей «Заповіту» Т. Г. Шевченка» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (Переяслав-Хмельницький, Україна)

Лебединська Тетяна Миколаївна – член Спілки письменників України, кандидат філософських наук, доцент, професор (Санкт-Петербург, Росія)

Лебідь-Гребенюк Євгенія Михайлівна – молодший науковий співробітник відділу шевченкознавства Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України, кандидат філологічних наук (Київ, Україна)

Маняніна Олена Ігорівна – науковий співробітник Державного бюджетного закладу культури «Дім М. В. Гоголя – меморіальний музей і наукова бібліотека» (Москва, Росія)

Микитенко Оксана Олегівна — провідний науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, доктор філологічних наук (Київ, Україна)

Микитенко Оксана Олегівна — провідний науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, доктор філологічних наук (Київ, Україна)

Мітарчук Олена Олексіївна – методист з науково-освітньої роботи Державного бюджетного закладу культури «Дім М. В. Гоголя – меморіальний музей і наукова бібліотека», член Спілки письменників Росії (Москва, Росія)

Наумова Надія Григорівна – провідний науковий співробітник відокремленого відділу Меморіального будинку-музею «Хата на Пріорці» Національного музею Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Орлова Надія Іванівна – завідувач Літературно-меморіального будинку-музею Тараса Шевченка – філії Національного музею Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Павлик Наталія Миколаївна – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу «Музей «Заповіту» Т. Г. Шевченка» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (Переяслав-Хмельницький, Україна)

Пилипак Максим Анатолійович – співробітник Громадського науково-просвітницького «Інституту Тараса Шевченка», кандидат історичних наук (Уфа, Росія)

Савенко Євген Вікторович – краєзнавець (Казань, Росія)

Соколюк Юлія Іванівна – молодший науковий співробітник відділу давньої української літератури Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України (Київ, Україна)

Суйін Нурсулу Жангелдіївна – директор музею-комплексу Т. Г. Шевченка (Форт-Шевченка, Казахстан)

Танана Раїса Василівна – завідувач науково-дослідного відділу «Історія Шевченкової могили» Шевченківського національного заповідника (Канів, Україна)

Тарахан Віктор Савович – завідувач сектору науково-дослідного відділу культурно-освітньої роботи Шевченківського національного заповідника (Канів, Україна)

Харчук Роксана Борисівна – старший науковий співробітник відділу шевченкознавства Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України (Київ, Україна)

Чабан Анатолій Юзефович – професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, доктор історичних наук, у 2003–2006 рр. перший секретар Посольства України в Республіці Казахстан (Черкаси, Україна)

Чернієнко Денис Аркадійович – координатор Громадського науково-просвітницького «Інституту Тараса Шевченка», кандидат історичних наук, доцент (Уфа, Росія)

Юрченко Ірина Костянтинівна – завідувач науково-дослідного відділу «Літературна Канівщина» Шевченківського національного заповідника (Канів, Україна)

Яхімович Алла Володимирівна – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу «Тарас Шевченко в житті і творчості» Шевченківського національного заповідника (Канів, Україна)

Наукове видання

ДОЛЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА НА ЗАСЛАННІ

Збірник наукових праць
Четвертих Міжнародних Шевченківських читань,
присвячених 165-річчю від часу переведення Т. Г. Шевченка
на службу в Новопетровське укріплення

Друкується мовами оригіналу

Збір текстів і технічне редагування
Світлана Брижицька, Денис Чернієнко
Оригінал-макет *Любомир Коломієць*

На першій сторінці обкладинки:
*Шевченко Т. Г. Новопетровське укріплення з Хівинського шляху.
[1856. Літо - 1857. Н. п. 13 травня. Мангишлак]. Папір, акварель*

Підписано до друку 25.05.2015.
Формат 60 x 84 1/16. Друк цифровий
Папір офсетний 80 г/м². Наклад 100 прим.

Видавець Третьяков О.М.
Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру видавців.
Серія ДК № 4862 від 11.03.2015 р.
Україна, 18001, м. Черкаси, вул. Слави, 1, к. 24.
Тел.: 067 4701314. E-mail: book_brama@ukr.net